પ્રકાશક :
નરેન્દ્રકુમાર ધીરજલાલ શાહ
મંત્રી
જૈન સાહિત્ય - પ્રકાશન - મંદિર
સંભાભાઈ ગુણપત બીલ્ડીંગ
ચીરાબજાર, મુંબઈ ૨

પ્રકાશકીય

જૈન સાહિત્યના સર્જન, પ્રકાશન તથા પ્રચારની દિશામાં એક કદમ પગલું ભરવા માટે સં. ૨૦૧૪ ના શ્રાવણ વદિ ૮ ના શુભ દિવસે આ સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી, ત્યારથી તેનું કામ એકધારું ચાલી રહ્યું છે અને તેણે આજ સુધીમાં નાના-મોટા ચાલીશ જેટલા પ્રકાશનો કર્યાં છે. વિશેષ આનંદની વાત તો એ છે કે આ બધા જ પ્રકાશનોની બધી જ નકલો અત્યાર પૂર્વે ખપી જવા પામી છે. અલબત્ત, તેમાં અમારે સારો એવો પુરુષાર્થ કરવો પડ્યો છે, આમ છતાં જૈન જનતા તથા આગેવાન વર્ગની આ સાહિત્ય પ્રતિ આંતરિક અભિરુચિના અમે સ્પષ્ટ દર્શન કરી શક્યા છીએ, અને તેણે અમને આગળ વધવા માટે સારું એવું પ્રોત્સાહન આપ્યું છે.

ગત વર્ષે પ્રકાશિત થયેલો '**જિનોપાસના**' ગ્રંથ એક વિશિષ્ટ કૃતિનું પ્રકાશન હતું અને તે શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સંઘનાં મંતવ્યોને વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરવામાં અત્યંત સફળ નીવડ્યું હતું, તેમ આ '**જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા યાને જૈન ધર્મનું પ્રાણીવિજ્ઞાન**' નામનો ગ્રંથ જૈન મહર્ષિઓએ પ્રતિપાદિત કરેલ જીવવિષયક ગૂઢ જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે અતિ ઉપયોગી નીવડશે, એમાં અમને શંકા નથી.

આ ગ્રંથ **જીવ-વિચાર-પ્રકરણની** વૃત્તિરૂપે લખાયેલો છે, પરંતુ તેમાં આજના વિદ્યાર્થી તથા યુવાનવર્ગને, તેમજ પ્રૌઢોને પણ જાણવા જેવી અનેક પ્રકારની અવનવી માહિતી આપેલી છે, એટલે તે એક સ્વતંત્ર કૃતિ જેટલું જ મહત્ત્વ ધરાવે છે. વિશેષમાં **જીવ-વિચાર-પ્રકરણ** પર ગુજરાતી ભાષામાં વિસ્તારપૂર્વક લખાયેલી આ વૃત્તિ પહેલવહેલી જ છે, એ દૃષ્ટિએ પણ એનું મહત્ત્વ અત્યધિક છે.

વિષયાનુક્રમ

પહેલો ખંડ

ભૂમિકા

બીજો ખંડ

જીવોનું વર્ગીકરણ

ત્રીજો ખંડ

પંચ-દ્વાર

× [illegible]માં આ ક્રમાંક અપાયેલો નથી, એટલે ૧૧ [illegible] ૧૮ [illegible] નંબરોને અનુક્રમે ૧૦ થી ૧૭ પ્રકરણો સમજવા.

પરિશિષ્ટ

લેખકના સાહિત્ય-સર્જનની યાદી

આ ગ્રથમાં પ્રાણીઓને લગતાં દશ ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. તેની સ્વતંત્ર સૂચી આપેલી નથી.

પ્રસ્તાવના

શ્રી ઉપમિતિ-ભવપ્રપંચા-કથાકાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિના કથન મુજબ ‘ उच्चायचेषु गेहेषु भ्रान्त्वा-भ्रान्त्वा निषीदत.-આપણા સર્વના આત્માઓ ઉચ્ચ-નીચ ગતિઓમાં ભટકી ભટકીને થાકી ગયેલા છે.’ હવે તેમનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય? એ વિચારવાનું છે. જૈન દર્શન આ બાબતમાં ઘણું સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપે છે. શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ વિરચિત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે કે ‘ सम्यग्-दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्ग -સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ મોક્ષનો-ભવનિસ્તારનો સાચો માર્ગ છે. આ જ સૂત્રનો સંક્ષેપ કરતાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે सम्यग्-ज्ञान-क्रियाभ्यां मोक्षः। સમ્યગ્ જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ મળે છે. તાત્પર્ય કે હવે પછી ભવભ્રમણ અટકાવવું હોય તો સુજ્ઞજનોએ સમ્યગ્ જ્ઞાન તથા સમ્યગ્ ક્રિયા ઉભયનો આશ્રય લેવો જોઈએ. કેટલાક માત્ર જ્ઞાનથી જ મુક્તિ માને છે, પણ તે યથાર્થ નથી. પાણીમા તરવાની ક્રિયા જાણવા છતાં, જો તે ક્રિયા ન કરવામાં આવે તો તરી શકાતું નથી ઔષધના સેવન વગર તેના જ્ઞાન માત્રથી કે વર્ણન માત્રથી દર્દ મટતું નથી. એટલે ક્રિયાની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે.

આ જગતમાં જીવ અને અજીવ એ બે જ તત્ત્વો છે. આશ્રવ અને બંધ એ જીવાજીવ-સંયોગનું અર્થાત્

જડ–ચેતનાના સંયોગનું અવસ્થાંતર છે. સંવર અને નિર્જરા એ આત્માની ઉજ્જવલ દશા છે. મોક્ષ જીવનું આત્માનું પૂર્ણ સ્વરૂપ છે. આ રીતે આશ્રવાદિ પાંચેય તત્ત્વો જીવ-અજીવમાં સમાઈ જાય છે. પુણ્ય–પાપ આત્મસંબંધી કર્મ-પુદ્‌ગલો છે, જેથી પુણ્ય–પાપનો બંધમાં અંતર્ભાવ કરીએ તો સાત તત્ત્વો પણ ગણાય. જેમ નવ તત્ત્વોની પરંપરા છે, તેમ સાત તત્ત્વોની પણ પરંપરા છે. આશ્રવ અને બંધ સંસારનાં કારણ અને સંવર તથા નિર્જરા મોક્ષનાં કારણ છે. મોક્ષાર્થીને આત્મવિકાસના માર્ગે આગળ વધવા માટે આ નવ તત્ત્વોનું જ્ઞાન અત્યંત ઉપયોગી છે.

નવ તત્ત્વોમાં જીવતત્ત્વ સૌથી પ્રથમ છે. એટલે મનુષ્યે તેનું સ્વરૂપ બરાબર જાણવું જોઈએ. જીવનું લક્ષણ શું? તેના કેટલા ભેદો છે? કેટલા ઉત્તરભેદો છે? એ બધા જીવો ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે? કેવા શરીરવાળા હોય છે? કેટલા આયુષ્યવાળા હોય છે? તેમને કેટલા પ્રાણ હોય છે? તે કેટલી યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે? વગેરે વગેરે પ્રશ્નો જિજ્ઞાસુઓના મનમાં ઊઠે, એ સ્વાભાવિક છે. જૈન મહર્ષિઓએ આ બધા પ્રશ્નોના યથાર્થ ઉત્તરો આપેલા છે અને જીવ–વિચાર–પ્રકરણ તે સંક્ષેપમાં રજૂ કરે છે.

આ જીવ–વિચાર–પ્રકરણ ઉપર ''પ્રકાશિકા' નામનું વિવેચન શતાવધાની પંડિત શ્રીયુત્ ધીરજલાલ ટોકરશી શાહે અનેક ગ્રંથોમાંથી સારભૂત તત્ત્વો ખોજી ઘણા પરિશ્રમે તૈયાર કરેલું છે. આ ગ્રંથનું બીજું નામ 'જૈન

ધર્મનું પ્રાણી-વિજ્ઞાન' રાખવામાં આવ્યું છે, તે પણ ઉચિત જ છે; કારણ કે એમાં પ્રાણીઓ સંબંધી વિશિષ્ટ જ્ઞાન ભરેલું છે. અલબત્ત, આ જ્ઞાન આધુનિક પ્રાણી-શાસ્ત્રીઓએ આપેલું નથી, પણ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી એવા જિનેશ્વર ભગવતોએ આપેલું છે અને તેથી પરમ શ્રદ્ધેય છે.

વિશેષ આનંદની વાત તો એ છે કે સમય ઘણો ટૂંકો હોવા છતાં શ્રીબલિ ચિત્રકાર પાસે દશ ચિત્રો તૈયાર કરાવીને આ ગ્રંથમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે અને એ રીતે એની ઉપયોગિતામાં ઘણો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. અમારો ખ્યાલ પહોંચે છે ત્યાં સુધી જીવ-વિચારની બાબતમાં આટલું વિસ્તૃત અને ઉપયોગી વિવેચન આપનારો ગ્રંથ આપણા સમાજમાં આ પહેલો જ છે અને તેથી અમે તેનું હાર્દિક સ્વાગત કરીએ છીએ.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થની ભૂમિકા નવ પ્રકરણો પાડીને લખવામાં આવી છે, જેમા આગમ અને પ્રકરણ સાહિત્ય, દ્રવ્યાનુ-યોગની મહત્તા, જીવનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ, વિજ્ઞાન (Science) શું કહે છે? જીવ-વિચાર અંગે કિંચિત્, જીવ-વિચાર-પ્રકરણના નિર્માતા, શ્રી શાન્તિસૂરિજીની ઐતિહાસિકતા, પ્રસ્તુત પ્રકરણ પર વૃત્તિઓ તથા અર્થપદ્ધતિ એ વિષયો લેવામાં આવ્યા છે અને તે દરેક પર વિશદ વિવેચન કરેલું છે તેમાં જીવસંબંધી અનેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાય ટાંકેલા છે વનસ્પતિના જીવન અંગે અનેક

પ્રમાણો આપી જીવત્વ સિદ્ધ કર્યું છે. મરણ કોને કહેવાય ? સંજ્ઞાઓ કેટલી ? પ્રાણની સંખ્યા, યોનિઓનું પ્રમાણ વગેરે વિષયોની પણ સુંદર છણાવટ કરી છે અને તે માટે બૃહત્‌-સંગ્રહણી આદિ અનેક ઉચ્ચ ગ્રંથોની સાક્ષી આપી છે.

પ્રાકૃત મૂળ ગાથાઓની સાથે સંસ્કૃત છાયા, દરેક પદના સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ, તેમાં ટીકાકાર મહર્ષિઓનાં ઉપયોગી અવતરણો, અન્વય, ભાવાર્થ અને વિસ્તૃત વિવેચન આ પુસ્તકને એક આદર્શ પઠનીય ગ્રન્થ સિદ્ધ કરે છે.

પંડિતશ્રી ધીરજલાલભાઈએ આજ સુધીમાં અનેક ગ્રન્થો રચેલા છે. તેમાં પ્રસ્તુત વિશિષ્ટ ગ્રન્થના સર્જનથી એકનો ઉમેરો થાય છે. જૈન સંઘે આ ગ્રન્થને આવકારી જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘ-મુંબઈ, શ્રી યશોવિજયજી જૈન પાઠશાળા-મ્હેસાણા, શ્રી તત્ત્વજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ-પૂના, શ્રી રાજનગર-અમદાવાદની પાઠશાળાઓ, શ્રી જન શ્વેતામ્બર એજ્યુકેશન બોર્ડ-મુંબઈ વગેરે મુખ્ય સંસ્થાઓના અભ્યાસ-ક્રમમાં દાખલ કરવો જોઈએ, એવો અમારો અભિપ્રાય છે. અમે એમ પણ માનીએ છે કે ભૌતિકવાદના રંગે રંગાયેલા આજના યુવક-યુવતીઓને જો આ ગ્રંથ સાંગોપાંગ વચાવવામાં આવે તો જરૂર તેમનું વલણ આત્મવાદી થાય અને તેઓ પુણ્ય-પાપ તથા આધ્યાત્મિક અનુષ્ઠાનોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા થઈ જાય. એટલે ધર્મપ્રેમી દાનવીર ગૃહસ્થોએ આ પુસ્તકોની વધારે નકલો ખરીદી આ વર્ગમાં અવશ્ય વહેંચવી જોઈએ.

પંડિત શ્રી ધીરજલાલભાઈએ ગત વર્ષમાં પ્રકાશિત કરેલો જિનોપાસના ગ્રંથ પરમાત્માના ભક્તિમાર્ગની વિશિષ્ટતા ધરાવનારો હતો, તેમ હમણાં પ્રકાશિત થઈ રહેલો આ ગ્રંથ જ્ઞાનમાર્ગની વિશિષ્ટતા ધરાવનારો છે. તેમાં જીવોના સૂક્ષ્મ જ્ઞાન ઉપરાંત અહિંસાના આચરણ રૂપ ચારિત્રમાર્ગનો પણ નિર્દેશ કરેલો છે. આ રીતે આ ગ્રંથ જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયનું સમર્થન કરનારો હોઈ ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર બન્યો છે. અહીં અમે પ્રસંગોપાત્ત શ્રી ધીરજલાલભાઈને એટલી સૂચના કરીશું કે તેઓ નવતત્ત્વ તથા તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર પણ આવી જ ઢબે ખાસ વિવેચનો તૈયાર કરે. ધર્મપ્રિય સુજ્ઞજનો તેનો જરૂર સત્કાર કરશે, એમાં અમને શંકા નથી.

जीवा मुत्ता संसारिणो એ વાક્યથી જીવના મુક્ત અને સંસારી એવા બે ભેદો સ્પષ્ટ છે. આ બે ભેદોમાં સર્વ જીવો સમાઈ જાય છે. સંસારી જીવો મનુષ્યગતિમાં કર્મથી મુક્ત થવા માટેનું સાધ્યબિન્દુ રાખી સન્મતિ અને સદ્‌વીર્ય વડે ગુણસ્થાનક્રમમાં આરોહણ કરતા જાય, તો જન્મજન્માંતરમાં અવશ્ય મુક્તિ મેળવી શકે.

આ પ્રકારની મુક્તિની અમે પણ અભિલાષા કરીએ છીએ અને તેના આંદોલન સાથે મંત્રીશ્વર શ્રી વસ્તુપાલનો નિમ્ન શ્લોક સાદર કરી વિરમીએ છીએ:—

शास्त्राभ्यासो जिनपदनति संगति सर्वदार्यैः ।
सद्वृत्तानां गुणगणकथा दोषवादे च मौनम् ॥

सर्वस्यापि वचो भावना चात्मतत्त्वे ।
संपद्यतां मम भवभवे यावदाप्तोऽपवर्ग ॥

"શાસ્ત્રાભ્યાસ, જિનેશ્વરના ચરણકમળનાં નમસ્કાર, સજ્જનોની સંગતિ, ગુણીજનોના ગુણના સમૂહની પ્રશંસા, વ્યક્તિના દોષ તરફ મૌન, સર્વજનો તરફ પ્રિય અને હિતવચનનો ઉચ્ચાર, આત્મતત્ત્વમા શ્રદ્ધા–આ સર્વ જ્યાં સુધી મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યા સુધી અમોને જન્મ-જન્માંતરમા મળતાં રહો."

મુંબઇ, તા. ૨૫–૩–૬૫
સ. ૨૦૨૧ ના ફાલ્ગુન વદિ અષ્ટમી
શ્રી આદિ. ભ૦ જન્મ–દીક્ષા–
કલ્યાણક–મંગલ દિન
લેખકની ૬૦ મી વર્ષગાંઠ

ફત્તેહચંદ ઝવેરભાઇ શાહ
મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા

૨૮૩	૭	કુષ્માંક	કુષ્માંડ
૨૯૪	૩	મહેન્દ્ર	માહેન્દ્ર
૩૦૯	૧૪	સિદ્ધા	સિદ્ધો
૩૧૩	૭	जावाना	जीवाना
૩૧૫	૩	त	तं
૩૧૯	૮	अङ्गुलासङ्ख्येयभाग-	अङ्गुलासङ्ख्येयभाग-
૩૨૧	૨૨	अंगुलछक्क	अंगुलछक्कं
૩૪૦	૧૦	મહેન્દ્ર	માહેન્દ્ર
૩૫૦	૧૭	મહેન્દ્ર	માહેન્દ્ર
૩૫૪	૯	હિરણ્યવત	હૈરણ્યવત
૩૬૪	૮	હેય છે,	હોય છે,
૩૮૯	૪	સમજ	તેમજ

જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા

યાને

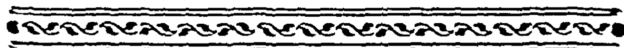
જૈન ધર્મનું પ્રાણીવિજ્ઞાન

પહેલો ખંડ

ભૂમિકા

॥ ॐ अर्हं नमः ॥

પ્રકરણ પહેલું

આમુખ

ઘણા મંથન પછી 'જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા' એ નામ નક્કી કર્યું અને લેખનની પ્રવૃત્તિ આરંભી. એ વખતે ખ્યાલ ન હતો કે અમે અમારા ત્રીશ વર્ષ પુરાણા એક વિચારને સજીવન કરી રહ્યા છીએ! પરંતુ તે અંગે જરૂરી સાહિત્ય એકત્ર કરતા 'જીવ-વિચાર-પ્રવેશિકા' નામની પુસ્તિકા હાથ પર ચડી અને તેણે અમારા મનઃપ્રદેશમાં ભૂતકાળનાં અનેક સંસ્મરણો તાજાં કરી દીધાં.

અમે એ વખતે અમદાવાદમાં શેઠ ચમનલાલ નગીનદાસ વિદ્યાલયમાં મુખ્ય શિક્ષક હતા અને ધર્મ તથા ચિત્રકલાનું શિક્ષણ આપતા હતા આજે તો ધાર્મિક શિક્ષણ ઘણી ખરી શાળાઓમાંથી નીકળી ગયું છે અને જે થોડી શાળાઓમાં રહ્યું છે, ત્યા પણ તેને માટે અઠવાડિયામાં બે કે ત્રણથી વધારે સમય (Periods) રાખવામાં આવતા નથી. પણ અમારા વર્ચસ્વવાળા આ વિદ્યાલયમાં અમે ધર્મશિક્ષણને પ્રથમ વિષય ગણ્યો હતો, તે માટે

ધોરણમાં રોજનો એક સમય (Period) ગોઠવ્યો હતો અને જે વિદ્યાર્થી આ વિષયમાં ઉત્તીર્ણ ન થાય તેને ઉપલા ધોરણમાં ચડાવવો નહિ, એ નિયમનો બરાબર અમલ કર્યો હતો.

પરિસ્થિતિ આ પ્રકારની હોવાથી ધાર્મિક શિક્ષણ અંગે સારી એવી તૈયારી કરવી પડતી અને તે અંગે મંથન પણ ખૂબ થતું. મુખ્ય પ્રશ્ન એ હતો કે આ શિક્ષણને રસ-પ્રદ કઈ રીતે બનાવવું ? તે અંગે જે પાઠ્ય પુસ્તકો પ્રાપ્ત થતા હતા, તે બહુ સામાન્ય કોટિનાં હતા, એટલે અમે નવી નવી રીતો અજમાવતા હતા. તેમાંથી '**જીવ-વિચાર-પ્રવેશિકા**'નો જન્મ થયો અમારી લેખક તરીકેની કાર-કિર્દીનું આ પહેલું પુસ્તક હતું, છતાં તે સારો આદર પામ્યું હતું અને ત્રણ વર્ષ બાદ તેની બીજી આવૃત્તિ થઈ હતી

આ પુસ્તિકા તો માત્ર ૨૦ પાનાની જ હતી અને તે એકદમ પ્રારંભના વિદ્યાર્થીઓ માટે નિર્માણ થયેલી હતી, પણ તેના અનુસંધાનમાં એવો વિચાર ઉદ્ભવ્યો હતો કે જીવ-વિચાર અંગે હવે પછી એક મોટું પુસ્તક લખવું અને તે માટે નોંધો પણ તૈયાર કરવા માંડી હતી; પરંતુ એ મોટું પુસ્તક લખવાનો સંયોગ સાંપડ્યો નહિ અને તે અંગે ૬૦ થી ૭૦ ફુલ્સ્કેપ કાગળ જેટલી જે અગત્યની નોંધ તૈયાર કરી હતી, તે પણ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ.

ત્યાર પછી થોડા વર્ષે વિદ્યાલય છોડ્યું અને અમે

લેખક તથા પ્રકાશકના વ્યવસાયમાં પડ્યા, પણ અમારી દૃષ્ટિ તો જૈન ધર્મ અને જૈન સાહિત્ય પરત્વે જ કેન્દ્રિત થયેલી હતી બાળગ્રંથાવળીનાં ૧૨૦ પુસ્તકો, જૈન જ્યોતિ માસિક, જૈન જ્યોતિ સાપ્તાહિક વગેરે તેના પ્રત્યક્ષ ફળો હતાં.

આ વ્યવસાયમા વિઘ્નો આવ્યાં, પરિસ્થિતિ અનુસાર નવુ કામ સ્વીકારવુ પડ્યું, પણ જ્યા સંયોગો અનુકૂળ લાગ્યા કે પાછા મૂળ ક્ષેત્રમાં આવી ગયા.

છેલ્લા સોળ વર્ષથી જૈન ધર્મ વિષયક પુસ્તકો લખવાની-પ્રચારવાની પ્રવૃત્તિ એકધારી ચાલી રહી છે અને તેણે અમને સારો એવો યશ આપ્યો છે.

ગયા વર્ષે '**જિનોપાસના**'નુ પ્રકાશન થયું, અને તેના વાંચનથી હજારો હૈયાં હરખાયાં ત્યારબાદ આ વિષયની સ્ફુરણા થવા લાગી, મંથન થવા લાગ્યું અને ઉપર જણાવ્યું તેમ '**જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા**' નામ નક્કી કરીને લેખનની પ્રવૃત્તિ આરંભી દીધી

અહીં એ સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ કે આજકાલ તો પુસ્તકોનાં નામો બાળકોના નામોની જેમ-ગમે તે પ્રકારના પાડવામા આવે છે. પછી તેમા વિષય ગમે તે ચર્ચ્યો હોય; પરંતુ આ નામ એવું કલ્પિત નથી અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો આ નામ ગુણસંપન્ન છે, સાર્થક છે. 'જીવ-વિચાર' નામના પ્રકરણ-ગ્રંથની '**પ્રકાશિકા**' નામની વૃત્તિ. તે '**જીવ-વિચાર-પ્રકાશિકા**'

અલબત્ત, આમાં સ્વતંત્ર મૌલિક વિવેચન પણ છે,

ન્યાયયુક્ત હોય, જે હિતકર હોય, જે કલ્યાણકારી હોય, તેનુ જ તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે. આ સંયોગોમાં તેમણે જે કંઈ કહ્યું હોય, પ્રરૂપ્યુ હોય, તે આપણા માટે છેલ્લો શબ્દ જ સમજવો જોઈએ

વર્તમાન વ્યવહારની પરિભાષામાં કહીએ તો નીચલી કોર્ટના ફેંસલાને અવગણી શકાય છે, હાઈકોર્ટના ફેસલાને પણ અવગણી શકાય છે, પરંતુ સુપ્રીમ કોર્ટના ફેસલાને અવગણી શકાતો નથી તેમ ધર્મ અને તત્ત્વવિષયક બાબતોમાં શ્રી તીર્થંકર ભગવાનનું વચન છેલ્લા ફેસલારૂપ હોઈને તેને અવગણી શકાતુ નથી જેઓ તીર્થંકર પરમાત્માના વચનને અવગણે છે, એટલે કે તેની સત્યતા બાબત શંકા ધરાવે છે, તેઓને સમ્યક્ત્વની-સમ્યગ્દર્શનની સ્પર્શતા થતી નથી, અથવા થઈ હોય તો પણ ચાલી જાય છે અને તેથી તેઓ મોક્ષના અધિકારી રહી શકતા નથી. જૈન શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ કહ્યુ છે કે—

नादंसणिस्स नाणं, नाणेण विना न हुंति चरणगुणा ।
अगुणिस्स नत्थि मोक्खो, नत्थि अमोक्खस्स निव्वाणं ॥

'જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું નથી, તેને સમ્યગ્-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી, જેને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી

જેમ સુપ્રિમ કોર્ટનો ચૂકાદો અવગણી શકાતો નથી, છતાં [illegible] હોય છે તેમ નથી કોઈ નિર્દોષને પણ મારનાર ને તેથી [illegible] છે, જ્યારે જિનેન્દ્રદેવનુ વચન તો કદિ પણ [illegible] નથી

તેને ચારિત્રના ગુણો પ્રકટતા નથી; જેને ચારિત્રના ગુણો પ્રકટતા નથી, તે કર્મબંધનમાંથી મુક્ત થતા નથી, અને જેઓ કર્મબંધનમાંથી મુક્ત થતા નથી, તેઓ નિર્વાણ પામી શકતા નથી.' તાત્પર્ય કે મોક્ષમાર્ગની સાધનામાં સમ્યક્ત્વ કે સમ્યગ્દર્શન પહેલું જોઈએ. તે સિવાય એ સાધના સફલ થઈ શકતી નથી.

અહીં અમને શાસ્ત્રકાર ભગવંતોનાં નિમ્ન વચનો યાદ આવે છે.

जिणवयणे अणुरत्ता, जिणवयणं जे करेत्ति भावेणं।
अमला असंकलिट्ठा, ते हुंति परित्तसंसारा ॥

'જે આત્માઓ જિનવચનમા અનુરક્ત છે-શ્રદ્ધાવંત છે અને જિનવચનમાં પ્રરૂપાયેલાં ધર્માનુષ્ઠાનો ભાવપૂર્વક કરે છે. તે મલરહિત અને સંક્લેશરહિત એવા મર્યાદિત સંસારવાળા બને છે' તાત્પર્ય કે જિનવચનમાં પરમ શ્રદ્ધાન્વિત થવું. એ મુમુક્ષુ આત્માઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

આપ્ત પુરુષના વચનને આગમ કહેવામાં આવે છે, કારણકે તેનાથી વસ્તુનો સ્ફુટ બોધ થાય છે. 'आगम्यते वस्तुतत्त्वमनेनेति आगमः ।'

આગમને અનુસરનારી ગણધર ભગવંત કે શ્રુતસ્થ-વિરોની જે શાસ્ત્રરચના તે પણ ઉપચારથી આગમ જ કહેવાય છે. આવાં આગમો પીસ્તાલીશ છે. તેને સૂત્ર, સિદ્ધાત, શ્રુત. જિનવાણી. જિનવચન. નિર્ગ્રંથ-પ્રવચન વગેરે નામે ઓળખવામાં આવે છે.

કેટલાક કહે છે કે 'જિનાગમો તો ચોરાશી સાંભળ્યાં છે[1] અને અહીં પીસ્તાલીશની વાત કેમ કરો છો ?' તેનો ઉત્તર એ છે કે 'એક કાળે જિનાગમો ચોરાશી હતાં, પણ કાળબળે તેમાંનાં ઓગણચાલીશ આગમો લુપ્ત થયાં, એટલે અહી પીસ્તાલીશની વાત કરી છે.'

કેટલાક કહે છે કે 'ખરાં જિનાગમો તો બત્રીશ જ છે, છતા પીસ્તાલીશનો નિર્દેશ કેમ ?'

પરંતુ આ કથન અનુચિત છે, તે નીચેનાં વિવેચનથી સમજી શકાશે :

જેઓ શ્રી જિનશાસનની નીતિ, રીતિ અને પરંપરાથી પરિચિત છે, તેમને તો સ્વપ્ને પણ આવો કુત્સિત વિચાર આવે નહિ, આમ છતા પંચમકાલના વિષમ યોગે, આગમ-રચના થયા બાદ સેંકડો વર્ષે, જૈનસંઘની એક વ્યક્તિને મૂર્તિપૂજાના વિરોધના કારણે, આવો વિચાર આવ્યો અને 'જૈસે કો તૈસા મિલે' એ ન્યાયે તેને કેટલાક એવા અનુ-યાયીઓ મળી ગયા કે જે આવુ બોલવા તથા પ્રચારવા લાગ્યા એક કવિએ કહ્યુ છે કે—

प्रस्तुतं हेतुसंयुक्तं, शुद्धं साधुजनप्रियम् ।
यो वक्तुं नैव जानाति, स जिह्वां किं न रक्षति ?॥

"જે પુરુષ વિષયને અનુરૂપ, હેતુસહિત, શુદ્ધ અને મહાત્માઓને પ્રિય લાગે એવુ બોલવાનું જાણતો નથી, તે

---

[1] નંદીસૂત્રમાં ૮૪ આગમોનો ઉલ્લેખ આવે છે તેમાં [illegible] સૂત્રો અને [illegible] પ્રકીર્ણક મળી ૮૪ આગમો ગણાવેલા છે

પોતાની જીભને કાબૂમાં કેમ રાખતો નથી ?' અર્થાત્ આવા પુરુષોએ મૌન સેવવું જ ઉચિત છે.

અમે તો એમ કહીએ છીએ કે જે આત્માઓ ભવભીરુ છે, તેમણે તટસ્થ ભાવે સમગ્ર વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ અને પછી જ અભિપ્રાય ઉચ્ચારવો જોઈએ તેમા યે દેવ, ગુરુ તથા શાસ્ત્ર જેવા પવિત્ર વિષયનો અવર્ણવાદ થતો હોય તો પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ કરતાં પહેલા સો વાર વિચાર કરવો જોઈએ.

જો પીસ્તાલીશ આગમમાં બત્રીસ ખરાં છે અને તેર ખોટાં છે, એમ કહીએ તો બત્રીસની પ્રામાણિકતા વિષે પણ સંશય ઊભો થાય છે અને એ રીતે બધુ આગમ-સાહિત્ય અપ્રામાણિક છે એમ માનવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે. જે બત્રીશની માન્યતાવાળાને પણ ઈષ્ટ નથી. તાત્પર્ય કે પીસ્તાલીશ આગમો ગણધર આદિ મહાપુરુષોએ રચેલાં હોઈ બધાં જ એક સરખા પ્રામાણિક છે, એટલે તેમાંના કોઈની પણ સત્યતતા બાબત શંકા ઉઠાવવા જેવું નથી.

આ માન્યતાવાળાઓ તરફથી એવો પણ પ્રચાર થાય છે કે 'મૂલસૂત્રો પર રચાયેલ નિર્યુક્તિઓ. ચૂર્ણિઓ, ભાષ્યો તથા ટીકાઓમાં ઘણું કલ્પિત આવી ગયેલું છે, માટે તે માનવા યોગ્ય નથી.' પરંતુ આ તો 'પાડાના વાંકે પખાલીને ડામ' દેવા જેવી વિચિત્ર નીતિ છે ઉક્ત સાહિત્યના મૂર્તિ-પૂજાનાં વર્ણનો આવે છે અને તે આ મહાશયોને ઈષ્ટ

પ્રકરણ ગ્રન્થો કે પ્રકરણોની સંજ્ઞા પામી છે. ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજે લોકપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે-

सृष्टान्यज्ञोपकाराय, तेभ्योऽप्यर्वाकनर्षिभिः ।
शास्त्रैकदेशसंबद्धान्येयं प्રकरणान्यपि ॥

—દ્રવ્યલોક, ગાથા ૭૯૯

"તેમના કરતાં (અનંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતના રચયિતાઓ કરતા) વધારે સાંપ્રત ઋષિઓએ અજ્ઞજનોના ઉપકાર માટે શાસ્ત્રના એકદેશથી સંબદ્ધ થયેલા પ્રકરણો પણ રચ્યા"

અહી એટલુ સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા છે કે જિનાગમોમા કહેવાયેલા એક એક વિષય અને એક એક વચન પર પ્રકરણો રચાયેલા છે અને તેણે જૈન શ્રતની ભવ્યતા તથા ઉપકારિતા પર ઘણો પ્રકાશ પાડેલો છે શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજે ૫૦૦ પ્રકરણો રચ્યાં, શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ૧૪૪૪ પ્રકરણોની રચના કરી, બીજા પણ અનેક મહાપુરુષો પ્રકરણોની રચના કરતા જ રહ્યા, એટલે તેની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય, એમાં આશ્ચર્ય શું ?

પરંતુ 'સર્જન ત્યાં વિનાશ' એ ન્યાયે તેમાંનાં ઘણાં પ્રકરણો નામશેષ થયાં છે અને આજે તો અમુક ભાગ જ અવશિષ્ટ રહ્યો છે આમ છતાં જૈનધર્મનો મર્મ સમજાવવા માટે તે ઘણો ઉપયોગી છે. આવા પ્રકરણોમા તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર, નવતત્ત્વપ્રકરણ, દંડક, લઘુસંગ્રહણી, ક્ષેત્રસમાસ, છ કર્મગ્રંથ, ત્રણ ભાષ્ય તથા જીવ-વિચારની મુખ્યતા છે.

જીવવિષયક કેટલાંક પ્રકરણોની યાદી.

જિનાગમોમાં અનેક સ્થળે જીવનું વર્ણન આવે છે. જીવાભિગમ અને પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં તેનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનું છત્રીશમું અધ્યયન જીવના સ્વરૂપ તથા ભેદાનુભેદનું ક્રમબદ્ધ વર્ણન આપે છે. તથા દશવૈકાલિક સૂત્રનુ ચોથું અધ્યયન ષડ્જીવનિકા પણ જીવના સ્વરૂપનો સંક્ષિપ્તમા બોધ કરાવે છે.

આ સાહિત્યના આધારે ગીતાર્થ મુનિવરોએ જીવ-વિષયક અનેક પ્રકરણો રચેલા છે. તેમાથી ઉપલબ્ધ પ્રકરણોની યાદી નીચે મુજબ છે:

(૧) જીવ-વિચાર-પ્રકરણ
(૨) જીવ-વિચાર-સ્તવ
(૩) જીવાજીવ-વિભક્તિ-પ્રકરણ.
(૪) જીવ-સંખ્યા-કુલક
(૫) જીવ-સંબોધ
(૬) જીવ-સમાસ-સૂત્ર
(૭) જીવ-સિદ્ધિ
(૮) જીવ-સ્થાપના-કુલક
(૯) જીવ-સ્વરૂપ-ચતુર્વિંશિકા
(૧૦) જીવાજીવ-વિચાર-વિવરણ
(૧૧) જીવાજીવ-વિભૂતિ
(૧૨) જીવાનુશાસન

(૧૩) જીવાનુશાસન-સન્ધિ

(૧૪) જીવાનુશિષ્ટ-કુલક

(૧૫) જીવાનુસિદ્ધિ

(૧૬) જીવાભિગમ-સંગ્રહણી

આમાની કેટલીક કૃતિઓ પ્રકટ થઈ છે અને હજી કેટલીક કૃતિઓ અપ્રકટ છે. તેની મૂલ કૃતિઓ કયા ભંડારમા સુરક્ષિત છે, તે પૂનાના ભાડાંરકર ઈન્સ્ટીટયુટે બહાર પાડેલા જિનરત્નકોષ ભાગ પહેલામાં જોઈ શકાય છે.

પ્રકરણ ૩ જું

દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા.

આગમ–સાહિત્ય તથા પ્રકરણ–ગ્રન્થોમાં દ્રવ્યનો અનુયોગ છે. ગણિતનો અનુયોગ છે, ધર્મકથાનો અનુયોગ છે અને ચરણ-કરણનો પણ અનુયોગ છે અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો તેમાં ષડ્દ્રવ્યનુ વિવેચન છે, ખગોળ તથા ભૂગોળને લગતા ગણિતનું નિરૂપણ છે. ધર્મનો બોધ કરાવે તેવી સરસ કથાઓ છે, ચારિત્રનું ઉત્તમ પ્રકારે નિર્માણ કરવાનો ઉપદેશ છે અને વિવિધ ધર્માનુષ્ઠાનો અંગે ઉપયોગી માર્ગદર્શન છે.

અનુયોગ એટલે સૂત્રના અર્થની વ્યાખ્યા કે સૂત્રના અર્થનું વિવેચન. 'અનુયોગ–દ્વાર–સૂત્ર' એ નામમાં અનુયોગનો અર્થ વ્યાખ્યા છે અને શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજે પણ અભિધાન–ચિન્તામણિ–કોષના દેવાધિદેવ કાંડમાં 'अनुयोगकृत् उपाध्याय.' એ પદની વૃત્તિમાં અનુયોગનો અર્થ વ્યાખ્યા કરેલો છે

દ્રવ્યાનુયોગ. ગણિતાનુયોગ. ધર્મકથાનુયોગ તથા

ચરણ-કરણાનુયોગમા વધારે મહત્તા દ્રવ્યાનુયોગની છે, કારણ કે પડ્દ્રવ્યનુ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના આત્મવાદ, કર્મવાદ, પુરુષાર્થવાદ તથા મોક્ષવાદમા પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. જીવનું લક્ષણ, જીવના ભેદો વગેરે પણ દ્રવ્યાનુ-યોગને જ આધીન છે

વર્તમાન યુગના એક સમર્થ ચિંતક કહે છે કે ' આત્માનું વિશિષ્ટ કલ્યાણ સાધવાનુ સમર્થ સાધન કોઈ હોય તો તે દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણા છે. જ્યા સુધી આત્માએ એ વિચારણા કરી નથી, અથવા કરી છે તો સ્થિર થઇ નથી, ત્યા સુધી ચારિત્રની આરાધના વિશિષ્ટ ફલ આપી શકતી નથી. ચરણ-કરણ એટલે ચારિત્રની આરાધના તેનુ વિશિષ્ટ ફલ કેવલજ્ઞાન છે તે પ્રાપ્ત કરવા માટે શુકલ ધ્યાન જોઇએ. શુકલ ધ્યાન ધ્યાતો આત્મા દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણા કરે જેને દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણા ન હોય તે આત્મા શુક્લ ધ્યાન માટે સમર્થ બની શકે નહિ '[1]

ન્યાયવિશારદ-ન્યાયાચાર્ય-મહોપાધ્યાય શ્રી યશો-વિજયજી મહારાજે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસમાં કહ્યુ છે કે-

શુદ્ધ આહારાદિક તનુયોગ,
મોટો કહીએ દ્રવ્ય-અનુયોગ

'શુદ્ધ આહાર-પાણી વાપરવા, વિધિ પૂર્વક નિયમિત

---

૧ દ્રવ્ય-અનુયોગના રાસ પર પં. શ્રી (વર્તમાનમા આચાર્ય શ્રી) ધુરંધરવિજયજી મહારાજનું વિવેચન પૃષ્ઠ ૧-૨

ક્રિયાઓ કરવી, વિવિધ તપશ્ચર્યામાં પ્રવૃત્ત થવું એ ચારિત્ર-યોગ છે, પણ તે દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણાને તોલે આવી શકે નહિ. તાત્પર્ય કે એ યોગ નાનો છે અને આ યોગ મોટો છે.'

ન્યાયના પ્રકાણ્ડ વિદ્વાન શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે "ચરણ-કરણમાં ઘણા આગળ વધેલા હોય, પણ જેઓ સ્વસમય અને પરસમય જાણતા નથી, એટલે કે દ્રવ્યાનુયોગમાં નિષ્ણાત નથી, તેઓ નિશ્ચય શુદ્ધ ચારિત્રનો સાર જાણતા નથી.'

અન્ય મહાપુરુષોએ પણ દ્રવ્યાનુયોગનું મહત્ત્વ ખૂબ જ આંક્યું છે, એટલે મુમુક્ષુઓએ દ્રવ્યાનુયોગની વિચારણામા પ્રવૃત્ત થવું આવશ્યક છે.

જેને આપણે વિશ્વ. જગત્ કે દુનિયા કહીએ છીએ, તેના બે વિભાગ છે: એક લોક અને બીજો અલોક. તેમાં લોક જીવ અને અજીવથી વ્યાપ્ત છે, જ્યારે અલોકમાં માત્ર આકાશ સિવાય બીજું કંઇ નથી. આનો અર્થ એમ સમજવાનો કે સર્વત્ર આકાશ ફેલાયેલું છે. તેના એક ભાગમા લોક આવેલો છે અને તેમાં ચેતન તથા જડ પદાર્થો રહેલા છે.

ચેતન તથા જડ પદાર્થોનું વર્ગીકરણ કરીએ તો ષડ્દ્રવ્ય—છ પ્રકારના દ્રવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ પ્રમાણે:

(૧) જીવ (Soul or Consciousness)

અને નાના શરીરમાં વધારે જ્ઞાન જોવામાં આવે છે એક પહેલવાન અને સત પુરુષની સરખામણી કરીએ તો આ વસ્તુ વધારે સ્ફુટ થાય છે પહેલવાન કદાવર શરીરનો હોવા છતાં તેનામાં જ્ઞાન ઓછું હોય છે અને સંતપુરુષ દુબળા–પાતળા હોવા છતા તેમનામા જ્ઞાન વધારે હોય છે હાથી અને બળદની સરખામણીમાં મનુષ્ય એ નાનું પ્રાણી છે, છતા તે બંને કરતા વિશેષ જ્ઞાન ધરાવે છે, એટલે ચેતનાને શરીરનું લક્ષણ માની શકાય નહિ. એ તો જીવનતું જ લક્ષણ છે અને જીવમાં જ હોય છે.

જીવ અને શરીર જુદા છે, તેથી જ મૃત્યુ સમયે જીવ શરીરને છોડી જાય છે અને કર્મ અનુસાર નિયત થયેલી ગતિમા ઉત્પન્ન થાય છે

જીવ અને શરીર જુદા છે, પણ એક નથી, એ વસ્તુની પ્રતીતિ કરાવનારું એક સુંદર કથાનક રાયપસેણીય સૂત્રમાં આપેલું છે તે પાઠકોની જાણ માટે અહીં રજુ કરવામાં આવે છે

પ્રદેશી રાજાનું કથાનક

શ્વેતમ્બિકા નગરીના રાજાનો પરમ વિશ્વાસુ મિત્ર ચિત્ર નામનો સારથિ એક વાર કામ પ્રસગે શ્રાવસ્તી નગરીમા આવ્યો. ત્યાં શ્રમણ કેશિકુમારનો ઉપદેશ સાભળી પ્રતિબોધ પામ્યો અને તેણે શ્રાવકનાં સમ્યકત્વમૂળ બાર વ્રતો ધારણ કર્યાં. પછી તેણે આચાર્યશ્રીને વિનંતિ કરી

કે 'હે ભગવન્ ! શ્વેતમ્બિકા નગરી પ્રાસાદિક છે, દર્શનીય છે અને રમણીય છે, માટે ત્યાં પધારવા કૃપા કરશો.'

ચિત્રસારથિએ આમ બે-ત્રણવાર વિનતિ કરી, ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : 'જેવી ક્ષેત્ર-સ્પર્શના.'

આચાર્યશ્રીના ઇંગિત પરથી ચિત્ર એટલું સમજ્યો હતો કે તેઓ એક વાર શ્વેતમ્બિકા નગરીને જરૂર પાવન કરશે, એટલે તેણે શ્વેતમ્બિકા પહોંચીને ઉદ્યાનપાલકને કહી રાખ્યું હતું કે 'જ્યારે શ્રમણ કેશિકુમાર અહીં પધારે, ત્યારે મને ખબર આપજે.'

અનુક્રમે આચાર્યશ્રી શ્વેતમ્બિકા પધાર્યા, ઉદ્યાનપાલકે ચિત્રસારથિને વધામણી આપી, ચિત્રસારથિએ ઉદ્યાનપાલકને યથેષ્ટ દાન આપી વિદાય કર્યો અને સ્નાનાદિથી શુદ્ધ થઈ, યોગ્ય વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કરી, આચાર્યશ્રીનાં દર્શને ગયો. ત્યાં આચાર્યશ્રીનો ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી કહેવા લાગ્યો કે 'હે ભગવન્ ! અમારો રાજા પ્રદેશી અધાર્મિક છે; તે કોઈ શ્રમણ, બ્રાહ્મણ કે ભિક્ષુનો આદર કરતો નથી અને સર્વ કોઈને હેરાન કરે છે, માટે આપ તેને ધર્મોપદેશ કરો.'

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : 'જો તે અહીં આવશે, તો અમે તેને ધર્મોપદેશ કરીશું.'

ચિત્રે કહ્યું : 'હું તેને કોઈ પણ ઉપાયે આપની પાસે લઈ આવીશ.'

પછી એક દિવસ તે ઘોડાની પરીક્ષા કરવાના નિમિત્તે રાજાને રથમાં બેસાડી નગરી બહાર દૂર લઈ ગયો અને ત્યાં રાજાએ પાછા ફરવાનું સુચન કરતાં તેણે રથને મૃગ વન ઉદ્યાન આગળ લાવીને ઊભો રાખ્યો કે જ્યાં આચાર્યશ્રીનો મુકામ હતો.

ચિત્રે કહ્યુ : 'મહારાજ ! આ મૃગવન ઉદ્યાન છે. ત્યાં ઘોડાઓને થોડો થાક ખવડાવીએ અને આપણો શ્રમ પણ દૂર કરીએ.'

રાજાએ હા પાડતા રથને તે અંદર લઈ આવ્યો અને શ્રમણ કેશિકુમારના ઉતારાથી થોડે દૂર ઘોડાઓને છોડી નાખી, તેની સારસંભાળ કરવા લાગ્યો. રાજા પણ રથથી નીચે ઉતર્યો અને ઘોડાઓના શરીર પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. એમ કરતાં તેણે સભાની વચ્ચે ઉપદેશ કરી રહેલા શ્રમણ કેશિકુમારને જોયા

એમને જોતા જ પ્રદેશી રાજાને વિચાર આવ્યો : 'આ વળી કોણ જડ-મુંડિયો અહીં બેઠા છે? અને લોકોને તે એવુ શું આપે છે કે જેથી આવડી મોટી માનવ મેદની અહીં એકત્ર થઈ છે?'

તેણે કહ્યુ : 'મિત્ર જો તો ખરો કે આ બધું શું ચાલી રહ્યુ છે? પેલો મોટો જડ બરાડા પાડીને આ જડ [illegible] શું ગણગણી રહ્યો છે? આવા નફકરા લોકો [illegible] આવી સુંદર ઉદ્યાનભૂમિમા પણ યથેષ્ટ વિચ

શકતા નથી ! આપણે વિશ્રાંતિ લેવા અહીં આવ્યા, તો એ મોટા બરાડા પાડીને આપણું માથું પકવી રહ્યો છે!'

ચિત્રે કહ્યું : 'હે સ્વામિન્ ! હું ભૂલતો ન હોઉં તો એ શ્રમણ કેશિકુમાર છે કે જે પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પરંપરામાં ઉતરી આવેલ છે. એમને ઉચ્ચ કોટિનું અવધિજ્ઞાન થયેલું છે.'

રાજાએ કહ્યું : 'ત્યારે તો એની પાસે જવા જેવું ખરું.' પછી બન્ને શ્રમણ કેશિકુમારની સામે જોઈને ઊભા રહ્યા.

રાજાએ પૂછ્યું : 'હે ભંતે ! તમે શું ઉચ્ચ કોટિનું અવધિજ્ઞાન ધરાવો છો ?'

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : 'હે રાજન્ ! દાણચોરો દાણમાં-થી છટકી જવા માટે કોઈને ખરો રસ્તો પૂછતા નથી, પણ આડાઅવળા માર્ગે ચાલે છે, તેમ વિનયના માર્ગથી છટકી જવાને લીધે તને પ્રશ્ન પૂછતા પણ આવડતો નથી. વારુ, મને જોઈને તને એવો વિચાર આવેલો ખરો કે 'આ મોટો જડ અન્ય જડ લોકોને શું સમજાવી રહ્યો છે? અને મારા ઉદ્યાનમાં મોટા બરાડા પાડીને મને શાન્તિ લેવા દેતો નથી !'

રાજાએ કહ્યું : 'આ વાત સાચી છે. પણ તમે આ શાથી જાણ્યું ?'

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું : 'અમારા શ્રમણ-સમુદાયમાં પાંચ

પ્રકારનાં જ્ઞાનો મનાય છે: (૧) મતિજ્ઞાન, (૨) શ્રુતજ્ઞાન, (૩) અવધિજ્ઞાન, (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન તથા (૫) કેવળજ્ઞાન. તેમાંનાં પહેલા ચાર જ્ઞાન મને થયેલાં છે, તેના લીધે તારા મનનો સંકલ્પ હું જાણી શક્યો છું.'

રાજા: 'હે ભંતે! તમારા શ્રમણ-નિર્ગ્રંથોમાં એવી સમજ છે ખરી કે જીવ જુદો છે અને શરીર પણ જુદું છે?'

આચાર્યશ્રી · 'હા. અમારી સમજ એવી છે.'

રાજા: 'તો પછી જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક જ છે, એવી મારી માન્યતાનું કારણ સાંભળો. મારો દાદો આ નગરીનો જ રાજા હતો. તે ઘણો અધાર્મિક હતો અને પ્રજાની સારસંભાળ બરાબર રાખતો ન હતો. તે તમારા મત પ્રમાણે તો મરીને નરકમાં ગયેલો હોવો જોઈએ. મારા દાદાને મારા પર ઘણું હેત હતું. હવે તે જો મરીને નરકમાં ગયો હોય તો અહીં આવીને મને એટલું તો જણાવે ને કે 'તું કોઈ પ્રકારનો અધર્મ કરીશ નહિ, કારણ કે તેના ફળરૂપે તારે નરકમાં જવું પડશે' પણ તે હજી સુધી મને કહેવા આવ્યો નથી, એટલે મેં નિશ્ચય કર્યો કે જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક જ છે અને પરલોક જેવી કોઈ વસ્તુ નથી'

આચાર્યશ્રી · 'હે રાજન્! તારો દાદો પરતંત્રપણે નરકના દુઃખો ભોગવી રહ્યો છે, એટલે તને કહેવા શી રીતે આવે? નારકીમાં ઉત્પન્ન થયેલો તાજો અપરાધી મનુષ્યલોકમાં આવવા તો ઘણું ઇચ્છે છે, પણ ચાર કારણોથી તે આમ

કરી શકતો નથી. પ્રથમ તો નરકની ભયંકર વેદના તેને વિહ્વળ કરી નાખે છે. બીજું નરકના કઠોર સંત્રીઓ કે જે પરમાધામી કહેવાય છે, તે એને ક્ષણમાત્ર પણ છૂટો મૂકતા નથી ત્રીજું વેદનીય કર્મ પૂરું ભોગવાયેલું હોતું નથી અને ચોથું તેના આયુષ્યનો ક્ષય થયેલો હોતો નથી. તાત્પર્ય કે મરીને નરકમાં ગયેલો આત્મા અહીં આવી શકતો નથી, તેનું કારણ તેની પરતંત્ર અવસ્થા છે, નહિ કે નરક નામની કોઈ ગતિ નથી એ.'

રાજા : 'મારી ઉપર્યુક્ત માન્યતા દૃઢ કરનારો બીજો દાખલો સાંભળો. આ જ નગરીમાં મારી દાદી હતી. તે ઘણી ધાર્મિક અને શ્રમણોપાસિકા હતી મારી આ દાદી મરણ પામીને આપના મત પ્રમાણે સ્વર્ગમાં ગયેલી હોવી જોઈએ તેનો હું વહાલસોયો પૌત્ર હતો. તે મને જોઈને રાજી રાજી થઈ જતી તેણે સ્વર્ગમાંથી આવીને મને કહેવું જોઈતું હતું કે 'હે પૌત્ર ! તું પણ મારા જેવો ધાર્મિક થજે. જેથી તને સ્વર્ગનાં સુખો પ્રાપ્ત થશે' પણ હજી સુધી તે મને એવું કહેવા આવી નથી, એટલે જીવ અને શરીર જૂદાં નથી. પણ એક જ છે, એવી મારી માન્યતા દૃઢ બનેલી છે.'

આચાર્યશ્રી · હે રાજન્ ! સ્વર્ગની સરખામણીમાં આ મનુષ્યલોક ઘણો ગંદો છે. એટલે દેવ થયેલી તારી દાદી અહીં કેમ આવે ? તે અહીં આવવાને ઇચ્છે, તો પણ ચાર કારણે આવી શકે નહિ એક તો દેવો સ્વર્ગ

દિવ્ય કામભોગોમાં ખૂબ મશગુલ બની જાય છે અને માનવીય સુખોમાં તેમની રુચિ રહેતી નથી; બીજું એ દેવનો મનુષ્ય સાથેનો સંબંધ તૂટી ગયો હોય છે અને દેવ-દેવીઓ સાથે નવો પ્રેમ સંક્રમેલો હોય છે; ત્રીજું દિવ્ય સુખમાં પડેલો એ દેવ 'હમણા જાઉં છું, હમણાં જાઉં છું.' એમ વિચારે છે, ત્યાં તો કેટલોય કાળ વહી જાય છે અને મનુષ્ય લોકના અલ્પાયુષી સંબંધીઓ મરી પરવાર્યા હોય છે, ચોથું મનુષ્યલોકની દુર્ગંધ ઘણી હોય છે. તે દુર્ગંધ પુદ્ગલોથી વાસિત થઈને ચારસો-પાંચસો યોજન ઊંચે પહોચે છે. તેથી પણ દેવો આ મનુષ્યલોકમાં આવતા નથી. તાત્પર્ય કે સ્વર્ગમાંથી તારી દાદી સંદેશો આપવા ન આવી, તેનું કારણ સ્વર્ગીય સુખોની આસક્તિ છે, નહિ કે સ્વર્ગ નામની ગતિ નથી એ.'

રાજા : 'જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક છે, તેનાં થોડાં વધારે પ્રમાણ સાંભળો. એક વાર પ્રાણદંડની શિક્ષા પામેલા ચોરના શરીરના નાના નાના ટુકડા કરાવીને જોયું કે તેમાં જીવ ક્યા રહેલો છે? પરંતુ તેમાંના કોઈ પણ ટુકડામાં જીવ મળ્યો નહિ એટલે મેં નિશ્ચય કર્યો કે જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક છે

બીજી વાર એક ચોરને લોઢાની કુંભીમાં પૂરીને તેના પર મજબૂત ઢાંકણું બેસાડ્યુ અને ફરતી ચોકી મૂકી. પછી કેટલાક દિવસ બાદ ઉઘાડીને જોયુ તો પેલો ચોર મરણ પામેલો હતો, પણ કુંભીમાં કોઈ જગાએ તિરાડ કે નાનું

સરખું કાણું પડેલું ન હતું. જો જીવ શરીરથી જુદો હોય અને તે શરીર છોડીને ચાલ્યો ગયો હોય તો કુંભીમાં કોઈ સ્થળે તો તિરાડ કે કાણું પડે ને? માટે મેં નિશ્ચય કર્યો કે જીવ અને શરીર જુદા નથી, પણ એક છે.'

ત્રીજી વાર એક ચોરનું જીવતાં વજન કર્યું અને મારીને વજન કર્યું તો તેમાં કંઈ પણ ફેર પડ્યો નહિ. જો જીવ અને શરીર જુદા હોય તો થોડું પણ વજન ઓછું તો થાય ને? એટલે મેં નિશ્ચય કર્યો કે જીવ અને શરીર જુદા નથી અને પરલોક જેવી કોઈ વસ્તુ નથી.'

આચાર્યશ્રી : 'રાજન્! તારી વાત પરથી જણાય છે કે તેં જીવનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રયત્નો તો ઘણા કર્યા છે, પણ એ પ્રયત્નો જોઈએ તે પ્રકારના ન હતા, એટલે તેનું પરિણામ જોઈએ તેવું આવ્યું નહિ. હે રાજન્! અરણીના લાકડામાં અગ્નિ હોય છે. એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એ લાકડાના નાના નાના ટુકડા કરવામાં આવે અને પછી તપાસવામાં આવે કે એ અગ્નિ ક્યાં રહેલો છે, તો દેખી શકાય ખરો? હવે એ રીતે અગ્નિ ન દેખાય તો એમ કહી શકાય ખરું કે અરણીના લાકડામાં અગ્નિ જ નથી! જો કોઈ એવું કહે તો એ વચન અવિશ્વસનીય જ ઠરે. આ જ રીતે દેહના નાના નાના ટુકડા કરી તેમાં જીવ જોવાનો પ્રયત્ન કરવો અને જીવ ન દેખાય તો એમ કહેવું કે જીવ નામની કોઈ વસ્તુ જ નથી. એ વચન પ્રામાણિક કેમ ઠરે?

જેમ અવાજ જડ વસ્તુઓને ભેદીને ચાલ્યો જાય છે, તેમ જીવ પણ જડ વસ્તુઓને ભેદીને ચાલ્યો જાય છે, એટલે કુંભીમાં તિરાડ કે કાણું ક્યાંથી પડે ? વળી વજન તો પુદ્‌ગલનો-જડ પદાર્થનો ગુણ છે, જ્યારે જીવ તો પુદ્‌ગલથી ભિન્ન એવો અરૂપી પદાર્થ છે, એટલે તેનું વજન ક્યાંથી હોય ? માટે જીવ એ શરીરથી જૂદો સ્વતંત્ર પદાર્થ છે અને તે મર્યા પછી પરલોકમાં જાય છે.'

આ ઉત્તરોથી પ્રદેશી રાજાના મનનું સમાધાન થયું અને તે શ્રમણ કેશિકુમારને નમી પડ્યો. પછી તેમનો ઉપદેશ સાંભળીને તેણે સમ્યકત્વમૂલ શ્રાવકનાં બાર વ્રતો ગ્રહણ કરી આત્માનું કલ્યાણ સાધ્યું.

કોઈ એમ કહેતુ હોય કે આ તો બહુ પુરાણા જમાનાની વાત છે આજે તો વિજ્ઞાન ઘણું આગળ વધ્યું છે અને લોકોના મનમા અનેક જાતના તર્ક થાય છે તો આ જાતના તર્કોનું સમાધાન કરે એવો એક સંવાદ અમે અહીં રજૂ કરીએ છીએ

શરીર અને ચેતના વિષે રસિક સંવાદ ×

એક વાર અમે એક વિદ્વાન્ મિત્રને પૂછ્યુ કે, 'તમે શરીરને શુ માનો છો ?'

× 'દક્ષિણમાં દિવ્ય પ્રકાશ' નામના ગ્રંથના બીજા પ્રકરણમાં 'વિજ્ઞાનવાદીનું દિગ્દર્શન' એ નામથી અમે કેટલીક હકીકત રજૂ કરી હતી તે પ્રાસંગિક જાણીને અહીં ઉચિત ફેરફાર સાથે સાભાર રજૂ કરી છે

તેમણે તરત જ જવાબ આપ્યો : 'એક પ્રકારનું યંત્ર. જેમ વરાળયંત્ર વરાળના જોરે કામ કરે છે, ડીઝલ એંજિન તેલની શક્તિથી કામ કરે છે અને પેટ્રોલ–મશીન પેટ્રોલની શક્તિથી ગતિમાન થાય છે, તેમ આ યંત્ર કાર્બન વગેરે દ્વારા થતી દહનક્રિયા વડે ચાલતું રહે છે, એટલે એક પ્રકારનું દહનયંત્ર છે'

અમે પૂછ્યું : 'વરાળયંત્ર, ડીઝલ એંજિન કે પેટ્રોલ–મશીન વચ્ચે અને મનુષ્યના શરીરરૂપી યંત્ર વચ્ચે કંઈ ફેર ખરો ?'

તેમણે કહ્યું : 'એ પણ એક જાતનાં યંત્રો છે અને આ પણ એક જાતનું યંત્ર છે. એમાં ફેર શો ?'

અમે કહ્યું · 'વારુ, આપણે વરાળયંત્ર, ડીઝલ એંજિન કે પેટ્રોલ–મશીનને કહીએ કે તમે અમુક સ્થળે જઈ આવો. તો તે જઈ–આવી શકે ખરા ?'

તેમણે કહ્યું : 'એ પોતાની મેળે અમુક સ્થળે જઈ–આવી શકે નહિ'

અમે કહ્યુ : 'તેમને કોઈ સવાલ પૂછીએ તો તેનો જવાબ આપે ખરા ?'

તેમણે કહ્યું : 'એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ક્યાંથી આપી શકે ? એમને જીભ થોડી જ હોય છે ?'

અમે કહ્યું : 'તો એ યંત્રો શું કોઈ વસ્તુ જાણી વિચાર કરી શકે ખરાં ?'

અમે કહ્યું : 'એ શક્તિ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરેમાં જણાય છે અને બીજામાં કેમ જણાતી નથી ?'

તેમણે કહ્યું : 'જ્યાં તેની ઉત્પત્તિ થતી હોય, ત્યાં જણાય. બીજે ક્યાંથી જણાય ?'

અમે કહ્યું : 'કૃપા કરીને એ જણાવશો કે ચેતનાની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે ?'

તેમણે કહ્યુ : 'અમુક તત્ત્વો મળે એટલે ચેતનાની ઉત્પત્તિ થાય છે'

અમે કહ્યું : 'જો વસ્તુસ્થિતિ એવી જ હોય તો કાપડ, લોખંડ અને બીજી વસ્તુઓનાં કારખાનાંની જેમ ગાય, ભેંસ, હાથી, ઘોડા, મનુષ્ય વગેરે અનેક જીવંત પ્રાણીઓ બનાવવાનાં કારખાનાં કાઢી શકાય અને તેમને મનગમતો આકાર પણ આપી શકાય. શું કોઈ વૈજ્ઞાનિકે આવો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો છે ખરો ? અને તેનું કોઈ નિશ્ચિત સમીકરણ ઘડ્યું છે ખરૂં ?'

અહીં અમારા વિદ્વાન્ મિત્ર વિચારમાં પડ્યા. તેમણે અનેક વૈજ્ઞાનિકોના નામ યાદ કર્યાં, પણ કોઈએ તત્ત્વ-સંયોજનથી ચેતના ઉત્પન્ન કરી હોય અને જીવંત પ્રાણીઓ બનાવ્યા હોય, એવું યાદ આવ્યું નહિ. તેમની આ ગુંઝવણ તરત જ અમારા સમજવામાં આવી ગઈ, એટલે અમે કહ્યું : 'મુરબ્બી ! જીવંત પ્રાણીઓ બનાવવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ સ્વયં કામ કરી શકે એવું મગજ કે સ્વયં જોઈ શકે એવી આંખ કોઈએ બનાવી છે ખરી ? અરે ! એ વાત પણ જવા

દો ! તેમાં જે સ્નાયુ અને પડદા છે, ગ્રંથીઓ અને શિરાઓ છે, તેના જેવા જીવંત સ્નાયુઓ અને પડદાઓ કે જીવંત ગ્રંથીઓ અને શિરાઓ કોઈ બનાવી શકયું છે ખરૂં ? જો આ બધું બની શકતુ હોય તો આ જગત્ પર રહેલા મનુષ્યો કે પશુ–પક્ષીઓને મૃત્યુના મુખમા જતા જરૂર બચાવી શકાય, કારણકે તેનામા જે અગ, અવયવ કે શક્તિની ખામી હોય, તે આ સાધનોથી પૂરી પાડી શકાય અને એ રીતે તેમનુ શરીરયત્ર ચાલતુ રાખી શકાય, પણ હજી સુધી કોઈ વજ્ઞાનિક મૃત્યુને ખાળી શકયો નથી કે પોતાના આયુષ્યમા બસો–પાચસો વર્ષનો ઉમેરો કરીને અતિ દીર્ઘાયુ થયો નથી, એ શું બતાવે છે ?”

વિદ્વાન્ મિત્ર અમારું વક્તવ્ય એકચિત્ત સાંભળી રહ્યા હતા, પરંતુ તેમના મુખ પર વિપાદ તથા હર્ષની મિશ્રિત લાગણીઓ વારંવાર તરી આવતી હતી, એ અમે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકયા હતા તેમને વિપાદની લાગણી થવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે પોતે આજ સુધી અનેક પુસ્તકો વાંચ્યા હતાં. અનેક માસિકો અને સાપ્તાહિકોનું અવલોકન કર્યું હતું અને નામાંકિત ગણાતા પ્રાધ્યાપકોની (પ્રોફેસરોની) વ્યાખ્યાનમાળાઓમાં પણ હાજરી આપી હતી આ રીતે તેમણે જે જ્ઞાન મેળવ્યું. તેને કિંમતી ખજાનો સમજતા હતા. પરંતુ આજે તેમણે જોયુ કે એ ખજાનામા સાચા સિક્કા દાખલ થવાને બદલે સખ્યાબંધ ખોટા સિક્કાઓ દાખલ થઈ ગયા હતા અને ખજાનાની કિંમત નહિવત્ થઈ ગઈ હતી. તેમને હર્ષની લાગણી થવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે આજે

પ્રકરણ પાંચમું

વિજ્ઞાન શું કહે છે?

વિજ્ઞાન શબ્દ પહેલાં પણ વપરાતો અને આજે પણ વપરાય છે, પરંતુ બંનેના અર્થમાં ઘણું અંતર પડી ગયું છે.

શ્રી ભગવતીસૂત્રના બીજા શતકના પાંચમા ઉદ્દેશકમાં આવતા 'सवणे नाणे विन्नाणे पच्चक्खाणे य संजमे' એ વચનો પરથી એમ સમજાય છે કે વિનયપૂર્વક સદ્ગુરુના ઉપદેશનું શ્રવણ કરતાં જીવ-અજીવ, પુણ્ય-પાપ, ધર્મ કે મોક્ષ સંબંધી જે બોધ પ્રાપ્ત થતો તેને 'જ્ઞાન' કહેવાતું અને સત્સંગ તથા સ્વાધ્યાયના યોગે એ જ્ઞાન વિશિષ્ટ કોટિનું બનતું, ત્યારે 'વિજ્ઞાન'ની સંજ્ઞા પામતું. એ વિજ્ઞાનના ફલરૂપે 'પ્રત્યાખ્યાન'ની પ્રાપ્તિ થતી, એટલે કે પાપી પ્રવૃત્તિઓનો પરિહાર કરવાની વૃત્તિ જાગતી અને પરિણામે 'સંયમમાર્ગ'માં પદાર્પણ થતું. આ સંયમમાર્ગ છેવટે મુક્તિપુરીમાં પહોંચાડતો, એટલે માનવજીવનનું મહાન ધ્યેય પરિપૂર્ણ થતું.

આજે વિજ્ઞાન શબ્દથી ભૌતિક પદાર્થોનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન

સદુપયોગ અને દુરુપયોગમાં વિવેકની જરૂર પડે છે અને તે આત્માર્થીને જ યથાર્થરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ પોતાના નાના કે મોટા સ્વાર્થ માટે વિજ્ઞાનનો કદી દુરુપયોગ કરતા નથી, પરંતુ જેઓ અનાત્મવાદી છે, પુણ્ય-પાપમાં માનતા નથી અને જેનું મુખ્ય ધ્યેય પણ ભોગ-વિલાસ છે, તેના હાથમાં વિજ્ઞાનનું હથિયાર સલામત નથી. તેઓ નાના સ્વાર્થ માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરવાના અને તેમાં લાખો-ક્રોડો-અબજો જીવોની હિંસા થઈ જાય, તેની પરવા કરવાના નહિ.

દારૂડિયાના હાથમાં દારૂનો બાટલો આપીએ અને કહીએ કે તારે માત્ર આ બાટલો જોઈને રાજી થવાનું છે, પણ તેનો ઉપયોગ કરવાનો નથી, તો એ બની શકે ખરૂ ? અથવા ભૂખ્યા માણસની આગળ વિવિધ વાનીઓ ભરેલો થાળ મૂકીએ અને તેને માત્ર ટગર ટગર જોવાનું જ કહીએ તો એ બની શકવાનું ખરૂં ? જો એનો ઉત્તર 'ના'માં હોય તો વિજ્ઞાનનું પણ તેમજ સમજવાનું છે. આજે વિજ્ઞાનનો દોર અનધિકારી લોકોના હાથમાં આવી ગયો છે, એટલે તેનો ઘણો જ દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે અને હિંસાનું પ્રમાણ એકદમ વધી ગયું છે

આજે ઘણા લોકો આધુનિક વિજ્ઞાનથી પ્રભાવિત થઈ ગયા છે અને 'વિજ્ઞાન કહે તે જ સાચું', બાકી બધું ખોટું" એમ માનવા તથા કહેવા લાગ્યા છે. આ લોકોને અમે શું કહીએ ? તે અંધશ્રદ્ધા ધર્મના ક્ષેત્રમાં ઠરવા યોગ્ય નથી,

તો વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં શું ઇચ્છવા યોગ્ય છે ખરી? 'વિજ્ઞાન કહે તે જ સાચું અને બાકી બધું ખોટું" એમ માનવું એ એક પ્રકારની અંધશ્રદ્ધા જ છે.

આમ માનનારે જાણી લેવાની જરૂર છે કે વિજ્ઞાને ગઇ કાલે જે કહ્યું હતું, તે આજે બદલાયું છે અને આજે કહેશે તે આવતી કાલે બદલાવાનો સંભવ છે. તાત્પર્ય કે વિજ્ઞાનનાં કોઇ પણ મંતવ્ય સ્થિર નથી; એટલે તેના સિદ્ધાન્તોને છેવટનો શબ્દ માની શકાય નહિ. ખુદ વૈજ્ઞાનિકો શું કહી રહ્યા છે? તે સાંભળો : 'We are beginning to appreciate better and more thoroughly, how great is the range of our ignorance. અર્થાત્ આપણા અજ્ઞાનનો વિસ્તાર કેટલો મોટો છે, તે આપણે વધુ સારી અને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા લાગ્યા છીએ.'

સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક જેમ્સ જીને 'મીસ્ટીરિયસ યુનિવર્સ' (રહસ્યપૂર્ણ વિશ્વ) નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે "Science should leave off making pronouncement, the river of knowledge has too often turned back on itself–અર્થાત્ વિજ્ઞાને નિત્ય નવી ઘોષણા કરવાનું છોડી દેવું જોઈએ. કારણ કે જ્ઞાનની સરિતા ઘણી વાર પોતાના મૂળસ્રોત તરફ પાછી વળી છે' કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એક બાજુ આપણે નવી નવી શોધોની જાહેરાત કરીએ છીએ, જ્યારે બીજી બાજુ આપણી મૂળ-

ભૂત માન્યતાઓ અંગે નવેસરથી વિચાર કરવો પડે એવી સ્થિતિ પેદા થઈ છે.'

આ વૈજ્ઞાનિકે એ જ પુસ્તકમાં આગળ પર જણાવ્યું છે કે—The outstanding achievement of twentieth century physics is not theory of relativity with its wielding together of space and time, of the theory of quantum with its present apparent negation of the laws of causation, of the dissection of the atom with the resultant discovery that things are not what they seem. It is the general recognition that we are not yet in contact with ultimate reality. અર્થાત્ વીસમી સદીના પદાર્થ-વિજ્ઞાનનો મહાન આવિષ્કાર આકાશ અને કાલને એક કરતાં સાપેક્ષવાદ કે કાર્ય-કારણના સિદ્ધાન્તનો ખુલ્લો ઇનકાર કરતો ક્વૉન્ટમ સિદ્ધાન્ત નથી, તેમજ પરમાણુ-વિભાજન પણ નથી કે જે 'વસ્તુઓ દેખાય છે એક પ્રકારની અને છે બીજા પ્રકારની' એવું પ્રતિપાદન કરે છે. આ સદીનો મહાન આવિષ્કાર તો એ છે કે આપણે અત્યાર સુધી પરમ વાસ્ત-વિકતાની પાસે પહોંચ્યા નથી '

આ શબ્દો સાંભળ્યા પછી કયો સુજ્ઞ વિજ્ઞાનમાં આંધળી શ્રદ્ધા રાખવાનું ઉચિત સમજશે ?

પક્ષપાતથી ખરાબ વસ્તુ પણ સારી લાગે છે અને

ખોટા પૂર્વગ્રહથી સારી વસ્તુને પણ ખરાબ માનવાનું વલણ પેદા થાય છે, એટલે સત્યશોધનની અભિરુચિ ધરાવનારે આ બન્ને વસ્તુ છોડવા જેવી છે. તેણે તો તટસ્થભાવે વસ્તુનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ અને તેમાં જે અંશો સત્ દેખાય તેને સત્ તથા અસત્ દેખાય તેને અસત્ માનવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ.

વિજ્ઞાનનું મુખ હજી સુધી ભૌતિકવાદ તરફ રહ્યુ છે, એટલે તેને જીવ કે આત્માની અચિંત્ય શક્તિનું ભાન થયું નથી, પરંતુ હવે વૈજ્ઞાનિકો ધીમે ધીમે એ તરફ ઢળવા લાગ્યા છે.

પ્રો. આલ્બર્ટ આઇન્સ્ટીન કહે છે: 'I believe that intelligence is manifested throughout all nature અર્થાત્ હું માનુ છુ કે સમસ્ત પ્રકૃતિમા ચેતના કામ કરી રહી છે.'

સર એ એસ એડિંગ્ટન કહે છે. 'Something unknown is doing, we do not know what ... I regard consciousness as fundamental. I regard matter as directive from consciousness The old atheism is gone. Religion belongs to the realm of the spirit and mind and cannot be shaken અર્થાત્ કોઈ અજ્ઞાત શક્તિ કામ કરી રહી છે. આપણે જાણતા નથી કે એ શું છે? હું ચૈતન્યને મુખ્ય માનું છું. ભૌતિક પદાર્થોને ચૈત

પુરાણો નાસ્તિકવાદ હવે ચાલ્યો ગયો છે. ધર્મનું વિચાર-ક્ષેત્ર આત્મા તથા મન છે અને તેને કોઈ પણ પ્રકારે ચલિત કરી શકાતા નથી.'

સર જે. એ. થોમસન કહે છે : 'Throughout the world of animal life there are expressions of something akin to the mind in ourselves. There is from Amoeba upwards a stream of inner and subjective life. It may be only a slender rill, but some times it is a strong current. It includes feeling, imagining, purposing. It includes unconscious. અર્થાત્ અખિલ પ્રાણીજગતમાં એવી પ્રક્રિયાઓ છે કે જે આપણા મન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અમીબા (વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુ) થી માંડીને બધા પ્રાણીઓમાં આંતરિક તથા વૈયક્તિક જીવનનું ઝરણું વહે છે. કોઈક સ્થળે તેનો સ્રોત પાતળો છે, તો કોઈક સ્થળે બળવાન પણ છે. તેમાં લાગણીઓ, કલ્પના, સંજ્ઞા અંતર્ગત છે. બેશુદ્ધ અવસ્થાનો પણ તેમા જ સમાવેશ થાય છે.'

એ જ વૈજ્ઞાનિક અન્યત્ર કહે છે કે : 'How did living cretaures begin to be upon the earth? In point of science, we do not know. અર્થાત્ પૃથ્વી પર જીવતા પ્રાણીઓ શી રીતે આવ્યાં? તેનો વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કોઈ ઉત્તર નથી.'

જે. બી એસ. હેલ્ડન કહે છે : 'The truth is that, not matter, not forces, not any physical thing, but mind, personality is the central fact of the universe. અર્થાત્ સત્ય એ છે કે પુદ્‌ગલ (matter) નહિ, બળ (force) નહિ, ભૌતિક પદાર્થ નહિ, પણ મન અને વ્યક્તિત્વ એ વિશ્વનાં મુખ્ય તત્ત્વો છે.'

આર્થર એચ. કોમ્પટન કહે છે : 'A conclusion which suggests....the possibility of concious-ness after death........the flame is distinct from the log of wood which serves it temporarily as fuel. અર્થાત્ કેટલાક પ્રયોગો પરથી દોરાયેલું અનુમાન બતાવે છે કે મૃત્યુ બાદ પણ ચેતનાનો સંભવ છે અગ્નિ લાકડાથી જુદો છે. લાકડા તો થોડા વખત માટે એને પ્રકટ થવા માટે ઇંધનનું કામ આપે છે.'

સર ઓલિવર લોજ કહે છે : 'The time will assuredly come when these avenues into unknown region will be explored by science. The universe is a more spiritual entity than we thought. The real fact is that we are in the midst of a spiritual world which dominates the material અર્થાત્ એ સમય અવશ્ય આવશે કે જ્યારે વિજ્ઞાન દ્વારા અજ્ઞાત વિષયનાં દ્વારોનું

અન્વેષણ થશે. આપણે ધાર્યું હતું તેના કરતાં આ વિશ્વ વધારે આત્મમય છે. વાસ્તવિકતા તો એ છે કે આપણે એવા આત્મમય જગતની અંદર છીએ કે જે ભૌતિકતા પર વર્ચસ્વ ભોગવે છે'

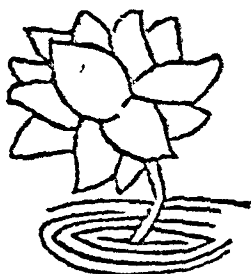
પ્રો. ડબ્લ્યૂ મેકડુગલ કહે છે : 'For no single organic function has yet been found explicable in purely mechanical terms, even such relatively simple processes as the secretion of the tear or the exudation of a drop of sweat continue to elude all attempts of complete explanation in terms of physical and chemical science. અર્થાત્ એવું કોઈ શારીરિક કાર્ય હજી સુધી માલુમ પડયું નથી કે જે યાંત્રિક પરિભાષાથી સમજાવી શકાય. પ્રમાણમાં ઘણી નાની કહી શકાય એવી બાબતો, જેમકે-આંસુ નીકળવા, પરસેવો ટપકવો વગેરે પણ કેવળ પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્રની પરિભાષાથી બરાબર સમજાવી શકાતા નથી.'

ડૉ. ગાલ કહે છે : 'In my opinion there exists but one single principle which sees, hears, feels, loves, thinks, remembers etc. But this principle requires the aid of various material instruments in order to menifest its respective functions અર્થાત્ મારા અભિ-

પ્રાયથી તો કેવલ એક જ વસ્તુ મુખ્ય છે કે જે જુએ છે, સાંભળે છે, લાગણીનો અનુભવ કરે છે, પ્રેમ કરે છે, વિચાર કરે છે, યાદ કરે છે વગેરે. પરંતુ આ વસ્તુને પોતાનું ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય કરવા માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ભૌતિક સાધનોની જરૂર પડે છે.'

ગ્રેટ ડીઝાઈન નામના પુસ્તકમાં આવાં બીજાં અનેક મંતવ્યોને આધારે એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે આ દુનિયા આત્મા વિનાનું યંત્ર નથી. તેમાં ચેતનાશક્તિ અવશ્ય કામ કરી રહી છે, પછી તેનું નામ ગમે તે આપવામાં આવે.'

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે હવે વિજ્ઞાન પણ જીવનું –આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારવા લાગ્યુ છે અને નજીકના ભવિષ્યમા તેને સાર્વભૌમ માન્યતા પ્રાપ્ત થશે.

પ્રકરણ છઠ્ઠું

જીવ-વિચાર અંગે કિંચિત્

જો જીવ એ કોરી કલ્પના હોત કે કોઈ મનસ્વીનો તુક્કો હોત અને એ નામની કોઈ વસ્તુ આ વિશ્વમાં ખરેખર હસ્તી ધરાવતી જ ન હોત, તો તેના વિષે વિચાર કરવાનું ભાગ્યે જ વ્યાજબી ગણાત. આપણે અસત્ એટલે અવિદ્યમાન વસ્તુઓનો વિચાર કરતા નથી, કારણકે તેથી આપણું કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. યદિ કોઈ આ પ્રકારનો વિચાર કરે અને તેમાં રાચવા લાગે તો આપણે શું કહીએ છીએ ? 'ભાઈનું જરા ખસ્યું છે' એ જ કે કંઈ બીજું ?

પરંતુ જીવ એ કોરી કલ્પના નથી, કોઈ મનસ્વીનો તુક્કો નથી, પણ આગમસિદ્ધ વસ્તુ છે અને તેને યુક્તિ એટલે તર્કશુદ્ધ દલીલો તથા અનુભૂતિ એટલે સર્વ કોઇને સામાન્ય રીતે થતા અનુભવનો પૂરેપૂરો ટેકો છે. તાત્પર્ય કે તે એક નક્કર હકીકત (Solid fact) હોઈને તેના સ્વરૂપ પરત્વે વિચાર થયેલો છે.

કોઈ એમ કહેતું હોય કે 'જીવ તો નજરે દેખાતો

નથી, તેના વિષે વિશેષ વિચાર શો હોઈ શકે ? ' તો આમ કહેવું ઉચિત નથી. વાયુ નજરે દેખાતો નથી, ઈથર નજરે દેખાતો નથી અને વિદ્યુત્શક્તિ પણ નજરે દેખાતી નથી, તો શું એના વિષે વિશેષ વિચાર થઈ શકતો નથી ? એક વસ્તુ દૃશ્ય હોય કે અદૃશ્ય, પણ તેના વિષે વિચાર થઈ શકે છે અને તેના ગુણ-ધર્મ નક્કી કરી શકાય છે, પરંતુ આ વાત તો સામાન્ય મનુષ્યોને અનુલક્ષીને થઈ. જેઓ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે, તેમને તો બધું હસ્તામલકવત્ એટલે હાથમાં રહેલા આમળાની જેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેથી તેમને માનસિક ભૂમિકા પર કશો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. તેઓ તો જ્ઞાનદૃષ્ટિએ જે કંઈ જુએ છે-જાણે છે, તે જ પ્રમાણ છે.

તત્ત્વની વિચારણા જીવથી શરૂ થાય છે. જેમકે-

जीवाऽजीवा पुण्णं, पावासव संवरो य निज्जरणा ।
बंधो मुक्खो य तहा, नव तत्ता हुंति नायव्वा ॥

' નવ તત્ત્વો જાણવા યોગ્ય છે. તે આ પ્રમાણે : (૧) જીવ, (૨) અજીવ. (૩) પુણ્ય. (૪) પાપ. (૫) આસ્રવ, (૬) સંવર. (૭) નિર્જરા. (૮) બંધ અને (૯) મોક્ષ.'

અમે પાઠકોને પૂછીએ છીએ કે [illegible] અથવા [illegible]ની [illegible]માંથી એકેક લઈ લઈએ તો પછી શું રહે છે ? એ જ સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાનની છે. જો તેમાંથી [illegible] લઈ લઈએ તો બાકી કંઈ રહેતું નથી.

[illegible]

તો એ નગણ્ય વસ્તુ છે. જો જીવ ન હોય તો અજીવનો વિચાર શા માટે કરવો ? સુખ-દુઃખનું સંવેદન જીવને થાય છે અને સકલ દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે જ તત્ત્વની વિચારણા છે, એટલે જીવ ન હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

આ વિવેચન તો જીવ સંબંધી વિચાર કરવા પરત્વે થયું, પણ જીવ-વિચારમાં વિચાર શબ્દ કયા અર્થમાં યોજાયેલો છે, તે જાણવાની જરૂર છે.

એક વાર અમે પાઠશાળાના એક હોંશિયાર ગણાતા વિદ્યાર્થીને પૂછયું કે 'જીવ-વિચારનો અર્થ શો ?'

તેણે કહ્યું : 'જીવ સંબંધી વિચાર, તે જીવ-વિચાર.'

અમે કહ્યું : 'આ તો તમે સમાસ છોડયો, પણ જીવ-વિચારનો વાસ્તવિક અર્થ શો છે ?'

તેણે કહ્યું : 'જીવ નામની વસ્તુ પરત્વે વિચાર કરવો તે જીવ-વિચાર.'

અમે કહ્યું : 'ભાષાના ધોરણે તમારો અર્થ ઠીક છે. પણ અહીં તે કયા સંદર્ભમાં વપરાયેલો છે ? શું આપણે અહીં જીવ સંબંધી વિચાર કરવાનો છે ? તર્કો કરવાના છે ?'

તેણે કહ્યું : 'પાઠય પુસ્તકમાં તો એમ જ લખ્યું છે કે 'જીવ સંબંધી વિચાર કરવો, તે જીવ-વિચાર.' અને તેણે પુસ્તક દેખાડયું.

અમે કહ્યું : 'એ ઠીક છે, પણ જ્યારે આપણે

એક વસ્તુનો અભ્યાસ કરવા બેઠા હોઈએ, ત્યારે તે અંગે વિચારણા કરવી જોઈએ અને તેમા જે કોઈ પ્રશ્નો સ્ફુરે તે શિક્ષકને પૂછવા જોઈએ. પરંતુ આપણે તે અંગે કંઈ વિચારણા જ ન કરીએ તો પ્રશ્ન ક્યાથી સ્ફુરે ? આપણા જૈન શાસ્ત્રોમા સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે : (૧) વાચના એટલે ગુરુ આગળ સૂત્ર અને અર્થનો પાઠ લેવો. (૨) પૃચ્છના એટલે સૂત્ર અને અર્થ સંબંધી પ્રશ્ન કરવા. (૩) પરાવર્તના એટલે જે કંઈ શીખી ગયા હોઈએ તેનું પુનરાવર્તન કરવું. (૪) અનુપ્રેક્ષા એટલે તે પર ઊંડાણથી વિચાર કરવો. અન્ય લોકો એને માટે નિદિધ્યાસન શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. અને (૫) ધર્મકથા એટલે સ્વાધ્યાયના ફળરૂપે ધર્મ કે તત્ત્વનું જે સ્વરૂપ સમજાયુ હોય તે કલ્યાણબુદ્ધિથી બીજાને સમજાવવું. વારુ, અહીં વિચાર શબ્દ ત્રણ અર્થમા યોજાયેલો છે.

વિચારનો પ્રથમ અર્થ મત કે અભિમત છે શ્રી વિશેષાવશ્યકભાષ્યમા આ અર્થ જણાવેલો છે એટલે જીવ સંબંધી જ્ઞાની ભગવંતોએ જે મત કે અભિમત દર્શાવેલો છે, તે જીવ-વિચાર

વિચારનો બીજો અર્થ તત્ત્વનિર્ણય છે '[illegible]—[illegible]નિધિ' [illegible] પ્રસિદ્ધ [illegible] આ અર્થ [illegible] છે એટલે જીવ સંબંધમા જ્ઞાની [illegible] કરેલો જે તાત્ત્વિક નિર્ણય તે જીવ-વિચાર.

વિચારનો ત્રીજો અર્થ ભેદપૂર્વક કથન છે અને

વ્રતને પ્રરૂપ્યું જ ન હોત અને દયાધર્મનો ઉપદેશ દેતા અભયદાનની આટલી જોરદાર હિમાયત પણ કરી ન હોત. તાત્પર્ય કે ગૃહસ્થો પણ જીવદયાનું પાલન કરી શકે છે અને પોતાના ચારિત્રનું ઉત્તમ પ્રકારે ઘડતર કરીને આત્મ-વિકાસના માર્ગે આગળ વધી શકે છે.

जो जीवे वि वियाणेई, अजीवे वि वियाणेई ।
जीवाजीवे वियाणंतो, सो हु नाहीइ संजम ॥

'જે જીવને સારી રીતે જાણે છે, તે અજીવને પણ સારી રીતે જાણે છે આ રીતે જીવ અને અજીવ બન્નેને જાણનારો સયમને સારી રીતે જાણી શકે છે'

જીવને સારી રીતે જાણવો એટલે તેના લક્ષણ, ભેદ, સ્વરૂપ વગેરેનો યથાર્થ બોધ પ્રાપ્ત કરવો જ્યારે આ પ્રકારનો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેના પ્રતિપક્ષી અજી-વને ઓળખી કાઢવાનુ કામ સાવ સહેલુ બની જાય છે. અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો 'આ જીવ' એવો નિશ્ચયપૂર્વક બોધ થયો કે 'આ અજીવ' એવો બોધ પણ નિશ્ચય પૂર્વક જ થવાનો જેને જીવના લક્ષણો લાગુ પડતા નથી, તે અજીવ

અહીં એ પણ સ્પષ્ટ કરવુ જોઈએ કે તદ્દન નીચલા થરના જીવો અને અજીવ વચ્ચે ભેદરેખા દોરવાનું કામ સહેલુ નથી, પણ ત્યા જ્ઞાનીના શબ્દો કે શાસ્ત્રવચનો સહાય રૂપ થાય છે અને તેથી જીવને અજીવ માની તેનું ઉપમર્દન કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી

જેણે જીવ-વિચારનુ શિક્ષણ લીધુ છે. તે પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ, વનસ્પતિ, કીડા, જતુ, પક્ષી, પશુ, મનુષ્ય વગેરેમાં જીવ માનવાનો અને તેથી તેના આરંભ-સમારંભથી જરૂર બચવાનો કદાચ પ્રમાદવશાત્ તેમ ન બન્યું તો પણ તેના દિલમા તો દયાની ભાવના રહેવાની

જ અને તેથી તેનાં પરિણામો કોમળ રહેવાના. જૈનો દયાળુ ગણાયા, તેનું ખરૂં કારણ એ છે કે તેમની દયાનો વિસ્તાર જીવ-વિચારના શિક્ષણને લીધે ઘણો મોટો થઈ ગયો

અન્ય સમાજોની હાલત જુઓ કે જ્યાં જીવન સંબંધી વિશિષ્ટ શિક્ષણ નથી, તેઓ અનેક જીવોની હિંસા કરવા છતાં પોતે હિંસા કરી હોય એમ સમજતા નથી, પછી તેમાંથી બચવાની કોશીશ તો કરે જ શી રીતે? તાત્પર્ય કે દયાધર્મના યથાર્થ પાલન માટે જીવ-વિચારનું શિક્ષણ આવશ્યક છે અને તેથી જ જૈન સંઘમા આજે તેનું પદ્ધતિસર શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે

જીવ-વિચારના શિક્ષણ માટે આજે પ્રાય: જીવ-વિચાર પ્રકરણની જ પસંદગી થાય છે તેનું કારણ એ છે કે તેની પ્રાકૃત ભાષા સહેલી છે, તેની શૈલિ સુગમ છે, તેમાં જીવના ભેદો વગેરેનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ છે અને તે માત્ર એકાવન જ ગાથાઓનુ હોઈને થોડા જ વખતમાં કંઠસ્થ કરી શકાય એવું છે

પ્રકરણ સાતમું

જીવ-વિચાર-પ્રકરણના નિર્માતા

એક કૃતિ સંઘમાન્ય હોય અને સુવિહિત ગુરુ દ્વારા તેનું અધ્યયન કરાવવામાં આવતુ હોય, ત્યારે સામાન્ય રીતે શ્રદ્ધાળુ આત્માઓને તેના કર્તા કે નિર્માતા સંબંધી પ્રશ્ન ઉઠતો નથી. તેઓ તો 'પાડા-પાડીનું કામ છે કે બળી ખાવાનું કામ છે?' એમ વિચારી સીધા અધ્યયનમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે; પરંતુ બુદ્ધિપ્રધાન-તર્કશાલી મનુષ્યોની સ્થિતિ જુદા પ્રકારની છે. તેમના જિજ્ઞાસુ મનમા એ પ્રશ્ન અવશ્ય ઉઠે છે કે 'આ કૃતિ કોણે રચી છે? ક્યારે રચી છે? શા માટે રચી છે?' વગેરે. જો તેમના આ પ્રશ્નોનું યોગ્ય સમાધાન કરવામાં આવે છે, તો તેમને આનંદ થાય છે અને કૃતિનુ અધ્યયન કરવાનો ઉત્સાહ વધે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ ખ્યાલમા રાખીને જ અમોએ પ્રસ્તુત પ્રકરણનું આલેખન કર્યું છે.

પ્રથમ એવી પ્રથા હતી કે કોઈ પણ ગ્રંથ, પ્રકરણ કે સ્તવન-સ્વાધ્યાય (સજ્ઝાય) ની રચના થાય, ત્યારે તેના

કર્તા કે નિર્માતા ઘણા ભાગે એ કૃતિના છેડે ગર્ભિત રીતે અને કેટલીક વાર સ્પષ્ટતયા પોતાના નામનું સૂચન કરતા. આથી તે કૃતિ કોની છે ? એ સમજાઈ જતું. આ રીતે જીવ-વિચાર-પ્રકરણની પચાસમી ગાથામા 'સિરિ-સંતિ-સૂરિ-સિટ્ઠે' એ શબ્દો વડે પ્રકરણ-કર્તાએ પોતાનું '**શ્રીશાન્તિ-સૂરિ**' એવું નામ સૂચવ્યુ છે

અહીં એ પ્રશ્ન થવા સંભવ છે કે 'આ શાન્તિસૂરિજી મહારાજ કયા ?' કારણ કે જૈન પરંપરામાં અનેક શાન્તિ-સૂરિજી થયેલા છે. જેમકે—

(૧) ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર-બૃહદ્‌વૃત્તિના રચનાર થારાપદ્ર-ગચ્છીય[૧] શ્રીશાન્તિસૂરિ કે જે વાદિવેતાલની પદવીથી વિભૂષિત હતા.

(૨) તિલકમંજરી-કથા-ટિપ્પનના રચયિતા પૂર્ણ-તલ્લગચ્છીય શ્રી શાન્તિસૂરિ.

(૩) વાર્તિકવૃત્તિવિધાયક ચન્દ્રકુલીય શ્રી વર્ધમાન-સૂરિશિષ્ય શ્રી શાન્તિસૂરિ

(૪) ધર્મરત્નપ્રકરણ, પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર આદિના કર્તા શ્રી નેમિચન્દ્રસૂરિશિષ્ય શ્રી શાન્તિસૂરિ

(૫) ભક્તામરસ્તોત્રની વૃત્તિના પ્રણેતા ખંડેલ ગચ્છીય શ્રી શાન્તિસૂરિ.

(૬) પ્રમાણપ્રમેયકલિકાવૃત્તિના નિર્માતા શ્રી શાન્તિ-

(૭) ઘટખર્પર, રાક્ષસવૃન્દાવન કાવ્યાદિ વિવૃત્તિના રચયિતા શ્રી શાન્તિસૂરિ

(૮) પિંડૈષણા શતકના રચયિતા શ્રી શાન્તિસૂરિ

(૯) બૃહચ્છાન્તિના રચયિતા શ્રી શાન્તિસૂરિ.

(૧૦) પર્વપંચાશિકાના રચયિતા શ્રી શાન્તિસૂરિ

(૧૧) ચેઇયવંદણ મહાભાસના રચયિતા શ્રી શાન્તિસૂરિ.

(૧૨) જીવ-વિચાર-પ્રકરણના નિર્માતા શ્રી શાન્તિસૂરિ.

એટલે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સહેલાઇથી આપી શકાય એમ નથી. એમા સાધક-બાધક અનેક પ્રમાણો વિચારવા પડે એમ છે પરંતુ અહીં એટલુ તો સ્પષ્ટ જણાવી દઈએ કે બૃહચ્છાન્તિ અને પર્વપચાશિકાના રચયિતા તો વાદિ-વેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિ જ છે. કારણકે આવા સ્પષ્ટ શબ્દો ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટયુટની પ્રતિ નં ૪૫૯/૧૮૮૨-૮૩, પ્રતિ નં. ૩૫૦/A/૨/૪૪૨-૪૩ તથા અન્ય એક પ્રતિમાં લખાયેલા છે.[૧]

કેટલાક ચેઇયવંદણભાસને પણ તેમની કૃતિ માને છે, પણ તે માટે કોઈ પુષ્ટ પ્રમાણ નથી ચેઇયવંદણભાસ એ શ્રી શાન્તિસૂરિની કૃતિ છે, એવો નિર્ણય માત્ર એક પ્રતિના છેડે લખાયેલા નામ પરથી થયો છે. ખુદ એ કૃતિમા તેમનો ક્યાય ઉલ્લેખ નથી વળી મો અવ્યયનો વિશિષ્ટ ઉપયોગ એ જો વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજીનો ખાસ સકેત હોય

૨ આના વિવેચન માટે જુઓ શ્રીપ્રતિક્રમણસૂત્ર-પ્રબોધ ટીકા ભાગ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૬૪૭-૪૮-૪૯-૫૦

તો તે પણ આમાં ગેરહાજર છે. અમને તો એમ લાગે છે કે જીવ-વિચાર-પ્રકરણની રચના કરનાર શ્રી શાન્તિસૂરિજી પછીના કોઈ શ્રી શાન્તિસૂરિજીએ તેની રચના કરી હશે. જીવ-વિચાર-પ્રકરણની પ્રથમ ગાથા આ પ્રમાણે છે :

भुवणपईवं वीरं, नमिऊण भणामि अबुह-बोहत्थं ।
जीवसरूवं किंचि वि, जह भणियं पुव्वसूरीहिं ॥

અને ચેઇયવંદણમહાભાસની છેલ્લી ગાથા નીચે મુજબ છે :

भुवणभवणप्पईवो, तियसिंद-नरिंदविंदकयसेवो ।
सिरिवद्धमाणवीरो, होउ सया मंगलं तुम्ह ॥

અહીં શ્રી વીરની સ્તુતિ અને તેમને ભુવનપ્રદીપની ઉપમા એ બંને સમાન છે.

'જો બંને ગાથામા આટલું સામ્ય છે, તો તે એક જ કર્તાની કૃતિ કેમ ન હોય?' એ પ્રશ્ન થવો અહીં સ્વાભાવિક છે, પણ અમે ઉપર જણાવ્યું તેમ આ છેલ્લી ગાથામાં કે તેની ઉપરની ગાથામાં તેમનો નામનિર્દેશ નથી અને મો પદ પણ જણાતું નથી

હવે આવીએ જીવ-વિચાર-પ્રકરણ ઉપર પ્રવાદ તો એવો છે કે આ પણ વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજીની કૃતિ છે, પરંતુ તે માટે પુષ્ટ પ્રમાણ ક્યા? વળી આ પ્રકરણના ટીકાકારો પૈકી કોઈ પણ તેમનો કશો પરિચય આપતા નથી જો તેમને એ પ્રવાદમા સત્ય લાગ્યું હોત તો સંભાવના રૂપે પણ તેમનો ઉલ્લેખ કરત, પણ

એવો ઉલ્લેખ કરેલો નથી. વિશેષમાં આ કૃતિ વાદિ-વેતાલની હોય તો તેની રચના પછી પાંચસો વર્ષ સુધીમાં તેના પર કોઈ પણ વૃત્તિ કેમ ન રચાઈ? તેમનું શિષ્ય-મંડલ વિદ્વાન્ હતું અને તેની પરંપરા અમુક સદી સુધી તો ચાલેલી જ છે આ પ્રકરણ પરની પ્રથમ ટીકા છેક વિક્રમની સત્તરમી સદીના પ્રારંભમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. શ્રી જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ-મ્હેસાણા કે જેના તરફથી આ કૃતિ વાદિ-વેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજીની હોવા બાબત વિશેષ પ્રચાર થયો છે, તે આ પ્રકરણની પ્રસ્તાવનામા તે માટેનું પુષ્ટ પ્રમાણ રજૂ કરી શકેલ નથી, અને તેણે જે પ્રમાણ રજુ કર્યું છે, તે વિચારણીય છે. તે જે નિર્દેશ માટે તપાગચ્છ પટ્ટાવ-લીનો હવાલો આપે છે, તેમાં આવો ઉલ્લેખ છે જ નહિ. તેમના તરફથી પાઠક રત્નાકરજીની સંસ્કૃત ટીકા સાથે જે જીવ-વિચાર-પ્રકરણ સને ૧૯૧૫મા બહાર પડ્યુ, તેના ઉપોદ્‌ઘાતમા તો એમ જ લખ્યું હતું કે 'अनेकगुण-गणालङ्कृता श्रीमच्छान्तिसूरिपादा प्रकृतप्रकरण रचितवन्त इयन्मात्रं पञ्चाशत्तमगाथाया· प्रकटमेवावगम्यते, तेषा सत्ता-समयादिगतो निर्णयोऽस्माकं स्मृतिपथे नास्ति।'

આ વિષયમા પાછળથી પ્રમાણ મળી આવ્યુ હોય એ બનવા યોગ્ય છે, પણ એ પ્રમાણ એવું હોવું જોઈએ કે જે પાઠકોને પૂરી પ્રતીતિ કરાવી શકે. અસ્તુ

હવે જે એક પ્રમાણ આ કૃતિ વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિ-સૂરિજીની હોવાનું સૂચવે છે, તેનો અહીં નિર્દેશ કરીશું.

ઉક્ત શ્રી શાન્તિસૂરિજીએ ઉત્તરાધ્યયસૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિના છેડે પોતાની પ્રશસ્તિ આપી છે અને છેવટની પંક્તિમાં જણાવ્યું છે કે ' तद्भो भव्या. त्रिदोपप्रशमकरतो गृह्यतां लिख्यतां च।' અને બૃહચ્છાન્તિના પ્રારંભમાં જણાવ્યું છે કે 'भोभो भव्या शृणुत वचनं प्रस्तुतं सर्वमेतद्' એ જ પાઠમાં આગળ પર 'भो भो भव्यलोका' પદ પણ તેમના भो અવ્યયની પ્રીતિનુ સૂચન કરે છે હવે જીવ-વિચાર-પ્રકરણની પચાસમી ગાથામા 'करेह भो उज्जमं धम्मे ,' આવાં પદો આવે છે, જે એમની શૈલિનું આબેહૂબ દર્શન કરાવે છે આ સંયોગોમા હાલ આ કૃતિને વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજીની માનીને જ ચાલીએ, પરંતુ તે માટે હજી પુષ્ટ પ્રમાણો પ્રાપ્ત કરવાના બાકી રહે છે

વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજીનો પરિચય શ્રી પ્રભાચન્દ્રસૂરિવિરચિત શ્રીપ્રભાવકચરિત્ર વગેરે ગ્રન્થી આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે

વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજી

તેમનો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતમા રાધનપુર પાસે ઊણ ગામમા થયો હતો તેમનું સસારી નામ ભીમ હતું, તેમના પિતાનું નામ ધનદેવ અને માતાનુ નામ ધનશ્રી હતું તેઓ શ્રીમાલ વંશના હતા

આ વખતે પાટણમા થારાપદ્રગચ્છીય શ્રી વિજયસિંહસૂરિ નામના ચૈત્યવાસી આચાર્ય વિદ્યમાન હતા તેઓ

એક વખત ઊણ પધાર્યા. ત્યા ભીમ તેમના જોવામાં આવ્યો. તે અનેક શુભ લક્ષણોથી યુક્ત હોઇને આચાર્યશ્રીએ વિચાર્યું કે 'જો આ કિશોર સાધુ થાય તો શ્રીજિનેશ્વરદેવના શાસનની અવશ્ય પ્રભાવના કરે '

તેમણે ધનદેવ શેઠ પાસે ભીમની માગણી કરી ધર્મપરાયણ પતિ-પત્નીએ સ ઘના કલ્યાણ કાજે એ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાના વ્હાલસોયા પુત્રને આચાર્યશ્રીના ચરણે મૂક્યો આચાર્યશ્રીએ તેને શુભ મુહૂર્તે દીક્ષા આપી અને **'મુનિ શાન્તિભદ્ર'** નામથી પોતાનો શિષ્ય કર્યો [1] પછી તેમને સૂત્ર-સિદ્ધાન્ત, ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, જ્યોતિષ તથા મંત્રશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કરાવ્યો અને અનુક્રમે આચાર્યપદ આપ્યું. ત્યારથી તેઓ **'શ્રી શાન્તિ-સૂરિજી'** તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છેવટે ગચ્છનો ભાર તેમને સોંપી શ્રી વિજયસિંહ આચાર્યે સ્વર્ગગમન કર્યું

આ વખતે પાટણની જાહોજલાલી ઘણી હતી તેના પર મહારાજા ભીમદેવનું આધિપત્ય હતું. તેમનો દરબાર અનેક નામાંકિત પંડિતોથી શોભતો હતો આચાર્યશ્રીએ આ દરબારમા પોતાની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિ અને અનેરી વાદકળાનો પરિચય આપ્યો. આથી મહારાજા ભીમદેવે પ્રસન્ન

1 ગુજરાતમા પાલનપુર નજીક રામસીણ (ગામસેણ) નામનું ગામ છે ત્યાના જિનમંદિરમા પ્રતિમાજીના પબાસણ ઉપર ૧૦૮૪મા થારાપદ્ર ગચ્છના શ્રી શાન્તિભદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી એવો ઉલ્લેખ છે આ ઉપરથી તેમનું સાધુ અવસ્થાનુ નામ શ્રી શાન્તિભદ્ર હોય એમ સંભવે છે, કારણ કે ગચ્છ, નામ અને સમય લગભગ મળતા છે.

બેસી ગયા. તેમણે પોતાની તીવ્ર ધારણા શક્તિથી તે આખો પાઠ અવધારી લીધો બીજા દિવસે, ત્રીજા દિવસે પણ આમ જ બન્યું. આ રીતે કુલ દશ દિવસ રહીને તેમણે દશેય દિવસના દશ પાઠ અવધારી લીધા. પરંતુ આચાર્યશ્રીના કોઈ શિષ્ય આ પાઠ અવધારી શક્યા નહિ. આથી તેઓ ઘણો ખેદ પામ્યા. આ વખતે શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિએ તેમની આજ્ઞા લઈ દશેય દિવસના પાઠ અણિશુદ્ધ કહી બતાવ્યા. આથી આચાર્યશ્રીની પ્રસન્નતાનો પાર રહ્યો નહિ તેઓ એકદમ ઊભા થયા અને તેમને આલિંગન કરતાં બોલ્યા 'તુ તો ધૂળમા ઢંકાયેલું રત્ન છે. મારી પાસે રહીને અભ્યાસ કર'

આ વખતે પાટણમા ચૈત્યવાસીઓનું પ્રભુત્વ હતું અને કોઈ સંવેગી સાધુને ઉતરવા માટે સ્થાન મળતું ન હતું આચાર્યશ્રીએ આ વસ્તુનો ખ્યાલ કરી શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિજીને ઉતરવા માટે ટંકશાળ પાછળની એક ઓરડી અપાવી અને તેમને છયે દર્શનનો અભ્યાસ કરાવ્યો. કહેવાય છે કે આ સમયથી પાટણમા ચૈત્યવાસીઓ તરફથી સંવેગીઓને વસતી મળવા લાગી

હવે સૂરિજીની શાસનપ્રભાવનાના અન્ય અંગ તરફ એક આછો દૃષ્ટિપાત કરી લઈએ. એક વાર તેમણે ખૂલિકોટ (ખૂણિયો કોટ) પડવાની અચોટ આગાહી કરીને ૭૦૦ શ્રીમાળ કુટુંબોને બચાવી લીધા હતા અને તેમને જૈન ધર્મના દૃઢ અનુરાગી કર્યા હતા. તેઓ રાજકુમારોને પણ

જીટથી ધર્મનો પ્રતિબોધ કરતા આ રીતે કુલ ૪૧૫ ગજ-કુમારો જૈન ધર્મની છત્રછાયા નીચે આવ્યા હતા અને તેના આચાર-વિચારનું પાલન કરી રહ્યા હતા.

એક વાર એક શ્રેષ્ઠિપુત્રને સર્પદંશ થતા તેને મૃત માનીને જમીનમાં દાટી દીધો હતો આચાર્યશ્રીને ખબર પડતાં તેને જમીનમાથી બહાર કઢાવ્યો અને મંત્રશક્તિથી નિર્વિષ કર્યો આ રીતે તેને નવીન જીવન પ્રાપ્ત થતા સૂરિજીની એક મહામાન્ત્રિક તરીકેની ખ્યાતિ વિસ્તાર પામી.

સર્વતોમુખી પ્રતિભાને વરેલા આ આચાર્યશ્રીએ શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની બૃહદ્‌વૃત્તિ ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચેલી છે, જે વાદશક્તિ માટે કિલ્લા સમાન મનાય છે. મહારાજા સિદ્ધરાજની સભામા શ્રી વાદિદેવસૂરિએ આ ટીકાના આધારે જ દિગમ્બરાચાર્ય કુમુદચન્દ્રને પરાજય આપ્યો હતો. તેમની અન્ય કૃતિઓમા અર્હદ્‌-અભિષેક વિધિ તથા બૃહચ્છાન્તિ પાઠ (મોટી શાંતિ) ની ગણના નિશ્ચિત છે આ ઉપરાત બીજી કૃતિઓ પણ સંભવે છે, પરંતુ તે સંબંધી વિશેષ શોધખોળ થવાની આવશ્યકતા છે.

આ આચાર્યશ્રીએ પોતાના શિષ્યસમુદાયમાથી શ્રી વીરમુનિ, શ્રીશાલિભદ્ર મુનિ તથા શ્રીસર્વદેવ મુનિને આચાર્યપદવી આપી ગચ્છની વ્યવસ્થા કરી હતી અને પોતાનું આયુષ્ય અલ્પ જાણીને યશ શ્રાવકના પુત્ર સોઢે કાઢેલા ગિરનારતીર્થના યાત્રાસંઘ સાથે પ્રયાણ કર્યું હતું. ત્યાં ગિરનારતીર્થની યાત્રા કર્યા પછી અણસણવ્રતનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને ૨૫ દિવસ સુધી તેનું પાલન કરીને સં. ૧૦૯૬ના જેઠ સુદ ૯ને મંગળવારે કૃતિકા નક્ષત્રમા સમાધિ-પૂર્વક દેહનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગગમન કર્યું હતું.

પ્રકરણ આઠમું

પ્રસ્તુત પ્રકરણ પર વૃત્તિઓ વગેરે.

ગ્રન્થરચનાઓ કે પ્રકરણરચનાઓ તો ઘણી થાય છે, પરંતુ તે બધા પર વૃત્તિ કે ટીકા રચાતી નથી. તેમાંની જે રચના અસાધારણ વિશેષતા ધરાવતી હોય, અતિશય ઉપયોગી હોય કે એક યા બીજા કારણે લોકપ્રિય થયેલી હોય તેના પર વૃત્તિ કે ટીકા રચાય છે. પ્રસ્તુત જીવ-વિચાર-પ્રકરણ પર વૃત્તિઓ કે ટીકાઓ રચાઈ, તેનું કારણ તેની ખાસ ઉપયોગિતા તથા લોકપ્રિયતા છે.

આ પ્રકરણ પર સુખબોધિકા નામની સંસ્કૃત ટીકા ખરતરગચ્છીય વાચક શ્રી મેઘનંદનના શિષ્ય પાઠક રત્નાકરજીએ સં ૧૬૧૦મા રચેલી છે. પ્રશસ્તિમાં સાલ ઉપરાંત આસો વદિ ૮ અને 'ઘટલ' નામના સ્થાનનો નિર્દેશ છે

આ વૃત્તિ શ્રી યશોવિજયજી જૈન સંસ્કૃત પાઠશાળા મહેસાણા તરફથી સં. ૧૯૭૧માં પત્રકારે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે

અહીં પ્રાસંગિક એ પણ જણાવી દઈએ કે ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યુટે પ્રકાશિત કરેલા શ્રી જિન-રત્નકોષ-ભાગ પહેલામ

જીવ-વિચાર પરની ટીકાઓમાં જણાવ્યું છે કે પહેલી ટીકા વિ. સ. ૧૬૧૦માં રત્નસૂરિએ (રત્નસાધુએ) રચી અને બીજી સં. ૧૬૧૦માં ખરતરગચ્છીય ચન્દ્રવર્ધનગણિના શિષ્ય મેઘનંદનગણિએ રચી. પણ આમાં ગરબડ થઈ ગઈ છે. આ બે ટીકાઓ જૂદી નથી, પણ એક જ છે. શ્રી ચન્દ્રવર્ધનગણિને શ્રી મેઘનંદન, શ્રી દયાનંદન અને શ્રી વિજયનંદન એ નામના ત્રણ શિષ્યો હતા. તેમાં મેઘનંદનના શિષ્ય પાઠક રત્નાકરજીએ આ વૃત્તિ રચી, એવી સ્પષ્ટતા પ્રસ્તુત વૃત્તિની નિમ્ન પંક્તિઓમા થયેલી છેઃ-

सुगुणगणिस्तृतीयः सरलमतिः कुशलसिंहनामान्यः ।
विख्यातचन्द्रवर्धनगणिरप्यासीत् क्रमेण तत. ॥९॥
तेषां शिष्यत्रितयं समजनि जगतीतले विदितविद्यम् ।
श्रीमेघनन्दनदयानन्दनविजयनामान· ॥१०॥
श्रेष्ठश्रेठिकुलोत्तंसा, वाचका मेघनन्दनाः ।
वृत्तिं जीवविचारस्याकार्षीद्रत्नस्तदन्तिपत् ॥११॥

આ પ્રકરણ પર બીજી સંસ્કૃત ટીકા ખરતરગચ્છીય શ્રીસમયસુંદર ગણિએ સં. ૧૬૯૮માં અમદાવાદમા હાજા પટેલની પોળમાં રહીને રચી હતી, આવી માહિતી જૈન સાહિત્યના ઈતિહાસ પૃ. ૫૮૯ પર સાક્ષરવર્ય શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈએ આપી છે અને તે માટે ભાવનગરના શ્રી ભક્તિવિજયજી ભંડારની સૂચીનો હવાલો આપ્યો છે, પરંતુ આ વૃત્તિ હજી સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલી નથી આ સંબંધમાં બીકાનેરનિવાસી સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રી અગરચંદજી નાહટા સાથે પત્રવ્યવહાર કરતાં તેમણે એવો ખુલાસો કર્યો છે કે

પ્રકરણ નવમું

અર્થપદ્ધતિ

જીવ-વિચાર-પ્રકરણનો અર્થ પ્રકાશવા માટે પ્રસ્તુત વૃત્તિમાં ષડંગ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે :

(૧) **મૂળ ગાથા.**

(૨) **સંસ્કૃત છાયા.** પ્રાકૃતની સાથે સંસ્કૃત છાયા આવવાથી તેનો અર્થનિર્ણય કરવામાં સુગમતા પડે છે. ખાસ કરીને સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ આ વસ્તુની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી બીજા અંગ તરીકે તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

(૩) **પદાર્થ.** દરેક પદના અર્થ જાણ્યા વિના સમગ્ર અર્થની સંકલના થઈ શકતી નથી, એટલે આ અંગ આવશ્યક છે. તેમાં પ્રથમ સામાન્ય અર્થ અને પછી વિશેષ અર્થ એ ક્રમને અપનાવવાથી બોધ ઘણો સ્પષ્ટ થાય છે તેથી અહીં દરેક પદના સામાન્ય અને વિશેષ અર્થ આપ

[२]

જીવોના મુખ્ય ભેદો

મૂળ

जीवा मुत्ता संसारिणो य तस थावरा य संसारी ।
पुढवि-जल-जलण-वाऊ-वणस्सई थावरा नेया ॥२॥

સંસ્કૃત છાયા

जीवा मुक्ताः संसारिणश्च त्रसाः स्थावराश्च संसारिण. ।
पृथ्वी-जल-ज्वलन-वायु-वनस्पतयः स्थावराः ज्ञेया. ॥

પદાર્થ

जीवा—જીવો.

અહીં જીવની બહુલતા સૂચવવા માટે जीवा એવો બહુવચનનો પ્રયોગ છે જીવો દ્રવ્યથી અનંત છે, ક્ષેત્રથી સમસ્ત લોકવર્તી છે, કાલથી ત્રણે કાલમાં રહેનાર છે અને ભાવથી ઉપયોગાદિ લક્ષણવાળા છે.

જો બધા જ શરીરમા એક અખંડ જીવ હોત તો અહીં जीवा એવો બહુવચનનો પ્રયોગ કરત નહિ, પણ

चेष्टन्ते કરવાનો છે. તાત્પર્ય કે જે જીવો સુખ-દુઃખનું સંવેદન થતાં તેને અનુકૂળ હલન-ચલનાદિ પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે, તે ત્રસ કહેવાય છે. ત્રસનામકર્મના ઉદયથી જીવો આવું ત્રસપણું પામે છે.

थावरा—સ્થાવર.

કહ્યું છે કે 'तिष्ठन्त्युष्णाद्यभितापिता अपि तत्परिहारासमर्थाः स्थावरनामकर्मोदयवशवर्तिनः स्थावराः ।' જે જીવો ઠંડી, તાપ વગેરેથી પીડા પામવા છતાં તેનો પરિહાર કરવાને અસમર્થ હોઈ જેવી હાલતમાં હોય તેવી જ હાલતમાં પડ્યા રહે છે, તે સ્થાવર કહેવાય છે. સ્થાવર-નામકર્મના ઉદયથી જીવો આવું સ્થાવરપણું પામે છે.

य—અને.

संसारी—સંસારી જીવો.

पुढवि-जल-जलण-वाऊ-वणस्सई—પૃથ્વી, જલ, જ્વલન, વાયુ અને વનસ્પતિ

પૃથ્વી એટલે માટી જલ એટલે પાણી કે અપ્. જ્વલન એટલે અગ્નિ કે તેજસ્. વાયુ અને વનસ્પતિ પ્રસિદ્ધ છે આ પાંચેયમાં જીવોનો વાસ હોય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કેટલાક જીવો આ પાંચેયને પોતાની કાયા બનાવીને અંદર રહેલા છે આ જીવોને અનુક્રમે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય (તેજસ્કાય), વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય કહેવામાં આવે છે.

थावरा—સ્થાવર

नेया—જાણવા યોગ્ય છે.

બની શકે છે, તેથી પ્રથમ વર્ણન સંસારી જીવોનું કરેલું છે. સંસારી જીવો પણ અવસ્થાવિશેષથી બે પ્રકારના છે: કેટલાક જીવો ભય, ત્રાસ કે દુઃખનો અનુભવ થતાં તેના પ્રતિકાર માટે ચેષ્ટાઓ કરી શકે છે, જ્યારે કેટલાક જીવો એવી ચેષ્ટાઓ કરી શકતા નથી એટલે સમગ્ર સાંસારી જીવોના '**ત્રસ**' અને '**સ્થાવર**' એવા બે પ્રકારો પડે છે.

હાલના વૈજ્ઞાનિકોએ એમ માન્યું છે કે જ્યાં પ્રતિક્રિયા—Response દેખાય ત્યાં જીવન—(Life) માનવું, એટલે કે આપણે કોઈને સ્પર્શ કરીએ કે કોઈ પ્રકારનો આઘાત કરીએ અને સામી કંઈ પણ પ્રતિક્રિયા થાય તો સમજવું કે આમા જીવન છે અને પ્રતિક્રિયા ન થાય તો સમજવું કે આમા જીવન નથી, પરંતુ આ લક્ષણ અપૂર્ણ છે, અધૂરું છે, કારણ કે કેટલાક જીવો તથાપ્રકારની સામગ્રીના અભાવે દુઃખનું સંવેદન થવા છતા પ્રતિક્રિયા કરી શકતા નથી, એટલે 'चेतनालक्षणो जीव' એમ માનવું જ યોગ્ય છે, આ પ્રમાણે માનવાથી સ્થાવર જીવો જીવ-રાશિમાથી બાકાત થતા નથી

ત્રસ અને સ્થાવરમાં પણ સ્થાવરનું સ્વરૂપ વિશેષ પ્રકારે જાણવા યોગ્ય હોવાથી તેનું વર્ણન પ્રથમ કરે છે. સ્થાવર જીવો પાંચ પ્રકારના છે (૧) પૃથ્વીકાય, (૨) અપ્કાય, (૩) અગ્નિકાય (તેજસ્કાય–તેઉકાય), (૪) વાયુકાય અને (૫) વનસ્પતિકાય. આનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે કેટલાક જીવો પોતાના શરીરને પૃથ્વી રૂપે પરિણમાવે

અગ્નિકાય, વાયુકાય તથા બે ઇન્દ્રિય આદિ જીવોમાં ગતિ હોવાથી તેનો સમાવેશ ત્રસમાં કર્યો છે. આમ છતા પ્રથમ બેને ગતિત્રસ અને બે ઇન્દ્રિય આદિને પ્રધાનત્રસ કહ્યા છે, એટલે આ અપેક્ષાકૃત ભેદ છે, પરંતુ સામાન્ય વ્યવહાર તો પૃથ્વીકાય આદિ પાંચેયને સ્થાવર માનવાનો છે, એટલે પ્રકરણકારે તેની ગણના સ્થાવરમાં કરેલી છે.

કેટલાક કહે છે કે 'જીવંત શરીરો સામાન્ય રીતે કૈંક પોચા-કૈં નરમ હોય છે, તે પૃથ્વીકાય જેવા કઠિન કેમ હોઈ શકે ?' પણ આમ કહેવું યોગ્ય નથી. પ્રાણીઓનાં હાડકાં, શીંગડા, નખ વગેરે કઠિન હોવા છતાં તેમા જીવ હોય છે, તેમ પૃથ્વી કઠિન હોવા છતા તેમાં જીવ હોઈ શકે છે. અહીં એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે જેમ માદક દ્રવ્ય પીવાથી મનુષ્ય મૂર્છિત દશામાં પડયો રહે છે અને તેમાં હલન-ચલનાદિ વ્યવહાર જોવામાં આવતો નથી, તેમ પૃથ્વી સચેતન હોવા છતા તેમાં રહેલું ચૈતન્ય અમુક અંશે મૂર્છિત હોવાથી તે જોઈએ તેવું વ્યક્ત થતું નથી અને આપણા અનુભવમાં આવી શકતું નથી, પણ શાસ્ત્ર અને યુક્તિનો આધાર લઈએ તો આપણી બુદ્ધિમાં ઉતરી શકે એવુ છે.

જેઓ એમ કહે છે કે 'जले विष्णुः स्थले विष्णुः' તેઓ તો પૃથ્વી વગેરેમા ચૈતન્ય હોવાનો ઇનકાર કેમ કરી શકે ? જો સ્થલમા-પૃથ્વીમા વિષ્ણુનો વાસ હોય તો ચૈતન્યનો વાસ કેમ ન હોય ?

સિદ્ધાન્તગ્રંથોમાં સાધારણ વનસ્પતિકાયને માટે નિગોદ સંજ્ઞા વપરાયેલી છે અને તેને અનંત જીવોની ખાણ માનવામાં આવી છે.

હવે સાધારણ વનસ્પતિકાયનો નામપૂર્વક પરિચય કરાવવા માટે આગળની બે ગાથાઓ કહે છે :

મૂળ

कंदा अंकुर-किसलय-पणगा सेवाल-भूमिफोडा य ।
अल्लयतिग-गज्जर-मोत्थ-वत्थुला-थेग-पल्लंका ॥८॥
कोमलफलं च सव्वं, गूढसिराइं सिणाइ-पत्ताइं ।
थोहरि-कुंआरि-गुग्गुलि-गलोय-पमुहाइ छिन्नरुहा ॥१०॥

સંસ્કૃત છાયા

कन्दा अङ्कुर-किशलय-पनकाः शेवाल-भूमिस्फोटाश्च ।
आर्द्रकत्रिक-गर्जर-मुस्ता-वस्तूल-थेग-पल्लयंका ॥ ११ ॥
कोमलफलं च सर्वं गूढशिराणि सिनादिपत्राणि ।
थोहरि-कुमारी-गुग्गुलि-गडूची-प्रमुखाश्च छिन्नरुहा ॥१२॥

પદાર્થ

कंदा—બધી જાતના કંદો.

ટીકામાં કહ્યું છે કે 'कन्दा भूमध्यगा वृक्षावयवास्ते चार्द्रा एव ग्राह्याः शुष्काणां तु निर्जीवत्वादनन्तकायिकत्वं न संभवति—કંદ એટલે ભૂમિની મધ્યમાં ગયેલાં વૃક્ષનાં અવયવો. તે અહીં લીલાં જ ગ્રહણ કરવાં, કારણ કે સૂકા નિર્જીવ હોવાથી તેમાં અનંતકાયિકપણું સંભવતું નથી.'

कन्दा એટલે બધી જાતના કંદો. કેટલાક कंदा નો અર્થ કાંદા કરે છે, તે યોગ્ય નથી; કારણ કે તેનો પ્રસિદ્ધ અર્થ ડુંગળી (પ્યાજ) છે અને અહીં તમામ જાતિના કંદોનો જે નિર્દેશ કરવો છે, તેનું નિરસન થઈ જાય છે.

अंकुर—અંકુર, કોંટા, ફણગા.

अंकुर, किसलय અને पणग તે अंकुर–किसलय–पणगा. 'अङ्कुरा उद्गमनावस्थायामव्यक्तपत्राद्यवयवाः ।' અંકુર એટલે વનસ્પતિને ઉગવાની એ અવસ્થા કે જ્યારે પાદડાં વગેરે અવયવો ફુટેલાં હોતાં નથી. તેને ગુજરાતી ભાષામાં કોંટા કે ફણગા કહે છે.

क्सिलय—કુંપળ.

Ei 58111
REST
Underlining
25 P.

द्गच्छन्नूतनकोमलदलानि'—કિશલય
ન કોમળ પાદડા. તેને ગુજરાતી
ા આવે છે. 'પીંપળ પાન ખરંત,
ઉક્તિમા કુંપળિયાં શબ્દ કિશલયને

ગ.

कुहि'—પનક એટલે પંચવર્ણી ફુગ.
ો, વાદળી, કાળો અને ધોળો એ
ણના થાય છે. જ્યા લેજ હોય ત્યાં
ુદા જુદા પાંચે ય રંગમાં જોવામાં

અર્થ લીલ-ફુગ કરે છે, પરંતુ

લીલનો અર્થ સ્પષ્ટતયા શેવાળ છે અને તેનો નિર્દેશ સ્વતંત્ર રીતે કરાયેલો હોવાથી અહીં માત્ર ફુગ એવો અર્થ કરવો ઉચિત છે. ટીકાકાર મહર્ષિઓએ પણ અહીં માત્ર પંચવર્ણી ફુગ એટલો જ અર્થ કરેલો છે.

सेवाल—શેવાળ.

सेवाल અને भूमिफोडा તે सेवाल–भूमिफोडा. શેવાળ પ્રસિદ્ધ છે. તે સરોવર, તળાવ, ખાબોચિયા વગેરેનાં પાણી પર જામે છે, ખૂબ ચીકણી હોય છે અને મુખ્યત્વે લીલા રંગની હોવાથી લીલ તરીકે ઓળખાય છે.

भूमिफोडा—બિલાડીના ટોપ.

भूमिस्फोटानि ग्रीष्मवर्षाकालभावीनि छत्राकृतीनि लोक-प्रतीतानि वा ।' ભૂમિફોડા એટલે ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાકાલમાં ઉત્પન્ન થનારી છત્રાકાર વનસ્પતિવિશેષ અથવા તો એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. લોકભાષામા તેને બિલાડીના ટોપ કહે છે.

य—અને.

'अल्लयतिय—લીલું આદું', લીલી હળદર અને કચૂરો.

અહીં अद्दयतिय એવો પણ પાઠ છે. अद्दयतिय त्ति आर्द्रकत्रिकं आर्द्रकं शृङ्गवेरं, आर्द्रहरिद्रा, कर्च्चूरकस्तिक्त-द्रव्यविशेषः ।' अद्दयत्रिय એટલે આર્દ્રકત્રિક. તેમાં આર્દ્રકનો અર્થ આદુ (લીલી સુંઠ) છે, તેની સાથે લીલી હળદર અને લીલો કચૂરો કે જે એક જાતની તીખી વન-સ્પતિ છે, તેને એકઠા કરવાથી આર્દ્રકત્રિક બને છે. હિંદીમાં

રાતો ટાંકો કે ચિલ્લીની ભાજી કહેવામાં આવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ગરીબ લોકોનું એ પ્રિય શાક છે.

ટાંકાની ભાજી ઘણા સ્થળે થાય છે. તેના છોડ શુમારે હાથ ભર ઊંચા વધે છે, અને તેનાં પાંદડાં ઘણાં નાનાં તથા અતિ કોમળ હોય છે, એટલે તેની ગણના સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં કરેલી છે.

થેગ—થેગ.

'क्षीरिंशुक थेगावपि कन्दौ' એ શબ્દથી થેગ એ એક પ્રકારનો કંદ છે, એમ સમજવાનું છે. ચોમાસામાં થેગીપોંક નામથી તે ઘણા ઠેકાણે વેચાય છે.

पल्लंक—પાલખની ભાજી.

પાઠક રત્નાકરજીએ 'पल्यङ्कः शाकभेदः' પલ્યંક એ એક પ્રકારનું શાક છે, એમ જણાવ્યું છે, એટલે કે પલ્લંકનો સંસ્કૃત અનુવાદ પલ્યંક આપ્યો છે અને તેનો ઉપયોગ શાક તરીકે થતો હોવાનું જણાવ્યું છે. ઉપા૦ શ્રી ક્ષમાકલ્યાણકજીએ 'पल्लंकः शाकविशेषः' એમ જણાવ્યું છે. એટલે તેને માટે કોઈ વિશેષ સંસ્કૃત શબ્દ આપ્યો નથી. પરંતુ અન્ય ગ્રન્થો પરથી એમ જાણી શકાયું છે કે સંસ્કૃત ભાષામાં તેને पालक्य કે मधुसूदनी કહે છે, કર્ણાટકી ભાષામાં પાલક્ય કહે છે, હિંદી અને મરાઠીમાં પાલેક કહે છે અને ગુજરાતીમાં પાલખ કહે છે. અંગ્રેજીમાં તેને સ્પાઈનેઝ (Spinez) કહે છે.

પાલખની ભાજીનો છોડ વેંતભર ઊંચો થાય છે અને

તેનાં પાંદડાં ઘણાં કોમળ તથા પાતળાં હોવાથી તેની ગણના સાધારણ વનસ્પતિમાં થાય છે.

कोमलफलं—કોમળ ફળ, કૂણાં ફળ.

જેમાં ગોટલી વગેરે બંધાયાં ન હોય તેવાં ફળોને કોમળ ફળ કે કૂણાં ફળ કહે છે. 'कोमलं फलं अनिबद्धास्थिकम्'

च—અને.

सव्वं—સર્વ પ્રકારનાં

गुढसिराइं—ગુપ્ત નસોવાળાં.

गुढ એટલે ગુપ્ત છે જેની सिराइं એટલે શિરાઓ-નસો, તે गुढसिराइं. તાત્પર્ય કે જેની નસો સ્પષ્ટ ન દેખાતી હોય તેવાં.

सिणाइं-पत्ताइं—ખારી જાળ વગેરેનાં પાંદડાં.

ઉપા૦ શ્રી ક્ષમાકલ્યાણકજીએ અહીં ખુલાસો કર્યો છે કે 'सिनादिपत्राणि मिनशब्देन देशविशेषे क्षारपीलु घृक्ष उच्चते ।' સિન શબ્દથી કોઈ દેશવિશેષમાં ક્ષારપીલુનું વૃક્ષ કહેવાય છે. પીલુને ગુજરાતી ભાષામાં જાળ કહેવાય છે. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર વગેરેમાં તેનાં વૃક્ષો ઘણા થાય છે. આ પીલુમા ખારી જાત અને મીઠી જાત, એમ બે જાતો છે તેમાં ખારી જાતને સિન કહેવામાં આવે છે. તેના પાન ટુંકાં અને પહોળા હોય છે તેની નસો સ્પષ્ટ જોઇ શકાતી નથી, એટલે તેની ગણના સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં કરેલી છે.

थोहरि—થુવર, થોર.

'थोहरि स्नुहीतरु:' थोहर એટલે સ્નુહીતરુ. તેને

હિંદી ભાષામાં થુહર કે સેહુંડ, બંગાળી ભાષામાં સીજ-વૃક્ષ અને ગુજરાતી ભાષામાં થુવર કે થોર કહે છે. અંગ્રેજીમાં તેને માટે મીલ્કસ હેજ (Milks hedge) એવો શબ્દ વપરાય છે. થોરના અનેક પ્રકારો છે. તેમા ડાડલિયા થોરને કાંટાવાળી ડાંડીઓ હોય છે, પણ પાદડાં હોતાં નથી. હાથલા થોરને પહોળાં પાંદડાં હોય છે, તે પર તીક્ષ્ણ કાંટા ઉગેલા હોય છે અને તેને લાલ ફળો આવે છે. આ સિવાય નાગફણી થુવર, ખરસાણી થુવર, ચોધારો થુવર વગેરે પ્રકારો પણ પ્રસિદ્ધ છે.

થોરનો મુખ્ય ઉપયોગ વાડ બનાવવામાં થાય છે. તેનું દૂધ ઝેરી હોય છે, જે ઔષધિ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. કેટલાક નીચલા થરના લોકો હાથલા થોરના કાંટા વગેરે કાટી નાખી તેનું શાક તથા અથાણું કરે છે.

कुंआरि —કુંવાર, કુંવારપાઠું, કુંવારના લાબરા

'कुमारि मांसलप्रणालाकारपत्रा' કુમારી એટલે જેનાં પાંદડા ગર્ભવાળા અને પરનાળના જેવા અર્ધ વર્તુલ તથા જાડા હોય છે તેવી વનસ્પતિવિશેષ. તેને હિંદી ભાષામા घीगुवांर કે ग्वारपट्टा અને બંગાળી ભાષામા घृतकुमारी કહે છે. ગુજરાતી ભાષામાં તેને કુંવાર, કુંવાર પાઠું કે કુંવારના લાબરા કહે છે

गुग्गुलि—એક અજ્ઞાત વનસ્પતિ

પાઠક શ્રી રત્નાકરસૂરિએ ગુગ્ગુલિનો પરિચય ટીકામાં આપેલો નથી અને ડૉ. [illegible] 'गुग्गुल[illegible]'

પ્રસિદ્ધઃ' એટલું જ કહ્યું છે. પરંતુ ગુગળનાં વૃક્ષોનું જે વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે, તે પરથી ગુગ્ગુલિ એ ગુગળ નહિ પણ કોઈ બીજી જ વનસ્પતિ હોય એમ લાગે છે.

આર્યભિષેકમાં કહ્યું છે કે 'ગુગળનાં ઝાડો રેતાળ તથા ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. પાંદડાં નાનાં નાનાં લીમડાનાં પાંદડાં જેવા પણ અણી વગરનાં હોય છે. ફુલ રાતા રંગના, અતિશય ઝીણાં પાંચ પાંખડીવાળાં મંજરીની વચમાં થાય છે. ફળ નાનાં બોર જેવડાં પણ ત્રણ ધારા થાય છે, તેને ગુગળિયા કહે છે. એ ફળો ઉદરની પીડા દૂર કરે છે. એ ઝાડના ગુંદરને ગુગળ કહે છે....ધૂપ કરવાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. વાતનાશક ઔષધ તરીકે પણ એ સારું કામ આપે છે.

આ પરથી ગુગળ પોતે તો સાધારણ ઠરી શકતો નથી કે તેનું વૃક્ષ પણ સાધારણની કોટિમાં આવતું નથી. ઘણો યત્ન કરવા છતાં આ વનસ્પતિ કઈ છે ? તેનો નિર્ણય થઈ શકયો નથી, એટલે અહીં 'એક અજ્ઞાત વનસ્પતિ' એટલો જ અર્થ આપ્યો છે.

गलोय–ગળો.

એક પ્રકારની વેલ છે. તે ખડક તથા વૃક્ષના આશ્રયે ચડે છે તેમા લીમડાના વૃક્ષ પર ચડનારી ગળોને ઉત્તમ ગુણવાળી માનવામા આવે છે. ગળોને સંસ્કૃત ભાષામાં गडूची, હિંદી ભાષામાં गिलोय તથા મરાઠી ભાષામાં गुळवेल કહે છે ઔષધિમાં તેનો બહોળો ઉપયોગ થાય છે.

પમુહા—પ્રમુખ, વગેરે.

જેનાં નામો મુખ્યપણે લેવાય તે પ્રમુખ કહેવાય. અહીં બાકીનાં બધાં નામો અધ્યાહારથી સમજી લેવાના હોય છે. અરબ્બી ભાષાના વગૈરહ—વગેરે શબ્દથી પણ આવો જ અર્થ સમજાય છે અને તે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત હોવાથી અહીં પર્યાયશબ્દ તરીકે આપેલો છે.

છિન્નરુહા—છેદાયેલા હોય તો પણ ફરી ઉગે એવા.

ઘોર, કુંવાર, ગુગ્ગુલિ, ગળો વગેરે આ જાતની-સાધારણ વનસ્પતિ છે.

અન્વય

વસ્તુઓનો ક્રમશઃ નિર્દેશ હોવાથી આવશ્યક નથી.

ભાવાર્થ

બધી જાતના કંદો, ફણગા, કુંપળો, પંચવર્ણી ફુગ, શેવાળ, બિલાડીના ટોપ, લીલું આદું, લીલી હળદર, લીલો કચૂરો, ગાજર, મોથ, ટાકાની ભાજી, થેગ, પાલખની ભાજી, સર્વ પ્રકારનાં કુણાં ફળો, જેની નસો ગુપ્ત હોય, એવાં ખારી જાળ વગેરેનાં પાદડાં, છેદાયા છતા ફરી ઉગે તેવા ઘોર, કુંવાર, ગુગ્ગુલિ, ગળો વગેરે સાધારણ વનસ્પતિ-કાયના પ્રકારો જાણવા.

વિવેચન

સાધારણ વનસ્પતિના ઘણા પ્રકારો છે. તેમાંના કેટલાકનો અહીં નિર્દેશ કર્યો છે કે જેના. પરિચય—સંસર્ગમાં

આપણે વિશેષ આવીએ એવો સંભવ છે. બાકીના પ્રકારો લક્ષણ વગેરે પરથી સ્વયં જાણી લેવાના છે.

આમ છતાં આ વિષયમાં વિશેષ માર્ગદર્શન મળે તે માટે અહીં જૈન પરંપરામાં સુપ્રસિદ્ધ એવા બત્રીશ અનંતકાયનો ટુંક પરિચય આપીએ છીએ.

(૧) **સર્વ જાતિના કંદ.** બત્રીશ અનંતકાયમાંના કેટલાકનો સમાવેશ આ વિભાગમાં થઈ જાય છે, પરંતુ તેનો સ્પષ્ટ બોધ થાય એ હેતુથી તેનો સ્વતંત્ર નિર્દેશ કરેલો છે.

(૨) **સૂરણ.** હિંદી ભાષામાં તેને જમીનકંદ કહેવામાં આવે છે. આ કંદ ચૈત્ર–વૈશાખમાં વવાય છે અને માગસર પોષમાં તેને ખોદીને કાઢવામાં આવે છે કોઈકોઈ મોટું થવા માટે તેને ત્રણ વરસ સુધી જમીનમાં રાખે છે. સૂરણની આકૃતિ ગોળ ચક્કર જેવી હોય છે અને તે પંદર કીલોથી ૨૦ કીલો જેટલું વજનમાં હોય છે સામાન્ય રીતે તેનો ઉપયોગ શાક તરીકે થાય છે. તે અર્શરોગ–નાશક હોવાથી સંસ્કૃત ભાષામાં અર્શોઘ્ન કહેવાય છે.

(૩) **વજ્રકંદ.** જંગલી સુરણ.

પાઠક શ્રી રત્નાકરજીએ ટીકામાં 'वज्रोऽपि कन्दविशेष' એટલું જ કહ્યું છે, પણ અન્ય ગ્રંથો પરથી જાણી શકાયું છે કે જંગલી સુરણને વજ્ર કંદ કહેવામાં આવે છે. સુરણની સાથે જંગલી સુરણનો નિર્દેશ સંગત છે.

જુઓ બૃહત્ હિન્દી કોશ, પૃ ૧૧૫૫. વજ્રકન્દ

(૪) લીલું આદું.×

(૫) લીલી હળદર.

(૬) લીલો કચૂરો.

(૭) **શતાવરી.** હિંદી ભાષામાં શતાવર અને બંગાળી ભાષામા શતમૂલી કહેવાય છે.

શતાવરીના છોડ વેલી જેવા હોય છે. સામાન્ય રીતે એથી ત્રણ ફુટ જેટલાં ઊંચા વધે છે અને તેને કાંટા હોય છે. એના પાદડાં ઘણાં ઝીણા અને પુષ્કળ હોવાથી તે કેશિકા, સૂક્ષ્મપત્રા કે બહુપત્રા પણ કહેવાય છે. શતાવરીના એક છોડને સો કે તેથી પણ વધારે મૂળ હોય છે, તેથી તે શતમૂલી કે શતપદી કહેવાય છે આ મૂળો લીલા હોય. ત્યારે તેને છોલીને સૂકવવામાં આવે છે અને બજારમાં તે જ 'શતાવરી' ના નામથી વેચાય છે

(૮) વિશલિકા–એક જાતની વેલી

ટીકામા કે અન્ય ગ્રન્થોમા તેનો વિશેષ પરિચય પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ તે શતાવરીની જેમ અમુક પ્રદેશમાં ઔષધિ તરીકે વપરાતી હશે, એમ લાગે છે.

(૯) કુંવર.

(૧૦) થોર.

(૧૧) ગળો.

(૧૨) લશુન–લસણ.

હિંદી ભાષામાં લહસુન અને બંગાળી ભાષામાં રસુન કહેવાય છે.

તે એક પ્રકારની કંદની જાતિ છે. તેમાં આઠથી દશ કળિયો હોય છે. બીજું લસણ માત્ર એક કળીનું પણ થાય છે. લસણની વાસ તીવ્ર હોવાથી ઘણા તેને પસંદ કરતા નથી; પરંતુ ઔષધિમાં તેનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે.

(૧૩) **વાંસકારેલાં**–વાંસની કૂંપળો.

ટીકામાં કહ્યું છે કે 'वंसकरेल्ला त्ति कोमलानि नववंशावयवरूपाणि करेल्लकतया प्रतीतानि–।' નવા વાંસની કૂંપળો જે કોમળ હોય છે અને કારેલાના આકારની લાગે છે, તેને વાંસકારેલાં સમજવા.

(૧૪) ગાજર.

(૧૫) લવણ–લાણો કે પલીઓ.

ટીકાકારે કહ્યું છે કે 'लवणको वनस्पतिविशेषः येन दग्धेन सर्जिका स्यात्।' લવણક એક જાતની વનસ્પતિ છે કે જેને બાળવાથી સર્જિકા થાય છે. સર્જિકા એટલે એક જાતનો ક્ષાર કે જે વનસ્પતિના પંચાંગને બાળવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

કેટલાક લવણકનો અર્થ લૂણીની ભાજી કરે છે, પણ લૂણીની ભાજી સાધારણ નથી. વળી તેને બાળવાથી ક્ષાર પણ પ્રાપ્ત થતો નથી, એટલે લવણકનો અર્થ લાણો કે પલીઓ કરવો જોઈએ.

- લાણાના છોડ આગુના છોડ જેટલા ઊંચા થાય છે, તે ગુચ્છાકાર હોય છે અને તેમાં શાખા-પ્રશાખાઓ પુષ્કળ

હોય છે. તેનાં પાન ચણાનાં પાનનાં આકારનાં પણ કાંગરી વિનાના હોય છે. આ પાન એટલા સઘન હોય છે કે તેનાથી શાખાઓ ઢંકાઈ જાય છે. લાણાને બાળવાથી સર્જિકા પ્રાપ્ત થાય છે.

ઘણાનું માનવું એવું છે કે આ લાણો તે જ રુદન્તિ છે કે જે પારાને બાંધવામાં અતિ ઉપયોગી છે. શિશિર ઋતુમાં લાણામાંથી પાણીના બિંદુઓ ટપક્યાં કરે છે, એટલે તેની નીચેની જમીન ભીની થઈ જાય છે અને રુદંતી એવું નામ સાર્થક બને છે.

(૧૬) લોઢ. પદ્મિની કંદ.

તેનો વિશેષ પરિચય પ્રાપ્ત થતો નથી.

(૧૭) ગરસર.

પ્રસિદ્ધ છે. તેનું અથાણું થાય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તેને ગિરિકર્ણિકા કહે છે.

(૧૮) કિશલય.

(૧૯) ખીરિંશુક—ખીરસુઓ કંદ

વિશેષ પરિચય પ્રાપ્ત થતો નથી.

(૨૦) પેગ.

(૨૧) મોઘ.

(૨૨) લવણ વૃક્ષની છાલ.

(૨૩) ખિલ્લૂડ—એક જાતનો કંદ.

(૨૪) અમૃતવેલ—જે તંતુ આકારે હોય છે

(૨૫) સૂણા. (સૂરણનો કંદ)

(૨૬) બિલાડીના ટોપ.

(૨૭) વિરુઢ–અંકુરા ફોડેલું કઠોળ.

કઠોળને અમુક વખત પલાળી રાખતાં તેમાંથી અંકુર ફૂટે છે. આવું કઠોળ મુંબઈ વગેરે શહેરોમાં છૂટથી વેચાય છે અને પૂરી–પકોડીવાળા ભૈયાઓ પણ તેનો ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ તે અનંતકાય હોવાથી ઉપયોગ કરવા યોગ્ય નથી.

(૨૮) ઢક્ક–વત્થુલાની ભાજી.

(૨૯) સૂઅરવલ્લી–જંગલમાં થતી એક પ્રકારની મોટી વેલ.

(૩૦) પાલખની ભાજી.

(૩૧) કોમલ આંબલી.

જ્યાં સુધી તેમાં કચૂકો ન બાઝે ત્યાં સુધી અનંતકાય ગણાય છે.

(૩૨) ધોળું અને લાલ રતાળુ.

પાઠક રત્નાકરજીએ જીવવિચારની આ ગાથાની ટીકામાં બત્રીશ અનંતકાયનો ટૂંક પરિચય આપ્યો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે 'आलुकपिण्डालुकौ कन्दविशेषौ'–આલુ અને પિંડાલુ એક પ્રકારના કંદ છે. હવે કોશો તથા વનસ્પતિશાસ્ત્રોનાં અન્ય પુસ્તકો જોતાં એમ જાણી શકાય છે કે જેને સંસ્કૃત તથા હિંદી ભાષામાં पिण्डालु કહેવામાં આવે છે, તેને જ ગુજરાતી ભાષામાં રતાળુ કહેવામાં આવે છે અને તેની ધોળી તથા લાલ એમ બે જાતો હોવાથી

પ્રથમને માટે માત્ર આલુ અને બીજાને માટે રક્તાલુ–રતાળુ એવો શબ્દપ્રયોગ થતો હશે.' અહીં બંનેનો સાથે નિર્દેશ છે, એટલે તે એકજ જાતિના હોવા વિષે કંઈ શંકા રહેતી નથી.

હિંદી અને બંગાળી ભાષામાં બટાટાને આલૂ કહેવામાં આવે છે, પણ તે અર્થ અહીં સંગત નથી, કારણ કે બટાટા એ મૂળ તો દક્ષિણ અમેરિકાની પેદાશ છે અને સર વોલ્ટર રેલે તેને સને ૧૫૪૫ ની સાલમાં ઇંગ્લાંડ લાવ્યો એ નિશ્ચિત છે. ત્યાર પછી તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા છે. એટલે પ્રાચીન ગાથાઓમા તેનો ઉલ્લેખ સંભવી શકતો નથી પરંતુ અહીં પ્રસંગવશાત્ એ જણાવી દઈએ કે બટાટા પણ અનંતકાય જ છે, કારણ કે તેને કાપતાં સરખા ગોળ કકડા થાય છે, તેમાં તાંતણા નથી અને તેનો એક ભાગ વાવીએ તો ઉગે છે. થોડા વર્ષ પહેલા 'બટાકા અને તેનું વિજ્ઞાન' નામની એક પુસ્તિકા પ્રકટ થઈ હતી અને તેમાં બટાટા કંદમૂળ નથી. પણ ડાળી પર થાય છે અને એક જાતનાં ફળ છે. માટે તે ખાવામાં હરકત નથી, એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ સાધારણ કે અનંતકાયની વ્યાખ્યા ઘણી વ્યાપક છે અને તેમાં કંદમૂળ ઉપરાંત બીજી પણ અનેક પ્રકારની [illegible] થાય છે અને [illegible] તેમ બટાટાને [illegible] [illegible] એટલે [illegible] કે અનંત– [illegible] વનસ્પતિ છે અને તેથી [illegible] છે.

આ વિવેચન સમાપ્ત કરતાં પહેલાં એટલું જણાવી દઈએ કે એક કાળે એક દેશમાં કેટલીક વસ્તુઓનો ઉપ-યોગ વિશેષ થતો હોય છે અને તેથી તે પ્રસિદ્ધ હોય છે, જ્યારે બીજા કાળે કે બીજા દેશમાં તેનો ખાસ ઉપયોગ નહિ હોવાથી તેની પ્રસિદ્ધિ હોતી નથી, એટલે આજે ઉપર્યુક્ત કેટલાક પ્રકારો ઓળખવાનું મુશ્કેલ બન્યું છે. વળી કાલના પ્રવાહ સાથે કેટલીક નવી સાધારણ વનસ્પતિ આ દેશમાં દાખલ થયેલી છે. જેમ કે–બટાટા, બીટ વગેરે, એટલે તેનો સમાવેશ લક્ષણ પરથી સાધારણવર્ગમાં કરી લેવો જોઈએ.

આ બન્ને ગાથાના વિવરણમાં અમે વૈદક દૃષ્ટિએ કોઈ કોઈ વાતો લખી છે, તે કેવળ જાણવા માટે છે. બાકી અનન્તકાયના ઉપયોગમાં અનન્ત જીવોનો ધ્વંસ થાય છે, એટલે એ હેયકોટિમાં છે.

મૂળ

इच्चाइणो अणेगे, हवंति भेया अणंतकायस्स ।
तेसिं परिजाणणत्थं, लक्खणमेयं सुए भणियं ॥ ११ ॥

સંસ્કૃત છાયા

इत्यादयोऽनेके भवन्ति भेदा अनन्तकायस्य ।
तेषां परिज्ञानार्थं, लक्षणमेतत् श्रुते भणितम् ॥ ११ ॥

પદાર્થ

इच्चाइणो—ઈત્યાદિ, આ તથા બીજા પણ.

अणेगे—અનેક, ઘણા.

हवंति—છે

भेया—ભેદો, પ્રકારો.

अणंतकायस्स—અનંતકાયના.

અહીં પ્રકરણકારે સાધારણના પર્યાય તરીકે અનંત-કાય શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે.

तेसिं—તેઓના.

परिजाणणत्थं—પરિજ્ઞાન અર્થે, વિશેષ જ્ઞાન માટે.

लक्खणं—લક્ષણ.

एयं—આ. હવે પછી તરત જ કહેવાશે તે.

सुए—શ્રુતને વિષે, શાસ્ત્રોમાં.

भणियं—કહેલું છે.

અન્વય

इच्चाइणो अणंतकायस्स अणेगे भेया हवंति तेसिं परिजाणणत्थं सुए एयं लक्खणं भणियं ।

ભાવાર્થ

અનંતકાયના આટલા ભેદો નામપૂર્વક કહ્યા. પરંતુ બીજા પણ ઘણા ભેદો છે તેના વિશેષ જ્ઞાન [illegible] માટે સિદ્ધાંતમાં આ પ્રમાણે લક્ષણ કહેલું છે.

વિવેચન

આ પ્રકરણમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે,

એટલે વધારે વિસ્તાર ન કરતાં માત્ર એ ગાથાઓ વડે જ સાધારણ વનસ્પતિનો નામપૂર્વક પરિચય કરાવ્યો. હવે તેનો ઉપસંહાર કરીને અનંતકાયના બીજા ભેદો પણ બરાબર જાણી શકાય, તે માટે તેનું સૂત્રોક્ત લક્ષણ દર્શાવે છે. તે આ પ્રમાણે :

મૂળ

गूढ–सिर–संधि–पव्वं, समभंगमहीरगं च छिन्नरुहं ।
साहारणं सरीरं, तं विव्वरीयं तु पत्तेयं ॥ १२ ॥

સંસ્કૃત છાયા

गूढ–शिरा–सन्धि–पर्व समभङ्गमहीरकं च छिन्नरुहम् ।
साधारणं शरीरं तद्विपरीतं च प्रत्येकम् ॥ १२ ॥

પદાર્થ

गुढ–सिर–संधि–पव्वं—જેની નસો, સંધિસ્થાન તથા પર્વો સ્પષ્ટ જણાતાં નથી.

गूढ છે જેના सिर, संधि અને पव्वं તે गूढ–सिर–संधि–पव्वं. આ પદ શરીરનું વિશેષણ છે. गूढ એટલે ગુપ્ત, અપ્રકટ, સ્પષ્ટ ન જણાય તેવું. सिर–શિરાઓ, નસો. संधि–સંધિસ્થાનો. पव्व–પર્વો. એક ગાઠાથી બીજા ગાંઠા સુધીના ભાગને પર્વ કહેવાય છે. કેટલીક વાર ગાંઠને માટે પણ પર્વ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે. અહીં જીવસમાસના વૃત્તિકાર મલ્લધારગચ્છીય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિએ તથા જીવ-વિચારના વૃત્તિકાર પાઠક શ્રી રત્નાકરજીએ पत्रकाण्ड

નાલશાખાદેઃ' એ શબ્દોથી સ્પષ્ટતા કરી છે કે આ વસ્તુ તેના પાદડા, સ્કંધ, દાંડી તથા શાખા વગેરે પરત્વે સમજવી. એટલે જેનાં પાંદડાની નસો સ્પષ્ટ જણાતી ન હોય તથા થડ, ડાળ વગેરેના સાંધાઓ અને પર્વો સ્પષ્ટ જણાતાં ન હોય, તેને સાધારણ વનસ્પતિનું પ્રથમ લક્ષણ સમજવાનું છે.

समभंगं—જેને ભાંગતા સરખા ભાગ થતા હોય. 'समोऽदंतुरो भङ्गः छेदो भवति तत्समभङ्गम्।' જેના પાદડાં વગેરેને તોડવાથી સમ એટલે સરખો, ભંગ એટલે છેદ કે ભાગ થતો હોય તે સમભંગ કહેવાય.

अहीरगं—જે તાતણા વગરનું હોય.

'तथा छिद्यमानस्य न विद्यते हीरका तन्तुलक्षणा मध्ये यस्य तदहीरकम्।' તથા જેને છેદતા વચમા હીરક એટલે તાતણા ન હોય તે અહીરક કહેવાય.

छिन्नरुहं—જેને છેદવા છતાં ઉગે તેવું હોય.

साहारणं—સાધારણ

सरीरं—શરીર.

तव्विवरीयं—તેનાથી વિપરીત લક્ષણવાળું

च—અને.

पत्तेयं—પ્રત્યેક.

અન્વય

[illegible]

ભાવાર્થ

જેની નસો, સંધિસ્થાનો તથા પર્વો સ્પષ્ટ જણાતાં નથી, જેને ભાંગતાં સરખા ભાગ થાય છે, જેને ભાંગતાં તાંતણાં જણાતાં નથી તથા જેને છેદીને વાવતાં ફરી ઉગે છે, તે સાધારણ વનસ્પતિકાયનું શરીર જાણવું. તેથી વિપરીત લક્ષણવાળું હોય તે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું શરીર જાણવું.

વિવેચન

સાધારણ વનસ્પતિકાયનું પ્રમુખ લક્ષણ અનંત-કાયિત્વ છે, એ પ્રથમ જણાવ્યું છે. હવે શાસ્ત્રમાં તેનાં જે અન્ય લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે, તે અહીં કહે છે.

જીવ-સમાસ-પ્રકરણ કે જે આ પ્રકરણની પૂર્વે કેટલોક સમયે ૨૮૬ ગાથાપ્રમાણ રચાયેલું છે અને જેના પર મલ્લધારગચ્છીય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજે વિ સં. ૧૧૬૪માં ૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિ રચેલી છે,* તેમાં સાડત્રીસમી ગાથા તરીકે આ ગાથા નજરે પડે છે. આ પ્રકરણમાં ઘણી ગાથાઓ પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાંથી ઉદ્ધરેલી છે, એટલે સંભવ છે કે આ ગાથા પણ કોઈ પ્રાચીન શાસ્ત્રમાંથી ઉદ્ધરેલી હોય. તે ઘણી પ્રસિદ્ધ અને પ્રમાણભૂત હોવાના કારણે જીવ-વિચાર-પ્રકરણકારે પણ તેને અહીં અક્ષરશ ઉદ્ધરેલી જણાય છે

* જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પૃ-૨૪૭

તેમાં પ્રથમ લક્ષણ એ કહ્યું છે કે જેનાં પાદડાંની નસો વગેરે સ્પષ્ટ દેખાતી ન હોય કે જેના થડ અથવા ડાળીઓના સંધિસ્થાન–એટલે સાંધા અને પર્વો સ્પષ્ટ જણાતાં ન હોય. તેને સાધારણ શરીર સમજવું. દાખલા તરીકે કુંવારપાઠું સાધારણ છે, તો તેમાં કોઈ નસ સ્પષ્ટતયા જણાતી નથી. અને ભૂમિફોડાનો વર્ગ સાધારણ છે, તો તેમાં સંધિસ્થાન, પર્વ આદિ નજરે પડતા નથી.

અહીં બીજું લક્ષણ એ કહ્યું છે કે જેને ભાંગતાં સરખા ભાગ થાય, તે પણ સાધારણનું જ લક્ષણ જાણવું. દાખલા તરીકે મૂળાનો કંદ, ગાજર કે શકરિયાને ભાંગીએ તો તેના સરખા ભાગ થાય છે. પણ ખાંચાવાળા ભાગ થતા નથી. આ જ રીતે ખારી જાળના પાંદડાને ભાંગીએ તો એ સરખા કકડા થાય છે, પણ બોરડા વગેરેના પાંદડાની જેમ વાંકાચૂંકા કે ખાંચાવાળા ભાગ થતા નથી. એટલે આ બધાની ગણતરી સાધારણમાં થાય છે.

અહીં ત્રીજું લક્ષણ એ કહ્યું છે કે જેને ભાંગતાં તાંતણા ન હોય તે પણ સાધારણનું શરીર જાણવું. દાખલા તરીકે મૂળાનો કંદ, ગાજર, શકરિયા કે બટાટાને ભાંગવામાં આવે તો તેમાં તાંતણા જણાતા નથી માટે તેમને સાધારણનું લક્ષણ લાગુ પડે છે. [illegible] અને કિરકદમ્બમાં પણ આ જ સ્થિતિ હોય છે. એટલે તેમને પણ સાધારણ ગણવામાં આવે છે.

એટલે વધારે બીયાવાળા એમ બે પ્રકારો છે. તેમાં આંબો, જાંબૂ, ભીલામા, બહેડા, અશોક વગેરે પ્રથમ વર્ગમાં આવે છે અને અગથિયો, ટીંબરૂં, પીંપળ, ધાવડી, અર્જુન વગેરેનો સમાવેશ બીજા વર્ગમાં થાય છે. પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે.

(૨) गुच्छा—જેનાં પાંદડાં ગુચ્છા રૂપ (Cluster) હોય તે ગુચ્છ કહેવાય. જેમકે રીંગણી, ધમાસો, બીજોરૂં, નગોડ, કસુંદરો, કેરડો વગેરે.

(૩) गुम्मा—જેમાં થડનો વિકાસ ન હોય પણ નીચેથી જ ડાળીઓ ફૂટે તેને ગુલ્મ કહે છે. જેમકે-કાંટાસેરિયો, નવમાલતી, બન્ધુજીવક, ગુલાબ, જાઈ, મોગરો વગેરે.

(૪) लया—જે વૃક્ષ કે સ્તંભ વગેરેના આધારે ઉપર ચડે તેને લતા કહે છે. જેમકે- પદ્મલતા, નાગલતા, અશોકલતા, ચમ્પકલતા, શ્યામલતા વગેરે.

(૫) वल्ली—વેલા. મોટા ભાગે ભોંય પર પથરાય તે વેલા કહેવાય. જેમકે કોળાનો વેલો, કાકડીનો વેલો, તુરિયાનો વેલો, દૂધીનો વેલો વગેરે.

(૬) पव्वगा—જેમાં પર્વ અને ગાંઠા હોય તે પર્વગ કહેવાય. જેમકે શેરડી, વાંસ, નેતર વગેરે.

(૭) तिण—ઘાસ. જેમકે ધ્રો, ડાભ વગેરે.

(૮) वलय—જેની છાલ ગોળ હોય, તે વલય કહેવાય.

જેમકે તાલ, તમાલ, દેવદાર, જાવંત્રી, લવંગ, સોપારી, ખજુર વગેરે

(૯) હરિ—શાકભાજી

(૧૦) ઓસહિ—ધાન્ય વર્ગ. જેમકે—ડાંગર, ઘઉં, જવ, બાજરી વગેરે.

(૧૧) જલરુહ—જળમાં ઉગે તે જલરુહ જેમકે પદ્મ (સૂર્યવિકાસી ગુલાબી કમળ), કુમુદ, (ચંદ્ર-વિકાસી શ્વેત કમળ), વગેરે

(૧૨) કુહણ—ભૂમિને ફોડીને નીકળનારી વનસ્પતિને કુહણ કહે છે. શાસ્ત્રમા તેના આય, કાય વગેરે ઘણા પ્રકારો બતાવેલા છે, પરંતુ જીવ-સમાસ તથા આ જીવ-વિચાર-પ્રકરણમા તેનો સમાવેશ સાધારણમા કરેલો છે. જીવ-સમાસની વૃત્તિમા આ વિષયની ચર્ચા કરીને તત્ત્વ કેવલિગમ્ય કહ્યુ છે.

પૃથ્વીકાય વગેરે પાચે ય સ્થાવરોને પાચ ઇન્દ્રિયો પૈકી એક સ્પર્શનેન્દ્રિય હોય છે. એટલે તેમની ગણના એકેન્દ્રિય જીવોમા થાય છે

[૮]

વનસ્પતિના જીવન પર આછો દૃષ્ટિપાત

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય અને વાયુકાયની અપેક્ષાએ વનસ્પતિકાયનું સ્વરૂપ ઘણું વિકાસ પામેલું છે, એટલે તેમાં જીવન વ્યક્ત થાય છે અને તે આપણે જોઈ-જાણી શકીએ છીએ.

(૧) **જન્મ અને મરણ :** જીવનના એક છેડાને જન્મ (Birth) અને બીજા છેડાને મૃત્યુ કે મરણ (Death) કહેવામાં આવે છે. આ બંને છેડાઓ વનસ્પતિના જીવનમાં બરાબર જોઈ શકાય છે. બીજ વગેરેમાથી વનસ્પતિનો ઉદ્ભવ થવો, એ તેનો જન્મ છે અને અમુક વખત પછી કરમાઈ જવું, એ તેનું મરણ છે.

વનસ્પતિને ઉગતાં તથા કરમાતાં કોણે જોઈ નહિ હોય ? અમે પોતે વૃક્ષો, છોડવાઓ, વેલાઓ વગેરેને ઉગતાં તથા કરમાતા જોયાં છે અને તેથી ભારે સંવેદન અનુભવ્યું છે.

અમારું બાળપણ ગામડામાં વ્યતીત થયું હતું કે જ્યાં સામાન્ય રીતે વનસ્પતિના વિશેષ સંસર્ગમાં આવવાનું બને છે. અમારા ફળિયાના ખુલ્લા ભાગમાં ચોમાસાના દિવસો દરમિયાન થોડા શાકભાજી વવાતા. તેમાં ભીંડા, ગવાર, તુરિયા તથા કહોળું મુખ્ય હતા. બીજ વવાયા પછી એ ઉગવા માંડતા અને તેને કૂણા કૂણા પાન આવતા ત્યારે અમારા આનંદ અને આશ્ચર્યનો પાર રહેતો નહિ. એક નાનકડા બીજમાંથી આ બધું શી રીતે તૈયાર થતું હશે ? અને તેને તૈયાર કરનારું કોણ હશે ? એ પ્રશ્ન અમારા બાલમાનસમાં વારંવાર ઉઠતો

એનો જવાબ એમ મળતો કે ‘ રાત્રે ભગવાન છાના-માના આવીને આ બધું બનાવી જાય છે ! ’ એ વખતે અમારા માટે ‘ભગવાન’ શબ્દ એટલો ભારે હતો કે તેની સામે કંઈ પણ બોલવાની, વિચારવાની કે પ્રશ્ન કરવાની હિંમત ચાલતી નહિ. પરંતુ આ છોડ–વેલાઓને અમે રોજ તેમાં જ [illegible] ખાસ કરીને ફૂલની સામે તો અમે ટગર ટગર તાકી જ રહેતા. તેની સુંદર કોમળ કાયા, તેના [illegible] આકૃતિ [illegible] તેમાંથી આવતી સુગંધ [illegible] [illegible] સંવેદનશીલ હૃદયને આનંદની લ્હાણી દેતી. [illegible] કંઈ [illegible] પડતી નહિ પરંતુ તે મનમાં એક [illegible] [illegible] [illegible]. એક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–

હજી તો ખીલ્યાને, કુસુમ ઘડીઓ બે થઈ હશે !
હજી તો રેલ્યાને, સુરભિ ઘડીઓ બે ગઈ હશે !
અરે ! હાવાં+ હૈયાં, જગ સકલનાં એક હરતું !
ગયું ક્યાં એ પ્યારું, મધુર ફૂલડું હાસ્ય કરતું !

ભીંડાના છોડને શીંગો આવતી, તેનું અમે બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતા. તેને આવી સરસ હાંસો શી રીતે પડતી હશે ? એ પ્રશ્ન અમારા મનમા વારંવાર ઉઠતો. વળી બધી શીંગોને સરખી હાંસ હતી ! નહિ ઓછી કે નહિ વધારે ! એટલે આમાં કંઈક રહસ્ય છે, એમ તો સમજાતું, પણ એ રહસ્ય શું છે ? તેની ગમ પડતી નહિ.

ગવારફળિયો ચપટી કેમ રહેતી હશે ? તુરિયાને ધારો કેમ પડતી હશે ? કહોળાનું કદ આટલું મોટું કેમ થતું હશે ? આ અને આવા બીજા અનેક પ્રશ્નો અમારા મનમાં ઉઠતા, પણ તેનુ યોગ્ય સમાધાન થતું નહિ. આમ છતાં એટલું સમજાતું કે દરેક વનસ્પતિને પોતાનું વિશિષ્ટ જીવન છે અને તે પોતાની રીતે વ્યતીત કરે છે

થોડાં વર્ષો પછી એટલે આશરે ચૌદ-પંદર વર્ષની ઉમરે વનસ્પતિઓને ઓળખવાનો શોખ જાગ્યો અને રજાના દિવસો દરમિયાન અમે એક મિત્ર સાથે વાડીઓ તથા વગડામાં ફરવા લાગ્યા, ત્યારે વનસ્પતિની વૈવિધ્ય ભરી જીવનલીલા જોઈને આશ્ચર્ય મુગ્ધ બની ગયા એ ભાવો આજે પણ અમારા હૃદયને સ્પર્શી જાય છે !

+ હમણાં.

જે જીવનતત્ત્વ આપણામાં વહી રહ્યું છે, તેજ જીવનતત્ત્વ પશુ-પક્ષીઓમાં, કીડા-જંતુઓમાં તથા વનસ્પતિવર્ગમાં વહી રહ્યું છે માત્ર કાયાનો ફેર છે, પરન્તુ તેને મહત્ત્વ શા માટે આપવું ? વળી વનસ્પતિ એકેન્દ્રિય છે, અબોલ છે. છતાં તે માનવ જાત પર કેટલો ઉપકાર કરે છે ? તે પોતાના ભોગે મનુષ્યને ખોરાક પૂરો પાડે છે. જુદી જુદી જાતની ઔષધિઓ આપે છે અને તાજગીભર્યું સુંદર વાતાવરણ પેદા કરે છે ! આમ છતાં મનુષ્ય જો તેના તરફ સદ્ભાવવાળો ન બને તો તેના જેવો જડ, મૂઢ કે કૃતઘ્ની કોણ ?

(૨) ત્રણ અવસ્થાઓ : સામાન્ય રીતે જીવનમાં ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છે (૧) બાલ્યાવસ્થા (૨) યુવાવસ્થા અને (૩) વૃદ્ધાવસ્થા. આ ત્રણેય અવસ્થાઓ વનસ્પતિના જીવનમાં બરાબર જોઈ શકાય છે. તે ઊગે ત્યારે બાલ્યાવસ્થામાં હોય છે અને તેનાં અંગોપાંગો વિશેષ કોમળ હોય છે. પછી કાલક્રમે યુવાવસ્થામાં આવે છે ત્યારે તેનાં અંગોપાંગ બરાબર ખીલે છે અને તે પુષ્પ આકાર [illegible] [illegible] આ રીતે [illegible] અતીત [illegible] [illegible]

પ્રાણીઓને નિયત આયુષ્ય હોય છે, તેમ વનસ્પતિને પણ નિયત આયુષ્ય હોય છે. કેટલીક વનસ્પતિનું આયુષ્ય ટૂંકું હોય છે, તો કેટલીક વનસ્પતિનું આયુષ્ય લાંબું કે ઘણું લાંબું હોય છે. આપણે સો વર્ષ ઉપરના મનુષ્યોને ખોળવા જઈએ તો કોઈક જ મળે છે, પણ સો વર્ષ જૂનાં વૃક્ષો હજારોની સંખ્યામા મળી આવે છે. ખજૂરીનાં વૃક્ષો ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય સહેલાઈથી ભોગવે છે જેરૂસેલમમાં ઓલીવ્લા નામનાં વૃક્ષો થાય છે, તે ૮૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે. ચેસ્ટનટનાં વૃક્ષો ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી જીવે છે. પ્રયાગ પાસે ભોંયરાનો વડ ૧૫૦૦ વર્ષ જૂનો ગણાય છે. અને હવે તો કેટલાંક ૫૦૦૦ વર્ષ જૂનાં વૃક્ષો પણ મળી આવ્યાં છે!

(૪) **શરીરરચના :** મનુષ્યાદિ જીવંત પ્રાણીઓને જેમ વિશિષ્ટ પ્રકારની શરીરરચના હોય છે, તેમ વનસ્પતિને પણ વિશિષ્ટ પ્રકારની શરીરરચના હોય છે. તેમાં મૂળ, સ્કંધ (થડ), શાખા, પ્રશાખા, પત્ર, પુષ્પ, ફળ આદિ અનેક અંગો અવલોકી શકાય છે.

આધુનિક વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે 'વનસ્પતિનાં મૂળિયા હોજરીનું કામ કરે છે, તેમાં ફરતો રસ લોહીની ગરજ સારે છે અને પાંદડાં ફેફસાનું સ્થાન સાચવે છે. કેટલાક વનસ્પતિનાં મૂળિયાં તો એટલા શક્તિશાળી હોય છે કે તે દૂર દૂર પથરાય છે અને ત્યાંથી પોતાને જોઈતો આહાર ગ્રહણ કરી લે છે. એક બાવળનાં મૂળ ૬૬ ફૂટ દૂર આવેલા કૂવા સુધી પહોંચ્યાં હતાં અને તેમાંથી પાણી ચૂસતા હતા!

વિખ્યાત વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રોમાને કહ્યું છે કે, 'વનસ્પતિ અને જંતુરચનાની ગોઠવણનો પાયો એક જ છે. બંનેના શરીરમાં રહેલા કોષો તપાસીએ તો તે ઘણા મળતા આવે છે.'

(૫) **આહાર :** બધા જીવંત પ્રાણીઓ આહારથી વૃદ્ધિ પામે છે અને આહારના અભાવે મૃત્યુ પામે છે. આ જ રીતે વનસ્પતિ પણ આહારથી વૃદ્ધિ પામે છે અને આહારના અભાવે મૃત્યુ પામે છે એ વાત ખરી છે કે મનુષ્ય અને પશુ-પક્ષીઓની પેઠે વનસ્પતિને મોઢું કે જઠર હોતાં નથી. પણ તે પોતાના વિવિધ વિવરો (છિદ્રો) દ્વારા આહાર ગ્રહણ કરે છે અને તેનો રસ બનાવી પોતાની નવીન પ્રાણનું પોષણ કરે છે.

એ તો સર્વવિદિત છે કે અનુકૂળ આહારથી પ્રાણીઓનાં શરીર નીરોગી તથા પુષ્ટ રહે છે અને પ્રતિકૂળ આહારથી રોગગ્રસ્ત તથા કૃશ બને છે. હવે વનસ્પતિમાં પણ આ જ સ્થિતિ જોવાય છે તેને અનુકૂળ ખાતર-પાણી મળે તો તે નીરોગી રહે છે અને પુષ્ટ થાય છે તથા પ્રતિકૂળ આહાર મળે તો રોગગ્રસ્ત અને કૃશ બને છે. અમુક વનસ્પતિને અમુક પ્રકારનું ખાતર નાખવુ, અમુક વખતે અમુક પ્રમાણમાં પાણી પાવુ વગેરે જે નિયમો બાંધવામાં આવ્યા છે, તેમા મુખ્ય વસ્તુ આ જ છે. આજે ખેતીવાડીનાં પ્રદર્શનોમા ૧૨ રતલનો મૂળો, ૧૫ રતલનું રીંગણુ કે ૨૫ રતલનાં પપૈયાં મૂકવામાં આવે છે, તે એમ બતાવવાને કે જો અનુકૂળ ખાતર આપીએ તો વનસ્પતિની કાયા કેટલી કદાવર થાય છે!

કેટલીક વનસ્પતિના પાંદડા કીડા, કરોળિયા, માખી વગેરે જંતુઓને પકડી લે છે અને તેનો રસ ચૂસી લે છે. ડ્રસેરા, આલન્ડ્રો, પીંગીફુલા, આટ્રીકુલેરિયા વગેરે આ જાતની વનસ્પતિ છે રતાળુના પાંદડાં વિષે પણ આવું જ કહેવાય છે ડ્રસેરાના છોડથી અર્ધો ઇંચ ઊંચે માખીને લટકાવવામા આવે તો થોડીવારમા તે પોતાના પાંદડાંના કાંટા તે તરફ ઊંચા કરીને તેને પોતાના પંજામા સપડાવે છે.

આફ્રિકાના માડાગાસ્કર ટાપુમા એક વૃક્ષ મનુષ્યભક્ષી તરીકે ઓળખાય છે તે આઠથી દશ ફુટ ઊંચુ હોય છે અને તેના પર કુંવારપાઠાના આકારના લાંબા પાંદડાં હોય છે કે જેની ધારોમા તીક્ષ્ણ કંટકોની હાર આવેલી હોય

છે વળી આ વૃક્ષને કેટલાક તંતુઓ હોય છે જે હવામા લટકતા હોય છે. જો કોઈ મનુષ્ય તેને અડકે તો તે તરત વીંટળાઈ જાય છે અને બીજા તંતુઓ પણ તેના તરફ પ્રસારો કરી તેના શરીરે ભરડો લઈ લે છે પછી એ મનુષ્ય થડ તરફ ખેંચાય છે અને તેના શાખાની પાંદડાઓ વાંકા વળવા લાગે છે જ્યારે તે તરત નજીક આવી પહોંચે છે ત્યારે તેના તીક્ષ્ણ કંટકો પેલા મનુષ્યના શરીરપર ભોંકાવા લાગે છે અને તેમાંથી રસ છૂટે છે. તે થડ અને પાંદડા ચૂસી લે છે અને તેને થોડી જ વારમા નિર્જીવ બનાવી દે છે. જ્યારે એ મનુષ્યના રક્ત-માંસ પૂરા ચૂસાઈ જાય ત્યારે પાંદડાઓ ફરી ઊંચા થવા લાગે છે તંતુઓ છૂટા પડે છે અને એ વૃક્ષ પાછું મૂળ હાલતમાં આવી જાય છે ત્યાંના [illegible]

પ્રાણીઓને નિયત આયુષ્ય હોય છે, તેમ વનસ્પતિને પણ નિયત આયુષ્ય હોય છે. કેટલીક વનસ્પતિનું આયુષ્ય ટૂંકું હોય છે, તો કેટલીક વનસ્પતિનું આયુષ્ય લાંબું કે ઘણું લાંબું હોય છે. આપણે સો વર્ષ ઉપરના મનુષ્યોને ખોળવા જઈએ તો કોઈક જ મળે છે, પણ સો વર્ષ જૂનાં વૃક્ષો હજારોની સંખ્યામાં મળી આવે છે. ખજૂરીનાં વૃક્ષો ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય સહેલાઈથી ભોગવે છે. જેરૂસેલમમાં ઓલીવ્સ નામના વૃક્ષો થાય છે, તે ૮૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે. ચેસ્ટનટનાં વૃક્ષો ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી જીવે છે. પ્રયાગ પાસે ભોંયરાનો વડ ૧૫૦૦ વર્ષ જૂનો ગણાય છે. અને હવે તો કેટલાક ૫૦૦૦ વર્ષ જૂના વૃક્ષો પણ મળી આવ્યા છે!

(૪) **શરીરરચના :** મનુષ્યાદિ જીવંત પ્રાણીઓને જેમ વિશિષ્ટ પ્રકારની શરીરરચના હોય છે, તેમ વનસ્પતિને પણ વિશિષ્ટ પ્રકારની શરીરરચના હોય છે. તેમાં મૂળ, સ્કંધ (થડ), શાખા, પ્રશાખા, પત્ર, પુષ્પ, ફળ આદિ અનેક અંગો અવલોકી શકાય છે.

આધુનિક વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે 'વનસ્પતિનાં મૂળિયા હોજરીનુ કામ કરે છે, તેમા ફરતો રસ લોહીની ગરજ સારે છે અને પાંદડાં ફેફસાંનું સ્થાન સાચવે છે. કેટલાક વનસ્પતિના મૂળિયાં તો એટલા શક્તિશાળી હોય છે કે તે દૂર દૂર પથરાય છે અને ત્યાંથી પોતાને જોઈતો આહાર ગ્રહણ કરી લે છે. એક બાવળનાં મૂળ ૬૯ ફૂટ દૂર આવેલા કૂવા સુધી પહોચ્યાં હતાં અને તેમાથી પાણી ચૂસતા હતા!

વળી સૂર્યવિકાસી કમળ રાત્રે બીડાઇ જાય છે, અને દિવસે ખીલે છે તથા ચંદ્રવિકાસી કમળ કે જેને સામાન્ય રીતે કુમુદ કે પોયણા કહેવામાં આવે છે, તે દિવસે બીડાઇ જાય છે અને રાત્રે ખીલે છે. એને પણ નિદ્રા તથા જાગૃતિનો ભાવ સમજવો અંબાડી વગેરે પુષ્પોમાં પણ આમ જ બને છે.

વજ્ઞાનિકોએ એવી નોંધ કરી છે કે મદ્રાસના અનંતપુર જિલ્લાનું ખજૂરીનું એક વૃક્ષ મધ્ય રાત્રિથી નીચે પડવા માંડતું અને બપોર પહેલાં તદ્દન સૂઈ જતું. પછી તે ઊભું થવા માંડતું અને મધ્યરાત્રિ પહેલાં તદ્દન ટટ્ટાર થઈ જતુ. બંગાળમાં એક ખારેકનુ વૃક્ષ એવું હતું કે જે રાત્રે ત્રણ વાગે તદ્દન નીચું પડી જતું અને મધ્યાહ્ન પછી ઊભું થવા માંડતું, તે સાંજ સુધીમાં બરાબર ઊભું થઇ જતું. આને પણ નિદ્રા અને જાગૃતિનો ભાવ સમજવો.

(૭) **ભય :** જીવત પ્રાણીઓ માટે આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર સંજ્ઞાઓ મોટી ગણાય છે તેમાથી આહાર અને નિદ્રાની વાત ઉપર આવી ગઈ હવે ભય સબધી વિચાર કરીએ જ્યારે પ્રાણીને ભય લાગે છે, ત્યારે તે કપે છે, ઘણી વાર ચીસ પણ પાડે છે અને કોઈ સ્થલે છૂપાઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમા જીજીવિષા એટલે જીવન-સરક્ષણની વૃત્તિ મુખ્ય હોય છે. નિરીક્ષણ તથા પ્રયોગોએ એમ બતાવી આપ્યું છે કે વનસ્પતિને પણ અમુક સયોગોમા ભય લાગે છે અને ત્યારે તેના શરીરમા અન્તર્ગત કેટલાક ફેરફારો થાય છે લજ્જામણીના પાદડાને

[૯]

સર્વવ્યાપી સૂક્ષ્મ જીવો

મૂળ

पत्तेय-तरुं मुत्तुं, पंच वि पुढवाइणो सयल-लोए ।
सुहुमा हवंति नियमा अन्तमुहुत्ताउ अद्दिस्सा ॥१४॥

સંસ્કૃત છાયા

प्रत्येक-तरुं मुक्त्वा पंचापि पृथिव्यादय सकल लोके ।
सूक्ष्मा भवन्ति नियमादन्तर्मुहूर्तायुषोऽदृश्या. ॥१४॥

બૂરી થાય છે. તેના મૂળમાં કે થડની આસપાસ અમુક પ્રકારનું ઝેર રેડાતાં તે સૂકાઈ જાય છે, એટલે કે પોતાનો પ્રાણ ત્યજે છે. પ્રથમ સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશોમા હાથલિયા થોર ઘણા થતા, પરંતુ એક પ્રકારની દવા છાંટવાથી એની આખી જાતિનો લગભગ નાશ થઈ ગયો છે.

છેવટે મહાન વજ્ઞાનિક શ્રી જગદીશચંદ્ર બસુના નિમ્ન શબ્દોનું અવતરણ કરીને આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું.

“ આપણી પેઠે વૃક્ષો વગેરે વનસ્પતિ ટાઢથી ઠરી જઈ મુડદાલ થાય છે અને હુંફથી તેજીમાં આવે છે; દારૂ જેવા માદક પદાર્થોથી વધારે ચંચળ થાય છે અથવા ઘેનમાં પડે છે, ખરાબ હવાથી ગુંગળાઈ જાય છે, અતિ શ્રમથી થાકી જાય છે, મારવાથી પીડાય છે, બેભાન કરનારી દવાથી મૂર્છા પામે છે, વીજળીથી વિશેષ ચંચળ થાય છે, વરસાદથી સુસ્ત થાય છે, સૂરજની રોશનીથી સ્ફુર્તિમા આવે છે અને ઝેર કે બળાત્કારથી પ્રાણ ત્યજે છે વૃદ્ધિ-ક્ષય, સુખ-દુઃખ, ટાઢ-તડકો, થાક-આરામ, નિદ્રા-જાગૃતિ એ સર્વ આપણી માફક તેઓ પ્રકટ કરે છે ”

વનસ્પતિમાં જીવ કે જીવન હોવાની આથી વધારે સાબીતીઓ બીજી કઈ જોઈએ !

[૯]

સર્વવ્યાપી સૂક્ષ્મ જીવો

મૂળ

पत्तेय-तरुं मुत्तुं, पंच वि पुढवाइणो सयल-लोए ।
सुहुमा हवंति नियमा अन्तमुहुत्ताउ अद्दिस्सा ॥१४॥

સંસ્કૃત છાયા

प्रत्येक-तरून् मुक्त्वा पंचापि पृथिव्यादयः सकल लोके ।
सूक्ष्मा भवन्ति नियमादन्तर्मुहूर्तायुषोऽदृश्याः ॥१४॥

પદાર્થ

બે વિભાગો છે. પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના આવા બે વિભાગો નથી એ માત્ર બાદર જ છે. અહીં ત્રીજી ગાથાથી તેરમી ગાથા સુધી પૃથ્વીકાય આદિનો જે પરિચય આપવામાં આવ્યો, તે બાદર પૃથ્વીકાય, બાદર અપ્કાય આદિનો સમજવો. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય આદિનો પરિચય હવે આપે છે.

શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે સૂક્ષ્મનામકર્મના ઉદયથી જીવો સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય આદિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તે વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાની કે કેવલી ભગવંતોને જ જ્ઞાનગોચર છે, એટલે કે અવધિજ્ઞાની અને કેવલી ભગવંતો જ તેને પોતાના જ્ઞાનથી જાણી શકે છે, જ્યારે છદ્મસ્થ આત્માઓ માટે તો તે સર્વથા અદૃશ્ય જ છે. તાત્પર્ય કે ગમે તેવી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ હોય કે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વગેરેનો પ્રયોગ કરવામા આવે તો પણ આ સૂક્ષ્મ જીવો આપણી દૃષ્ટિનો વિષય બની શકતા નથી

આ જીવો એટલા સૂક્ષ્મ છે કે, तीक्ष्णखड्गधारया छिद्यमानेऽपि वज्रघातेनाप्युपघातो न स्यात्, एवं वह्न्यादिभ्योऽपि नोपघात तीक्ष्ण ખડ્ગની ધાર વડે છેદવા છતા અથવા તો વજ્રનો ઘાત કરીએ તો પણ તેને ઉપઘાત થતો નથી કે અગ્નિ વગેરેનો પ્રયોગ કરીએ તો પણ તેને અસર પહોચતી નથી. તાત્પર્ય કે આપણા હલન-ચલન, ઉઠ-બેસ કે બીજી પ્રવૃત્તિની અસર આ સૂક્ષ્મ જીવોને પહોચતી નથી

આ જીવો સકલ લોકમા વ્યાપ્ત છે, એટલે કે ચૌદ

રાજલોકનો કોઈ પણ ભાગ એવો નથી કે જ્યાં આ પાંચેય પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવો રહેલા ન હોય. આ જીવોનું આયુષ્ય માત્ર અંતર્મુહૂર્તનું હોય છે, એટલે કે ઓછામાં ઓછું ૨૫૬ આવલિકાનું અને વધારેમાં વધારે બે ઘડીનો સંખ્યાતમો ભાગ હોય છે.

આમ તો બાદર શબ્દ સ્થૂલતાવાચક છે, પણ પૃથ્વી-કાયિક એક જીવનું શરીર આપણી દૃષ્ટિનો વિષય બની શકતું નથી આપણે પૃથ્વીકાય આદિનું જે શરીર જોઈએ છીએ, તે અસંખ્ય જીવોના અસંખ્ય શરીરનો એક પિંડ હોય છે. તાત્પર્ય કે જે અમુક અવસ્થામાં દૃષ્ટિનો વિષય બની શકે છે. તેને માટે બાદર સંજ્ઞા યોજાયેલી છે.

'બાદર જીવો ક્યાં ક્યાં હોય?' તેના ઉત્તરમાં શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે—

> एगिंदिय पंचिंदिय उड्ढे य अहे य तिरियलोए य।
> विगलिंदियजीवा पुण, तिरियलोए मुणेयव्वा ॥१॥
>
> पुढवी आउ वणस्सइ बारसकप्पेसु सत्तपुढवीसु।
> पुढवी जा सिद्धसिला, तेऊ नरखित्त तिरिलोए ॥२॥
>
> सुरलोए वाविमज्झे, मच्छाई नत्थि जलयरा उड्ढं।
> [illegible] न य बायरो, [illegible] नत्थि ॥३॥

અને વિકલેન્દ્રિય એટલે બે, ત્રણ તથા ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો.)

પૃથ્વી, પાણી અને વનસ્પતિ બાર દેવલોકમા તથા સાત પૃથ્વીમા હોય છે. (પૃથ્વીની નીચે બીજી પૃથ્વીઓ રહેલી છે, તેની સખ્યા સાત છે.) તેમા પૃથ્વી તો સિદ્ધ-શિલામાં પણ હોય છે. અને અગ્નિ તો તિર્યગ્લોક અને તેમાં પણ નરક્ષેત્ર એટલે અઢી દ્વીપમાં હોય છે.

દેવલોકમાં વાવોની અંદર મત્સ્ય વગેરે જલચરો હોતા નથી અને નવ ગ્રૈવેયકમાં તો વાવો જ નથી. એટલે ત્યાં પાણી હોતું નથી ”

શાસ્ત્રકારોએ આ સૂક્ષ્મ અને બાદર જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે વિભાગો કરેલા છે, તેનું રહસ્ય પણ સમજી લઈએ

જીવ એક શરીર છોડયા પછી વિગ્રહગતિ કે ઋજુ-ગતિ દ્વારા નવા જન્મસ્થાને પહોંચે છે અને ત્યાં તે જન્મને અનુરૂપ જીવન જીવવા માટે આવશ્યક એવાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવા માંડે છે, તેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં ‘આહાર’ કહે-વામાં આવે છે. આ આહારમાંથી તે શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મનની રચના કરે છે. આ છ વસ્તુઓ જીવન ધારણ કરવા માટે જરૂરી હોવાથી તેને ‘પર્યાપ્તિ’ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે, પરંતુ અહીં એટલી સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે કે બધા જીવોને છ પર્યાપ્તિઓ હોતી નથી. તદ્દન નીચલા સ્તરના જીવોને ચાર પર્યાપ્તિઓ

હોય છે, તેથી આગળ વધેલાઓને પાંચ પર્યાપ્તિઓ હોય છે અને જીવટનો વિકાસ પામેલાઓને છ પર્યાપ્તિઓ હોય છે.

હવે જે જીવને જેટલી પર્યાપ્તિની જરૂર હોય તેટલી પૂરી કર્યા પછી મૃત્યુ પામે તેને પર્યાપ્ત (पज्जत्त) કહેવામાં આવે છે અને જો પર્યાપ્તિઓ પૂરી કર્યા પહેલા મૃત્યુ પામે તો તેને અપર્યાપ્ત (अपज्जत्त) કહેવામાં આવે છે

આ રીતે સ્થાવરના બધા મળીને બાવીશ ભેદ થાય છે. તે આ પ્રમાણે :-

૧૩ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત વાયુકાય.
૧૪ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત વાયુકાય.
૧૫ બાદર પર્યાપ્ત વાયુકાય.
૧૬ બાદર અપર્યાપ્ત વાયુકાય.
૧૭ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત સાધારણ વનસ્પતિકાય.
૧૮ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત સાધારણ વનસ્પતિકાય.
૧૯ બાદર પર્યાપ્ત સાધારણ વનસ્પતિકાય.
૨૦ બાદર અપર્યાપ્ત સાધારણ વનસ્પતિકાય.
૨૧ બાદર પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય.
૨૨ બાદર અપર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય.

આ બાવીશ પ્રકારમા અગિયાર પર્યાપ્ત છે અને અગિયાર અપર્યાપ્ત છે. દશ સૂક્ષ્મ છે અને બાર બાદર છે તથા ચાર સાધારણ છે અને બાકીના અઢાર પ્રત્યેક છે.

આ પ્રમાણે પાંચ સ્થાવરોનું સૂક્ષ્મ-બાદર સ્વરૂપ જાણીને તેની દયા પાળવા માટે યત્નશીલ રહેવું, એ જીવદયા પ્રેમીનુ પરમ કર્તવ્ય છે

આ વિવેચન સમાપ્ત કરીએ તે પહેલાં જે એક પ્રશ્ન ઘણા તરફથી પૂછાય છે, તેનો ઉત્તર આપવાનું યોગ્ય લેખીએ છીએ. આ પ્રશ્ન એવો છે કે 'પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ વિના આપણે જીવન ધારણ કરી શકતા નથી તેમા પણ પાણી અને વાયુની જરૂર તો ઘણી જ પડે છે પાણી વિના સાધારણ રીતે દશ-બાર દિવસમા મૃત્યુ નીપજે છે અને વાયુ વિના તો અમુક

કલાકમાં જ પ્રાણત્યાગનો પ્રસંગ આવી પડે છે, તો આ જીવોની દયા શી રીતે પળાય?' તેનો ઉત્તર એ છે કે 'પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિમાં પણ આપણા જીવ જેવો જ જીવ છે, એમ જાણ્યા પછી તેમના પ્રત્યે લાગણી થાય છે અને તેથી તેમનો ઉપયોગ જીવનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા પૂરતો જ કરવાની વૃત્તિ રહે છે, તેમજ એ રીતે પણ જે જીવોની હિંસા થાય છે, તે માટે દુઃખ કે પશ્ચાત્તાપની ભાવના પ્રકટે છે, એ જીવદયાનું સાચા અર્થમાં પાલન છે અને તે સર્વ મુમુક્ષુઓએ યથાશક્તિ અવશ્ય કરવું જોઈએ.'

સ્થાવરકાયની જરા પણ હિંસા કર્યા સિવાય પણ સર્વવિરતિધારી મુનિઓ જીવન ટકાવે છે. એની રીતો શાસ્ત્રમાં વિગતવાર આપેલી છે.

ગોદડાં, ગાડલા વગેરેમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્યનાં લોહી પર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે.

जुआ—જૂ

અહીં जुआ શબ્દ यूका ના અર્થમાં છે, એટલે તેનો અર્થ જૂ સમજવાનો છે. ઉપલક્ષણથી લીંખનો સમાવેશ પણ તેમાં કરવો ઘટે છે. ગુજરાતી ભાષામાં જેને જુઓ કહે છે. તે જંતુ આથી ભિન્ન સમજવું.

पिपीलि—કીડી

पिपीलि અને उद्देहिया તે पिपीलि उद्देहिया. पिपीलि એટલે કીડી. હિંદી ભાષામાં તેને चींटी કહે છે.

उद्देहिया—ઉધેઈ.

' उपदेहिका वाल्मीक जीवाः ' ઉપદેહિકા એટલે રાફડાના જીવ, ઉધેઈ. હિંદી ભાષામાં તેને उदाही, उदेही કે दीमक કહે છે.

य—અને.
मक्कोडा—મંકોડા.
પ્રસિદ્ધ છે. હિંદી ભાષામાં તેને चींटा કહે છે.

इल्लिया—ઈયળ. (ધાન્યમાં ઉત્પન્ન થતી)

इल्लिय અને घयमिल्लीय તે इल्लिय-घयमिल्लीओ. ઇલ્લિય એટલે ઈયળ અહીં અનાજ વગેરેમાં ઉત્પન્ન થનારી સમજવી.

घयमिल्लीओ—ઘીમેલ.

'घयमिल्ला त्ति घृतेलिका प्राकृत्वान्मकारागम.'–ઘયમિલ્લ

સંસ્કૃત-છાયા

चतुरिन्द्रियाश्च वृश्चिको ढिङ्कुणा भ्रमराश्च भ्रमरिकास्तिड्डाः ।
मक्षिका दंशा मशका, कंसारिका-कपिल-डोलकादयः ॥१८॥

પદાર્થ

चउरिंदिया—ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો.

જેમને સ્પર્શન, રસન તથા ઘ્રાણ ઉપરાંત ચક્ષુરિન્દ્રિય અધિક હોય છે, તે ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો કહેવાય છે.

य—અને.

विच्छू—વીંછી

પ્રસિદ્ધ છે. તેની ગણના ઝેરી જંતુમાં થાય છે, કારણકે તે પૂછડે આવેલા કાટા વડે મનુષ્યાદિને દંશ મારે તો ઝેર ચડે છે અને ખૂબ વેદના થાય છે. કદ, રંગ વગેરે પરથી વીંછીના અનેક પ્રકારો પડે છે. બાર રાશિમાંની એક રાશિનું નામ વૃશ્ચિક છે, કારણ કે તેમા આવેલા તારાઓનો સમૂહ વૃશ્ચિક-વીંછીના આકારે ગોઠવાયેલો છે.

ढिंकुण—બગાઈ.

ટીકાકાર મહર્ષિંઓ તો 'जीवविशेष' એટલુ જ કહ્યુ છે, પણ સંપ્રદાયથી તેનો અર્થ બગાઇ થાય છે. તે ઢોર વગેરે પર બેસતી એક જાતની માખી છે

भमरा—ભમરા

તે અહીંતહીં ભ્રમણ કરતા હોવાથી भ्रमर કહેવાય છે, છ પગવાળા હોવાથી षट्पद કહેવાય છે અને ફૂલનો

સાથે ઉલ્લેખ આવે છે તે પરથી પણ તે એકણીજાતને મળતાં હોવાનું જણાય છે. તેનું પ્રસિદ્ધ નામ મચ્છર છે.

कंसारी—કંસારી.

પ્રસિદ્ધ છે.

कविलडोलाइ—ખડમાંકડી વગેરે

'कविलडोलका जीवविशेष खडमांकडी नि प्रसिद्धाः।' કવિલડોલક એ એક પ્રકારનો જીવ છે, જે ખડમાંકડીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે

અન્વય

विच्छू ढिंकुण भमरा भमरिया तिड्डा मच्छिय डंसा मसगा कंसारी कविलडोलाई य चउरिंदिया ॥

ભાવાર્થ

વીંછી, બગાઈ, ભમરા, ભમરી, તીડ, માખી, ડાંસ, મચ્છર, કંસારી, ખડમાકડી વગેરે ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો છે

વિવેચન

જે જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિય એ ચાર ઇન્દ્રિયો હોય છે, તે ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો કહેવાય છે તે પણ અનેક પ્રકારના છે, તેમાંથી થોડાની ગણના અહીં કરી છે

બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને ઘણા ભાગે પગ હોતા નથી; ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને સામાન્ય રીતે ચાર કે છ અને કેટલીક વાર તેથી પણ અધિક પગ હોય છે, જ્યારે ચાર

ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને સામાન્ય રીતે છ કે સાત પ્રાણ અને [illegible] તેથી વધારે [illegible] પાંચ ઇન્દ્રિય-વાળા જીવો કે જે સ્થાવર અને વિકલેન્દ્રિય [illegible] સર્વથી ભિન્ન માનેલા છે તેમને [illegible] કે અને નાક આદિ જેવા પંચેન્દ્રિય જીવોને [illegible] [illegible] આહાર જેવા [illegible] પ્રાણીને ચાર પણ [illegible] વર્ણન [illegible] વળી [illegible] ઇન્દ્રિય અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા [illegible] [illegible]

[૧૨]

પંચેન્દ્રિય જીવોના મુખ્ય ભેદો

મૂળ

पंचिंदिया य चउहा नारय-तिरिया मणुस्स-देवा य ।

સંસ્કૃત છાયા

पञ्चेन्द्रियाश्च चतुर्धा नारक-तिर्यंचौ मनुष्य-देवौ च ।

પદાર્થ

पंचिंदिया-પંચેન્દ્રિય જીવો.

સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોને પંચેન્દ્રિય જીવો કહેવાય છે

य-અને

चउहा-ચાર પ્રકારના.

नारय-નારક.

नारय અને तिरिय તે नारय-तिरिया. नारय-નારક.

જે જીવો નરકમાં રહેનારા હોય તે નારક કહેવાય. નરક એ પૃથ્વીની નીચે આવેલું એવું સ્થાન છે કે જ્યાં પાપી આત્માઓને પાપની સજા ભોગવવા માટે જવું પડે છે. તેનો વિશેષ પરિચય આગળ આવશે.

તિરિચ-તિર્યંચ, પશુ પક્ષીઆદિ

મણુસ્સ-મનુષ્ય

મણુસ્સ અને દેવ તે મણુસ્સ દેવા. મણુસ્સ-મનુષ્ય, માનવ, મનુજ એ તેના પર્યાયશબ્દો છે.

દેવ-દેવ

ય-અને

અહીં પાચ ઇન્દ્રિયો સંબંધી થોડું વિવેચન આવશ્યક છે ઇન્દ્રનું જે લિંગ કે ચિહ્ન તે ઇન્દ્રિય. અહીં ઇન્દ્ર શબ્દથી આત્માને ગ્રહણ કરવાનો છે, કારણ કે સર્વ ઉપલબ્ધિ અને ભોગના પરમ ઐશ્વર્યથી તે યુક્ત હોય છે. ઉપલબ્ધિ એટલે જાણવાની શક્તિ આવરણનો અભાવ થતા આત્મા સર્વ વસ્તુને જાણી શકે છે. ભોગ એટલે વિવિધ ભાવોનો અનુભવ. જૂદી જૂદી સ્થિતિમાંથી પસાર થતા આત્માને વિવિધ ભાવોનો અનુભવ થાય છે ઇન્દ્રિય આત્માને હોય છે, પણ અનાત્મ એવા પત્થર, કાચ કે યત્ર આદિને હોતી નથી. તેથી ઇન્દ્રિય એ આત્માનું લિંગ કે ચિહ્ન છે

ઇન્દ્રિયો પાચ છે (૧) સ્પર્શનેન્દ્રિય, (૨) રસનેન્દ્રિય, (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય, (૪) ચક્ષુરિન્દ્રિય અને (૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય હાથ, પગ વગેરે કેટલાંક અવયવોને કર્મેન્દ્રિય કહેવામા આવે છે, એ અપેક્ષાએ આ પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે

'મનનો સમાવેશ ઇન્દ્રિયોમા થાય કે નહિ?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નકારમા છે. કાર્ય તથા સ્વરૂપ વગેરેની એકતાને લીધે જાતિ કે વર્ગ નિર્માણ થાય છે અહીં પાંચ ઇન્દ્રિયોનો જે વર્ગ ગણવામા આવ્યો છે, તેના કાર્ય તથા સ્વરૂપમા અને મનના કાર્ય તથા સ્વરૂપમા મોટો તફાવત છે ઇન્દ્રિયો માત્ર મૂર્ત પદાર્થોને અમુક અંશે ગ્રહણ કરી શકે છે, જ્યારે મન તો મૂર્ત અને અમૂર્ત એ બન્ને પ્રકારના પદાર્થોને અનેક રૂપે ગ્રહણ કરી શકે છે. વળી

ઇન્દ્રિયોમાં નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એવા વિભાગો હોય છે. તેવા વિભાગો મનમાં હોતા નથી એટલે મનને સામાન્ય ઇન્દ્રિયોમાં ન ગણતાં તેને અંતઃકરણ એટલે અંતરંગ ઇન્દ્રિય જેવું એક [illegible] જ્ઞાન-સાધન માનેલું છે.

કેટલાક વૈજ્ઞાનિક પંડિતો Sixth sense છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય જેવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે [illegible] પાંચ ઇન્દ્રિયો સિવાય બીજી પણ એક રીતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ [illegible] તેને એક પ્રકારની [illegible] ઇન્દ્રિય નથી.

નાખો અને શાલિગ્રામમાં માણસો મોકલીને તપાસ કરાવો કે તેની હકીકત સાચી છે કે કેમ ?'

તરત જ તેને બંદીખાને મોકલવામાં આવ્યો અને માણસોએ જઈ શાલિગ્રામમાં તપાસ કરી, પણ રોહણિયાએ ત્યાં અગાઉથી સંકેત કરી રાખ્યો હતો કે કોઈ પૂછવા આવે તો તમારે અમુક રીતે ઉત્તર આપવો, એટલે માણસોએ કહ્યું કે 'દુર્ગચંડ અહીં રહે છે, પણ આજે કામપ્રસંગે બહાર ગયેલો છે '

માણસોએ પાછા ફરીને બધી હકીકત અભયકુમારને જણાવી, એટલે તેમણે વિચાર્યું કે આ ચોર અઠંગ છે અને તે યુક્તિ કર્યા વિના પકડાશે નહિ. પછી તેમણે સાત મજલાના એક મહેલમાં સ્વર્ગ જેવી સામગ્રી વસાવી અને ત્યાં રૂપ-રૂપના અંબાર સમી વારાંગનાઓને ગોઠવી દીધી. સાથે કેટલાક ગાંધર્વોને પણ રાખ્યા.

પછી રોહણિયાને બંદીખાનામાં ચંદ્રહાસ નામની મદિરા પીવડાવીને બેહોશ બનાવવામાં આવ્યો અને તેને ઉચકીને પેલા મહેલમાં મૂકી દીધો. મધરાતે જ્યારે મદિરાનો નશો ઉતરી ગયો અને તે બેઠો થયો, ત્યારે અપૂર્વ દૃશ્ય નજરે પડ્યું. ગાંધર્વો કર્ણપ્રિય મધુર રાગે ગીત ગાઈ રહ્યા છે અને અનેક નવયૌવના સુંદરીઓ નૃત્ય કરી રહી છે પોતે જ્યાં બેઠો છે, તે હિંડોળો રત્નજડિત છે અને આસપાસની વસ્તુઓ પણ મહામૂલ્યવાન છે. ભીંતો પર સુંદર ચિત્રો ચિતરેલાં છે અને છત પર મનોહર હાંડી-

ગુચ્છાદાર દાઢી મેળેલાં છે તેને સમજ ન પડી કે આ તે સ્વપ્ન છે કે સત્ય?

એવામાં બાજુએ ઊભેલી રૂપવતી રમણીય દેવાંગનાઓ ચાટુ વચનથી બોલી 'હે મહાનુભાવ! આપ આ દેવ-વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા છો તો અમારી સાથે વિવિધ પ્રકારનું સુખ ભોગવો. અમે તમારા પડ્યા બોલ ઝીલવાને તૈયાર છીએ.' અને તેઓ પુનઃ નૃત્ય કરવા માંડ્યું.

એવામાં પ્રતિહારીએ આવીને કહ્યું : 'તમે બધા શું કરો છો?'

સ્ત્રીઓએ જવાબ આપ્યો કે 'અમે તો અમારા નવા નાથની સેવા કરીએ છીએ.'

પ્રતિહારીએ કહ્યું : 'તમે સેવા ભલે કરો, પણ પ્રથમ દેવસ્થિતિનું વિધાન કરાવો, એટલે કે તેમણે કયાં સુકર્મો અને કુકર્મો કર્યાં છે, તે પૂછી જુઓ. એમ કરવું એ અહીંનો ખાસ નિયમ છે.'

સ્ત્રીઓએ કહ્યું : 'આપનું કહેવું સત્ય છે. એ તો અમે વિસરી જ ગયા.'

પ્રતિહારીએ કહ્યું 'હે દેવ! આપ આપનાં પૂર્વ ભવનાં પુણ્ય અને પાપનું નિવેદન કરો.'

રોહિણિયો મનમાં વિચાર કરે છે કે 'શું હું ખરેખર દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો છું? કે આ બધી મને પકડવાની બાજી છે? આમાં ખરી-ખોટી વાતનો નિર્ણય શી રીતે

કરવો ?' પરંતુ એ જ વખતે તેને ભગવાન મહાવીરનાં વચનો યાદ આવ્યા કે દેવોની આંખો પલકારા મારતી નથી અને આ બધાની આંખો તો પલકારા મારે છે. દેવોનાં ગળામા રહેલી પુષ્પમાળાઓ આયુષ્યની સ્થિતિ છ માસ જેટલી બાકી રહે ત્યાં સુધી કરમાતી નથી અને આ સ્ત્રીપુરુષોના ગળામા રહેલી પુષ્પમાળાઓ તો કરમાઈ રહી છે દેવો પૃથ્વીથી ચાર આગળ ઊંચા રહે છે અને આ બધા તો પૃથ્વીને અડીને ઊભા છે. વળી દેવોના શરીરે પરસેવો થતો નથી અને આમનાં શરીરો તો પરસેવાથી યુક્ત જણાય છે માટે નક્કી મારા મોઢેથી જ મારા ગુનાઓ કબૂલ કરાવવા માટે આ જાળ બિછાવેલી છે.'

પછી તેણે ઠાવકાઈથી કહ્યું કે 'પોતાની જાતે પોતાની વાત કહેવી, એ ઠીક નથી, પણ તમારો આગ્રહ છે તો જણાવું છું કે મેં ઘણાં દેવમંદિરો બધાવ્યાં છે, ઘણી તીર્થયાત્રાઓ કરી છે અને ઘણા ગરીબ-ગરબાને તથા સાધુસંતોને દાન દીધું છે વળી વ્રત, નિયમ તથા તપશ્ચર્યા પણ મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે સારી રીતે કરી છે.'

પ્રતિહારીએ કહ્યુ 'આ તો આપના પુણ્યની ગણના થઈ હવે પાપની ગણના કરાવો '

રોહિણિયાએ કહ્યું : 'મારી જીન્દગીમાં મેં કોઈ પાપ કર્યું હોય એવું યાદ આવતું નથી.'

પ્રતિહારીએ કહ્યુ : મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. અજ્ઞાન, આવેશ, પ્રમાદ વગેરે કારણોએ તે ઘણી વખત

ભૂલ કરી બેસે છે. એ રીતે આપનાથી જે ભૂલો થઈ હોય તે ગણાવો '

રોહિણીએ કહ્યુ : 'મે તો નિરંતર સાધુઓનો સંગ કર્યો છે. એટલે આવી કોઈ ભૂલો થઈ નથી. '

હવે તેને વધારે પ્રશ્નો પૂછવા નકામા હતા, એટલે પ્રતિહારીએ ત્યાં જ વાત પડતી મૂકી અને બનેલી ઘટનાના સમાચાર અભયકુમારને પહોચાડયા સાથે એ પણ જણાવ્યુ કે 'આ ચોર બધી ધૂર્તવિદ્યા શીખેલો જણાય છે, માટે ચૌદમા રત્ન સિવાય માનશે નહિ '

પરંતુ અભયકુમારને એ ઠીક લાગ્યુ નહિ આ બાજુ રોહિણિયાએ વિચાર કર્યો કે 'ભગવાન મહાવીરના થોડા શબ્દો કાને પડવાથી હુ છેતરાયો નહિ તો તેમના વિશેષ શબ્દો સાભળતા કેટલો લાભ થાય ? માટે અહીંથી છૂટીશ તો તેમના શરણે જઈશ અને તેમનો શિષ્ય બનીને રહીશ. '

આ વખતે ભગવાન મહાવીર રાજગૃહી નગરીમા જ વિરાજતા હતા, એટલે અભયકુમારે તેમની પાસે જઈ, વિધિપૂર્વક વદન કરીને પૂછ્યુ કે 'હે ભગવન્! અમે જેને પકડયો છે, તે રોહણિયો ચોર છે કે નહિ ? '

ભગવાને કહ્યુ 'હે અભયકુમાર! એ જ રોહણિયો ચોર છે. પણ હવે તે મારો શિષ્ય થયો છે '

અભયકુમારે આ વાત મહારાજા શ્રેણિકને જણાવીને તેને બદીખાનાથી મુક્ત કરાવ્યો રોહિણિયો બંદીખાનેથી

કરવો ?' પરંતુ એ જ વખતે તેને ભગવાન મહાવીરનાં વચનો યાદ આવ્યાં કે દેવોની આંખો પલકારા મારતી નથી અને આ બધાની આંખો તો પલકારા મારે છે. દેવોનાં ગળામાં રહેલી પુષ્પમાળાઓ આયુષ્યની સ્થિતિ છ માસ જેટલી બાકી રહે ત્યાં સુધી કરમાતી નથી અને આ સ્ત્રીપુરુષોના ગળામાં રહેલી પુષ્પમાળાઓ તો કરમાઈ રહી છે દેવો પૃથ્વીથી ચાર આંગળ ઊંચા રહે છે અને આ બધા તો પૃથ્વીને અડીને ઊભા છે. વળી દેવોના શરીરે પરસેવો થતો નથી અને આમના શરીરો તો પરસેવાથી યુક્ત જણાય છે. માટે નક્કી મારા મોઢેથી જ મારા ગુનાઓ કબૂલ કરાવવા માટે આ જાળ બિછાવેલી છે.'

પછી તેણે ઠાવકાઈથી કહ્યું કે 'પોતાની જાતે પોતાની વાત કહેવી, એ ઠીક નથી, પણ તમારો આગ્રહ છે તો જણાવું છું કે મેં ઘણા દેવમંદિરો બંધાવ્યાં છે, ઘણી તીર્થયાત્રાઓ કરી છે અને ઘણા ગરીબ-ગરબાંને તથા સાધુસંતોને દાન દીધું છે વળી વ્રત, નિયમ તથા તપશ્ચર્યા પણ મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે સારી રીતે કરી છે'

પ્રતિહારીઓ કહ્યુ 'આ તો આપના પુણ્યની ગણના થઈ. હવે પાપની ગણના કરાવો'

રોહિણિયાએ કહ્યુ 'મારી જીંદગીમાં મેં કોઈ પાપ કર્યું હોય એવું યાદ આવતું નથી'

પ્રતિહારીઓ કહ્યું મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. અજ્ઞાન, આવેશ, પ્રમાદ વગેરે કારણોએ તે ઘણી વખત

કરવો ?' પરંતુ એ જ વખતે તેને ભગવાન મહાવીરનાં વચનો યાદ આવ્યાં કે દેવોની આંખો પલકારા મારતી નથી અને આ બધાની આંખો તો પલકારા મારે છે. દેવોનાં ગળામા રહેલી પુષ્પમાળાઓ આયુષ્યની સ્થિતિ છ માસ જેટલી બાકી રહે ત્યા સુધી કરમાતી નથી અને આ સ્ત્રીપુરુષોના ગળામાં રહેલી પુષ્પમાળાઓ તો કરમાઈ રહી છે. દેવો પૃથ્વીથી ચાર આગળ ઊંચા રહે છે અને આ બધા તો પૃથ્વીને અડીને ઊભા છે. વળી દેવોના શરીરે પરસેવા થતા નથી અને આમનાં શરીરો તો પરસેવાથી યુક્ત જણાય છે માટે નક્કી મારા મોઢેથી જ મારા ગુનાઓ કબૂલ કરાવવા માટે આ જાળ બિછાવેલી છે.'

પછી તેણે ઠાવકાઈથી કહ્યું કે 'પોતાની જાતે પોતાની વાત કહેવી, એ ઠીક નથી; પણ તમારો આગ્રહ છે તો જણાવું છું કે મે ઘણાં દેવમંદિરો બંધાવ્યા છે, ઘણી તીર્થયાત્રાઓ કરી છે અને ઘણા ગરીબ-ગરબાંને તથા સાધુસંતોને દાન દીધું છે. વળી વ્રત, નિયમ તથા તપશ્ચર્યા પણ મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે સારી રીતે કરી છે'

પ્રતિહારીઓએ કહ્યુ 'આ તો આપના પુણ્યની ગણના થઈ. હવે પાપની ગણના કરાવો'

રોહણિયાએ કહ્યુ · 'મારી જીન્દગીમાં મેં કોઈ પાપ કર્યું હોય એવું યાદ આવતું નથી.'

પ્રતિહારીઓએ કહ્યુ · મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. અજ્ઞાન, આવેશ, પ્રમાદ વગેરે કારણોએ તે ઘણી વખત

મુક્ત થતા જ ભગવાન મહાવીર પાસે પહોંચ્યો અને તેમને વંદન કરીને બોલ્યો કે 'હે પ્રભો! અનાપ્ત એવા મારા પિતાને આપ્ત માનીને હું ઠગાયો, ત્યારે આપ્ત એવા આપ મહાપુરુષનાં માત્ર ચાર વચનો અને તે પણ કોઈ જાતની શ્રદ્ધા વિના સાંભળ્યાં હતાં, તેથી મૃત્યુમાંથી બચ્યો છું. હવે જન્મ-મૃત્યુના બંધનમાંથી મુક્ત થાઉં એવો માર્ગ બતાવો.'

આ વખતે મહારાજા શ્રેણિક ત્યાં હાજર હતા. તેમને ઉદ્દેશીને રોહણિયાએ કહ્યું: 'આપના નગરમાં અનેક પ્રકારની ચોરીઓ કરનાર રોહણિયો ચોર હું જ છું. મેં એક વાર ભગવાન મહાવીરની વાણી સાંભળી હતી, તેથી અભયકુમારની બુદ્ધિનો પરાભવ કરી શક્યો છુ. હવે કોઈ માણસને મારી સાથે મોકલો તો ચોરીનો બધો માલ આપને સોંપી દઉં.'

મહારાજાએ અભયકુમારને તેની સાથે મોકલ્યા અને રોહણિયાએ પોતાની ગુફામાં સંતાડેલો ચોરીનો બધો માલ સોંપી દીધો. પછી તે ભગવાન મહાવીર પાસે આવ્યો અને તેમના હાથે પંચમહાવ્રતયુક્ત ચારિત્રધર્મનો સ્વીકાર કરીને નિર્વાણમાર્ગનો પથિક બન્યો.

દેવો અંગેની શાસ્ત્રીય માન્યતાઓ તે અંગેના ખાસ પ્રકરણમા આગળ આવશે.

[૧૪]

તિર્યંચ જીવો

મૂળ

जलयर-थलयर-खयरा तिविहा पंचिंदिया तिरिक्खा य।
सुसुमार-मच्छ-कच्छव-गाहा मगरा य जलचारी ॥२०॥

સંસ્કૃત છાયા

जलचर-स्थलचर-खचरास्त्रिविधाः पञ्चेन्द्रियास्तिर्यञ्चश्च।
शिशुमार-मत्स्य-कच्छप-ग्राहा मकराश्च जलचारिणः ॥२०॥

પદાર્થ

जलयर—જલચર, જલમાં ચાલનાર, પાણીમાં રહેનાર.

जलयर અને थलयर અને खयर તે जलयर-थलयर-खयरा. जलयर-જલચર. 'जले पानीये चरन्तीति जलचराः।' જલ એટલે પાણી, તેમાં ચાલનાર તે જલચર.' તાત્પર્ય કે જે જીવો પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પાણીમા હરી-ફરીને જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે, તે જલચર કહેવાય છે.

જલરાક્ષસ તરીકે ઓળખે છે અને તેનાં દર્શન થતાં જ 'કાળ આવી પહોંચ્યો' એમ માનીને હતાશ થઈ જાય છે. જો કે આમાં પણ અપવાદ હોય છે, પરંતુ સામાન્ય અનુભવ આ પ્રકારનો થાય છે. અમે ઓકટોપસનાં ચિત્રો જોયાં છે અને ફીલ્મમાં તેની જલચર પ્રાણીઓ સાથેની લડાઈ નિહાળી છે, તે પરથી તેનું જલરાક્ષસ તરીકેનું વિશેષણ સાર્થક લાગે છે

જલચરના પાચમા ભેદમાં મગરની જાતિ આવે છે કે જે તેના તીણા દાત અને ભયંકર પૂંછડા માટે પ્રખ્યાત છે તે મોટા તળાવોમાં, સરોવરોમાં તથા સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઇ કોઈ વાર નદીઓના પ્રવાહમાં પણ તણાઈ આવે છે. વળી કોઈક વાર તેઓ જલાશયના કિનારે આવી ચૂપચાપ પડ્યા રહે છે તેમનો રંગ મોટા ભાગે કિનારાની માટી જેવો હોય છે, એટલે મનુષ્યો તથા પશુઓ છેક તેમની નજીક જાય ત્યાં સુધી ખબર પડતી નથી પરંતુ મગરો આ તકનો લાભ બરાબર ઉઠાવે છે, એટલે કે તેમનો પગ પકડીને જળમાં ખેંચી જાય છે અને ત્યાં ભયંકર દાંતો વડે બચકા ભરીને તેમના જીવનનો કરુણ અંત આણે છે.

મગરોનું બળ પાણીમા ઘણું હોય છે, એટલે તેની સાથે લડવાનું કામ સહેલું નથી, આમ છતાં કોઈ કોઈ મનુષ્યો તેમની સાથે લડીને સફલતાથી બહાર આવ્યાના બનાવો પણ નોધાયેલા છે.

'भुजाभ्यां परिसर्पन्ति ये ते भुजपरिसर्पाः ।
જે ભુજાઓ વડે ચાલે તે ભુજપરિસર્પ. ભુજ એટલે હાથ.

य-અને

थलयरा-સ્થલચર.

तिविहा-ત્રણ પ્રકારના.

गो-ગાય.

गो અને सप्प અને नउल છે पमुह જેમાં તે गो-सप्प-नउल-पमुहा. गो-ગાય.

सप्प-સર્પ, સાપ.

नउल-નકુલ, નોળિયો.

पमुह-પ્રમુખ, વગેરે.

बोधव्वा—જાણવા.

ते—તે.

समासेण—સંક્ષેપ વડે, ટૂંકમાં.

અન્વય

चउप्पय-उरपरिसप्पा भुयपरिसप्पा य तिविहा थलयरा, ते समासेण गो-सप्प-नउल-पमुहा बोधव्वा ॥

ભાવાર્થ

સ્થલચર તિર્યંચો ત્રણ પ્રકારના છે : (૧) ચતુષ્પદ (૨) ઉરપરિસર્પ અને (૩) ભુજપરિસર્પ. તે અનુક્રમે ગાય, સાપ અને નોળિયા વગેરે જાણવા.

વિવેચન

પંચેન્દ્રિય જીવોનો એક વિભાગ તિર્યંચ તરીકે ઓળખાય છે. આ તિર્યંચ જીવોમાંના કેટલાકને જલચરની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે. કેટલાકને સ્થલચરની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે, તો કેટલાકને ખેચરની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થયેલી છે. તેમાંથી જલચરની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરનાર જીવોનો પરિચય અપાઈ ગયો હવે સ્થલચરની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરનાર જીવોનો પરિચય અપાય છે.

સ્થલચર જીવો એટલે ભૂમિ કે જમીન પર ફરનારા પશુઓ. તેમના વિવિધ અપેક્ષાએ વિવિધ પ્રકારો પડી શકે છે, પરંતુ અહીં તેમની ચાલવાની ક્રિયા પરથી ત્રણ પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે (૧) જે ચાર પગો વડે ચાલે છે તે ચતુષ્પદ. (૨) જે ઉર વડે પરિસર્પણ કરે છે-ચાલે છે, તે ઉરપરિસર્પ અને (૩) જે ભુજા વડે પરિસર્પણ કરે છે-ચાલે છે, તે ભુજપરિસર્પ.

આ દરેક પ્રકારને ઓળખવા માટે તેના એક એક પ્રસિદ્ધ નામ આપવામાં આવ્યાં છે. જેમકે ચતુષ્પદ એટલે ગાય વગેરે. અહીં વગેરે શબ્દથી બળદ, ભેંસ, પાડા, ઘોડા, ગધેડા, ખચ્ચર, ઊંટ, બકરી, ઘેટાં, હાથી, સિંહ, વાઘ, દીપડા, શિયાળ. સસલા, કૂતરા, બિલાડી અને એવાં જ બીજાં ચાર પગે ચાલનારા પ્રાણીઓ સમજવાના છે. ઉરપરિસર્પ એટલે સાપ વગેરે. અહીં વગેરે શબ્દથી ચિત્તળ, ચોણસા, અજગર અને એવાં જ બીજાં પેટ વડે ચાલનારાં

પ્રાણીઓ સમજવાનાં છે. ભુજપરિસર્પ એટલે નોળિયા વગેરે. અહીં વગેરે શબ્દથી ઊંદર, ગરોળી, કાકીડા (કાચંડા) અને એવા જ બીજાં ભુજ વડે ચાલનારાં પ્રાણીઓ સમજવાનાં છે.

ચતુષ્પદ એટલે ચોપગાં પ્રાણી. વ્યવહારમાં તેના ગ્રામ્ય પશુ અને વનપશુ એવા બે વિભાગો કરવામાં આવે છે. તેમાં જે પશુઓ મનુષ્યો સાથે હળી ગયેલાં છે અને ગામ-ખેતર વગેરેમાં રહે છે, તે ગ્રામ્ય પશુ કહેવાય છે અને જે પશુઓ મનુષ્યોથી દૂર વનપ્રદેશમાં રહીને પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે, તે વનપશુ કહેવાય છે.

ગ્રામ્ય પશુઓનો મોટો ભાગ પાળેલો હોય છે અને તે મનુષ્યોને એક યા બીજા પ્રકારનું કામ આપે છે. દાખલા તરીકે હાથી, ઘોડા, ઊંટ વગેરે સવારીના કામમાં આવે છે; બળદ, પાડા વગેરે ખેતીના કામા આવે છે; ગાય, ભેંસ, બકરી વગેરે દૂધ દે છે, ગધેડાં, ખચ્ચર વગેરે ભાર ઊંચકે છે અને કૂતરાઓ ઘર, દુકાન, ખેતર કે જનાવરોનાં ટોળાંની ચોકી કરી ઉમદા સેવા બજાવે છે.

વાનરોને પાળવામા આવે તો તેઓ પણ ચોકીદારનું કામ કરે છે તથા નાચ વગેરે શીખીને ધણીનું દિલ ખુશ કરે છે. વળી કેટલીક વાર તો તેઓ વફાદારીનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

થોડા વર્ષો પહેલાંની આ વાત છે કે જ્યારે મુંબઈ નજીક થાણા જિલ્લાના એક ગામડામા એક મદારી વાનર

તથા બકરાને લઈને દાખલ થયો. તેનો વાનર અનેક પ્રકારના ખેલો શીખવેલા હતા, તે જોઈને લોકો ઘણા ખુશ થયા અને તેમણે મદારી તરફ છૂટથી પૈસા ફેંક્યા. પરંતુ એ ગામના કેટલાક દુષ્ટ લોકોએ–બદમાશોએ મદારીને કહ્યું કે 'તું અમને આ વાંદરો વેચી દે' ત્યારે મદારીએ કહ્યું કે 'એ તો મારી જીવાદોરી છે. તેને હું વેચી શકીશ નહિ.' આથી બદમાશો ક્રોધે ભરાયા અને ધમકી આપવા લાગ્યા કે 'કાલથી તું આ વાંદરાનો ખેલ કેવી રીતે કરે છે? તે અમે જોઈશું.' છતાં મદારીએ મચક આપી નહિ અને બદમાશો ત્યાંથી ચાલતા થયા.

હવે તે મદારી દિવસ ભર ખેલ–તમાશા બતાવીને સંધ્યા સમયે ગામ બહાર પોતાના મુકામે પાછો ફર્યો, ત્યારે પેલા બદમાશોએ તેને ઘેરી લીધો અને તેની પાસે જે કંઈ પૈસા–ટકા હતા, તે લૂટી લઈને તેને મારી નાખ્યો તથા તેનું મડદું પાસેના જંગલમાં જઈને દાટી દીધું. પછી તેઓ બકરાને લઈ ચાલતા થયા. વાનર તેમની પકડમાં આવ્યો નહિ. એ તો બદમાશોએ મદારી પર હુમલો કર્યો, ત્યારે જ નાસી છૂટયો હતો અને એક વૃક્ષ પરથી બીજા વૃક્ષ પર કૂદતો જંગલમાં ભરાઈ પેઠો હતો. અહીં રહીને તેણે પોતાના ધણીનું મડદું દટાતા જોયું હતું.

પેલા બદમાશો બકરાને મારીને ખાઈ ગયા અને તેનું ચામડું છાપરા પર સૂકવ્યું. વળી મદારીને લૂંટતા

(૧) एगखुरा–એક ખરીવાળાં તે ઘોડા, ખચ્ચર, ગધેડા, ગોરક્ષર (ગધેડાની જાતિનું જંગલી જાનવર) વગેરે. (૨) ત્રિખુરા–બે ખરીવાળાં. તે ઊંટ, બળદ, ગાય, રોઝ, બકરાં, પાડાં, ભેંસ, હરણ વગેરે. (૩) गंडीपदा–એરણ જેવા ગોળ પગવાળા. તે હાથી, ગેંડા વગેરે. (૪) सणप्फया–સનખપદા. લાંબા નહોરથી યુક્ત પદવાળા. તે સિંહ, વાઘ, તરસ, દીપડો, ચિત્તો, રીંછ, શિયાળ, બિલાડી, કૂતરો, વગેરે.

ઉરપરિસર્પ એટલે પેટ વડે ચાલનારાં પ્રાણી. તેના શાસ્ત્રકારોએ ચાર પ્રકારો માન્યા છે: (૧) અહિ, (૨) અજગરક (૩) આસાલિક અને (૪) મહોરગ

અહિ એટલે સાપ. તેના પુનઃ બે પ્રકારો છે: (૧) દર્વીકર એટલે જે દર્વીનો–ફેણનો આટોપ કરી શકે છે અને (૨) મુકુલી એટલે જેઓ જરાતરા ખીલેલી કળીના જેવા મુખવાળા છે, અર્થાત્ ફેણરહિત હોવાથી તેનો આટોપ કરી શકતા નથી.

દર્વીકરના પુનઃ અનેક પ્રકારો છે. જેમકે–આશીવિષ, દૃષ્ટિવિષ, ઉગ્રવિષ, ભોગવિષ, ત્વગ્વિષ, લાલાવિષ, કૃષ્ણ-સર્પ, શ્વેતસર્પ વગેરે. જેની દાઢમાં વિષ–ઝેર હોય તે આશીવિષ, જેની દૃષ્ટિમા વિષ હોય તે દૃષ્ટિવિષ, જેનું વિષ ભયંકર હોય તે ઉગ્રવિષ, જેના ભોગમા–શરીરમા વિષ હોય તે ભોગવિષ, જેની ત્વચામાં–ચામડીમા વિષ હોય તે ત્વગ્વિષ, જેની લાલામા–લાળમાં વિષ હોય તે લાલાવિષ; જે રંગે કાળો અને અતિ ઝેરી હોય તે કૃષ્ણસર્પ. આને

લોકભાષામાં કાળોતરો નાગ કહે છે. તેનું વિષ ઘણું કાતિલ હોય છે. તે મનુષ્ય કે પશુને દંશ દે તો થોડી જ ક્ષણોમાં તેના પ્રાણ નીકળી જાય છે અંગ્રેજી ભાષામાં તેને કીંગ કોબ્રા (King Cobra) કહેવામાં આવે છે, કારણકે તે બધા સાપોમાં આગળ પડતો છે. જેનો રંગ શ્વેત હોય તે શ્વેતસર્પ આ સિવાય બીજા પણ અનેક પ્રકારો છે, તે અન્ય ગ્રન્થોથી જાણવા

આજના પ્રાણીશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે 'સાપની ૭૦૦ જાતિઓ છે તેમાં ઝેરી અને ઝેર વિનાના એમ બે પ્રકારો હોય છે.'

સાપ એ પંચેન્દ્રિય પ્રાણી છે, એટલે તેને સ્પર્શે-ન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચે ઇન્દ્રિયો હોય છે આમાંની પહેલી ચાર તો પ્રકટ દેખાય છે અને પાંચમી ઇન્દ્રિય એટલે કાનના સ્થાને માત્ર મીંડા જેવી આકૃતિ હોય છે. આમ છતાં તેની શ્રવણશક્તિ ઘણી પટુ હોય છે અને તેથી જ તે મોરલી વગેરેનો નાદ સાંભળતા ડોલવા લાગે છે

મનુષ્ય તથા પશુ-પક્ષીઓને સામાન્ય રીતે એક જીભ હોય છે અને તે સ્વાદ લેવાનું તથા બોલવામાં મદદ કર-વાનું કામ કરે છે, ત્યારે સાપને પાતળી દોરી જેવી બે જીભો હોય છે અને તે એના લબકારા વડે સૂક્ષ્મ જંતુઓને પકડી પોતાનો શિકાર મેળવી લેવાનું કામ કરે છે. સાપને 'પવનભુક્' કહેવામાં આવે છે, તેની પાછળ રહસ્ય છે.

[૧૫]

તિર્યંચ જીવોની ઉત્પત્તિ

મૂળ

सव्वे जल-थल-खयरा संमुच्छिआ गब्भया दुहा हुंति ।

સંસ્કૃત છાયા

सर्वे जल-स्थल-खचरा संमूर्च्छिमा गर्भजा द्विधा भवन्ति ॥

પદાર્થ

सव्वे-सर्वे.

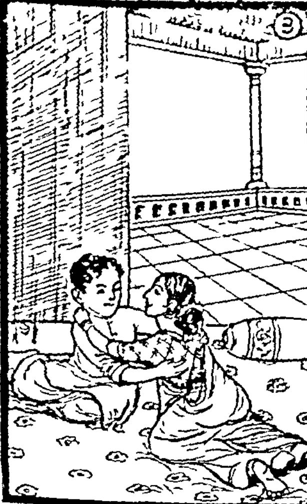
जल-थल-खयरा-જલચરો, સ્થલચરો અને ખેચરો.

संमुच्छिआ-સંમૂર્છિમ.

જેમનો જન્મ સંમૂર્છનથી થાય તે સંમૂર્છિમ કહેવાય. સંમૂર્છન એટલે શરીરના અવયવોનું સર્વ બાજુથી નિર્માણ થવું. અહીં સમ્ ઉપસર્ગ સમન્તાત્‌નો ભાવ સૂચવે છે અને મૂર્છન શબ્દથી અવયવોની રચના અભિપ્રેત છે. [illegible] આ અંગે તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકમાં કહ્યું છે કે 'ત્રિષુ-લોકે-

(૧) આ ભવમા પરસ્ત્રી ગમન કરનાર (૨) નરકમા ઉત્પન્ન થઈ આ પ્રકારની વેદના ભોગવે છે (૩) આ ભવમા વેશ્યાગમન કરનારને (૪) નરકમા આ પ્રકારની શિક્ષા થાય છે

પંચેન્દ્રિય ખેચર પ્રાણીઓ : (૧) ઝાડ પર બેઠેલાં–રોમજ પક્ષી, (૨) ચર્મજ પક્ષી, (૩) બીડેલી પાંખવાળા પક્ષી, (૪) ઉઘાડી પાંખવાળા પક્ષી, (૫–૬–૭) રોમજ પક્ષી. પૃ ૨૨૮ થી ૨૩૦

ધ્વમધસ્તિર્યક્ ચ દેહસ્ય સમન્તતો મૂર્ચ્છનમ્-અવયવપ્રકલ્પનમ્ સંમૂર્ચ્છનમ્ ।' અર્થાત્ ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્યગ્ લોક એમ ત્રિવિધ લોકને વિષે બધી બાજુથી અવયવોની રચના થવી, એ સંમૂર્ચ્છન ક્રિયા છે.'

અહીં એટલી સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે કે સંમૂર્ચ્છન જન્મમાં માતાપિતાના સંયોગની અપેક્ષા રહેતી નથી. એ તો પુદ્ગલોના વિશિષ્ટ સંયોજનથી જ થાય છે. દાખલા તરીકે અમુક પ્રકારનું ચૂર્ણ પાણીમાં નાખીએ તો તરત જ માછલાં કે દેડકા થાય છે. અથવા કેરાના પાણી વગેરે પર છાણું થપાતા જ તેમા વીંછીની ઉત્પત્તિ થાય છે, અથવા વરસાદનું પાણી પડતાં જ થોડી વારમાં અળસિયાં વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે.

गब्भया—ગર્ભજ, ગર્ભથી જન્મેલા.

'गर्भाज्जाता गर्भजाः ।' ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલ તે ગર્ભજ. ગર્ભ કોને કહેવાય ? તેનું સ્પષ્ટીકરણ શાસ્ત્રમાં આ પ્રકારે થયેલું છે. 'यत्र शुक्रशोणितयोर्गरण मिश्रणं भवति स गर्भः ।' જ્યાં શુક્ર એટલે વીર્ય અને શોણિત એટલે માતાના લોહીનુ ગરણ અર્થાત્ મિશ્રણ થાય તે ગર્ભ.' તેનું સ્થાન માતાના ઉદરમાં હોય છે.

दुहा—બે પ્રકારના.

हुंति—હોય છે.

અન્વય

ગાથાના મૂળ શબ્દો પ્રમાણે સમજવો.

ભાવાર્થ

સર્વે જલચર, સ્થલચર અને ખેચર તિર્યંચો સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એમ બે પ્રકારના હોય છે.

વિવેચન

વીસમી, એકવીસમી અને બાવીશમી ગાથાના સ્વરૂપ પરત્વે તિર્યંચ જીવોના ભેદોપભેદો કહ્યા, હવે ત્રેવીશમી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં જન્મ પરત્વે તેમના ભેદો કહે છે.

જન્મ પરત્વે સર્વે તિર્યંચ જીવો એટલે જલચર, સ્થલચર અને ખેચરો બે પ્રકારના હોય છે: એક સંમૂર્ચ્છિમ અને બીજા ગર્ભજ. તેમાં જેમનો જન્મ સંમૂર્ચ્છન-ક્રિયાથી થાય છે, તેમને સંમૂર્ચ્છિમ કહેવાય છે અને ગર્ભધારણની ક્રિયા વડે થાય છે, તેમને ગર્ભજ કહેવાય છે.

અહીં સ્વાભાવિક જ પ્રશ્ન થશે કે 'સંમૂર્ચ્છનક્રિયા કોને કહેવાય ?' તેનો ઉત્તર એ છે કે 'ઉત્પત્તિને યોગ્ય સંયોગો પ્રાપ્ત થતાં જ દેહના સર્વ અવયવોનું બધી બાજુથી નિર્માણ થઈ જવું, એ સંમૂર્ચ્છનની ક્રિયા છે.'

ગર્ભધારણ વિષે પણ આવો જ પ્રશ્ન થવાનો. તેનો ઉત્તર એ છે કે 'માતા-પિતાના સંયોગથી શોણિત અને શુક્રનું ગરણ થવું-મિશ્રણ થવું, એ ગર્ભધારણની ક્રિયા છે.'

અહીં એ જાણવું જરૂરી છે કે નીચલા સ્તરના સર્વ જીવો કે જે સામાન્ય રીતે તિર્યંચ કહેવાય છે, તે બધા

જ સંમૂર્ચ્છિમ હોય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સર્વે સ્થાવર જીવો અને સર્વે વિકલેન્દ્રિય જીવો એટલે કે એક ઇન્દ્રિયથી માંડીને ચાર ઇન્દ્રિય સુધીના જીવો સમૂર્ચ્છન ક્રિયાથી જ જન્મે છે. તેમાં એકેન્દ્રિય અને દ્વીન્દ્રિય જીવોને ઉત્પન્ન થવા માટે સ્વજાતિના મલ વગેરેની અપેક્ષા રહેતી નથી. એ તો ઉત્પત્તિને યોગ્ય સંયોગો મળતા જ સ્વજાતિની આસપાસ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, જ્યારે ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો ઉત્પત્તિને યોગ્ય સંયોગો મળતાં સ્વજાતિના મલ, લાળ, પુરીપ વગેરેમા ઉત્પન્ન થાય છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમા મત્સ્ય વગેરે જલચર પ્રાણીઓ સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એમ બંને પ્રકારના હોય છે. સ્થલચરોમા ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ પણ પ્રાયઃ બને પ્રકારના હોય છે, જ્યારે ચતુષ્પદમા સંમૂર્ચ્છિમ કોઈક જ વાર ઉત્પન્ન થાય છે. ખેચરોમા ઇતિ વગેરે કારણે શુક, દહિક અને ખંજરીટ વગેરેની ઉત્પત્તિ સંમૂર્ચ્છિમ ક્રિયાથી થાય છે અને સામાન્ય સંયોગોમાં તો બધાં ખેચરો ગર્ભધારણની ક્રિયાથી જ જન્મે છે કે જેને માટે ‘અંડજ’ સંજ્ઞા પ્રસિદ્ધ છે

અહીં એ સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે કે ગર્ભજ જીવો પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે (૧) અંડજ એટલે ઇંડારૂપે જન્મતા. ઇંડાનું કેટલોક વખત સેવન થયા પછી તેમાંથી બચ્ચાં નીકળે છે. (૨) જરાયુજ એટલે ઓરમાં વીંટળાઈને જન્મતા. ગાય, ભેંસ, બકરી વગેરેનો જન્મ આ

પ્રકારે થાય છે. અને (૩) પોતજ એટલે સીધા બચ્ચારૂપે જન્મતા. હાથી વગેરેનો જન્મ આ પ્રકારે થાય છે.

સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ બંને પ્રકારના પ્રાણીઓ અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત હોય છે; એટલે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચના કુલ ૨૦ ભેદોની ગણના નીચે મુજબ થાય છે:—

જલચરના સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એ બે ભેદ દરેક અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત એટલે કુલ ચાર ભેદ.

સ્થલચરના ચતુષ્પદ, ઉર:પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ એ ત્રણ ભેદ. તે દરેકના સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એટલે છ ભેદ અને તે દરેકના અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત, એટલે કુલ બાર ભેદ.

ખેચરના સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એ બે ભેદ. દરેકના અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત એટલે કુલ ચાર ભેદ.

આ રીતે ૪ + ૧૨ + ૪ મળી કુલ ૨૦ ભેદો થાય છે.

૨૨ સ્થાવરના, ૬ વિકલેન્દ્રિયના અને ૨૦ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના મળી તિર્યંચના ૪૮ ભેદો ગણાય છે.

આ પ્રકરણ પૂરું કરતાં એ પણ જણાવી દઈએ કે બધા સંમૂર્ચ્છિમ જીવો નપુંસક હોય છે અને ગર્ભજમાં સ્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ એમ ત્રણ પ્રકારે હોય છે.

卐

[૧૬]

મનુષ્યો

સૂત્ર

कम्माकम्मगभूमि-अंतरदीवा मणुस्सा य ॥ २३ ॥

સંસ્કૃત-છાયા

कर्माकर्मकभूम्यन्तरद्वीपा मनुष्याश्च ॥ २३ ॥

પદાર્થ

कम्माकम्मगभूमि-કર્મભૂમિ અને અકર્મભૂમિ, તેમાં જન્મેલા.

कम्मभूमि અને अकम्मगभूमि તે कम्माकम्मगभूमि. તેની સાથે અંતરદ્વીપ પદ જોડતાં कम्माकम्मगभूमि-अंतरदीवा એવું સામાસિક પદ બને છે.

कम्मगभूमि-કર્મભૂમિ. અહીં કર્મ શબ્દથી અસિ, મષી અને કૃષિને લગતો વ્યવહાર સમજવાનો છે. અસિને લગતો વ્યવહાર એટલે તલવાર વગેરે વિવિધ પ્રકારના હથિયારો બનાવવા અને તેનો રક્ષણ, યુદ્ધ વગેરે માટે

પણ એમ જ સમજવું. આ રીતે અંતરદ્વીપની કુલ સંખ્યા ૫૬ થાય છે.

આ અંતરદ્વીપમાં રહેનારા મનુષ્યો અકર્મભૂમિના મનુષ્યો જેવા જ, એટલે કે યુગલિયા હોય છે.

અહીં અંતરદ્વીપનો ઉલ્લેખ જન્મક્ષેત્ર તરીકે થયેલો છે, એટલે અંતરદ્વીપ શબ્દથી અંતરદ્વીપમાં જન્મેલા એમ સમજવાનું છે,

मणुस्सा–મનુષ્યો.

य–

આ પદ અહીં પાદપૂર્તિ કરવા માટે મૂકાયેલું છે.

અન્વય

मणुस्सा कम्माकम्मगभूमि–अंतरद्दीवा य ।

ભાવાર્થ

મનુષ્યો મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારના છે: (૧) કર્મભૂમિમાં જન્મેલા, (૨) અકર્મભૂમિમાં જન્મેલા અને (૩) અંતરદ્વીપમાં જન્મેલા.

વિવેચન

પંચેન્દ્રિય જીવોના મુખ્ય ચાર ભેદો પૈકી નારક અને તિર્યંચના ભેદો કહ્યા. હવે ક્રમપ્રાપ્ત મનુષ્યના ભેદો કહે છે.

મનુષ્ય એ પંચેન્દ્રિય પ્રાણી છે, કારણ કે તેને સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાંચેય ઇન્દ્રિયો હોય છે અને તેના વડે તે

વિવિધ વસ્તુઓને સ્પર્શી શકે છે, વિવિધ વસ્તુઓનો સ્વાદ ચાખી શકે છે, વિવિધ વસ્તુઓની ગંધ પારખી શકે છે, વિવિધ વસ્તુઓને જોઈ-નિરખી શકે છે અને વિવિધ પ્રકારના શબ્દ-ધ્વનિ-અવાજ સાંભળી શકે છે

અહીં પ્રશ્ન થવા સંભવ છે કે 'એક મનુષ્ય આંધળો અથવા બહેરો હોય તો શું તેને પંચેન્દ્રિય કહી શકાય ખરો?' તેનો ઉત્તર એ છે કે 'હા, તેને પણ પંચેન્દ્રિય જ કહેવાય, કારણ કે તેને પાંચે ઈન્દ્રિયો હોય છે. શું તેને આંખના ઠેકાણે આંખ અને કાનના ઠેકાણે કાન નથી? શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં કહીએ તો તેને નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ બંને પ્રકારની બાહ્ય ઈન્દ્રિયો પૂરેપૂરી હોય છે, પરંતુ તેની ઉપકરણેન્દ્રિયમાં કંઇક ખામી હોવાથી તે જોવાની કે સાંભળવાની ક્રિયા કરી શકતો નથી. જો કોઈ ઉપાય-વિશેષથી આ ખામી દૂર થાય તો તે જોઈ કે સાંભળી શકે છે. તાત્પર્ય કે એક મનુષ્ય આંધળો હોય કે બહેરો હોય તેટલા માત્રથી તેને 'ચતુરિન્દ્રિય' કહી શકાતો નથી; તેની ગણના પંચેન્દ્રિય પ્રાણીમાં જ થાય છે.'

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં પ્રશ્ન છે કે 'મનુષ્યો કેટલા પ્રકારના કહ્યા છે?' તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે 'મનુષ્યો બે પ્રકારના કહ્યા છે જેમ કે-સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો અને ગર્ભજ મનુષ્યો.'

ત્યાં વિશેષ પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'હે ભગવંત! સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે?' તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું

હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રમાં સદા ત્રીજો આરો હોય છે. ત્યાં ઉત્પન્ન થતા યુગલિકોને એકાંતરે આંબળા જેટલો આહાર કરવાની ઈચ્છા થાય છે. તેઓ પોતાના યુગલિક સંતાનનું ૭૯ દિવસ પાલન કરે છે.

હરિવર્ષ અને રમ્યક્‌વર્ષ ક્ષેત્રમાં સદા બીજો આરો હોય છે. ત્યાં ઉત્પન્ન થતા યુગલિકોને બે દિવસના અંતરે માત્ર બોર જેટલા આહારની ઈચ્છા થાય છે તેઓ પોતાના યુગલિક સંતાનનું ૬૪ દિવસ પાલન કરે છે.

દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રમા સદા પહેલો આરો વર્તે છે. ત્યાં ઉત્પન્ન થતા યુગલિકોને ત્રણ દિવસના અંતરે માત્ર તુવરના દાણા જેટલા આહારની ઈચ્છા થાય છે. તેઓ પોતાના યુગલિક સંતાનોનું ૪૯ દિવસ સુધી પાલન કરે છે.

યુગલિક મનુષ્યો સ્વભાવે અત્યંત સરળ હોવાથી કર્મબંધન ઘણું ઓછું કરે છે અને તેથી મૃત્યુ બાદ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

અંતર્દ્વીપના મનુષ્યો પણ યુગલિયા જ હોય છે. તેમને એકાંતરે આહારની ઈચ્છા થાય છે તથા ૭૯ દિવસ સંતાનનું પાલન કરે છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યના આર્ય અને મ્લેચ્છ એવા બે પ્રકારો પાડ્યા છે, તેનું સ્વરૂપ પણ અહીં સમજી લેવું જોઈએ.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમા કહ્યુ છે કે 'આરાત્-હેયધર્મેભ્યો યાતાઃ પ્રાપ્તા ઉપાદેયધર્મૈરિત્યાર્યાઃ-જે આરાત્ એટલે હેય ધર્મથી દૂર ગયા છે અને ઉપાદેય ધર્મોને પ્રાપ્ત થયા છે. તે આર્યો સમજવા.' તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિકમા આર્યોનું લક્ષણ અન્ય રીતે દર્શાવ્યુ છે 'गुणैर्गुणवद्भिर्वा अर्यन्ते-सेव्यन्ते इत्यार्या.-જે ગુણો વડે કે ગુણવાનો વડે સેવાય છે, તે આર્ય' તાત્પર્ય કે જેનામા દયા, ઉદારતા, સહૃદયતા, પરોપકારવૃત્તિ, વિવેક, વિનય આદિ ગુણો વિકાસ પામ્યા હોય તેને આર્ય સમજવા અને બાકીનાઓને અનાર્ય કે મ્લેચ્છ ગણવા.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમા આર્યના ભેદોપભેદોનુ વર્ણન કર્યુ છે તેનો સાર એ છે કે આર્યો બે પ્રકારના છે: એક ઋદ્ધિપ્રાપ્ત અને બીજા અઋદ્ધિપ્રાપ્ત. તેમાં ઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યના છ પ્રકારો છે: તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ, વિદ્યાધર અને ચારણ આહીં ચારણ શબ્દથી ચારણલબ્ધિવાળા મહાપુરુષ સમજવા કે જે પોતાની લબ્ધિના જોરે સૂર્યના કિરણોનો આશ્રય લઈને જ્યા જવુ હોય ત્યા જઈ શકે છે × અઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યના નવ પ્રકારો છે: ક્ષેત્ર-આર્ય, જાતિ-આર્ય, કુલ-આર્ય, કર્મ-આર્ય,

× अइसय चरण-समत्था, जंघाविज्जाहिं चारणा मुणओ ।
जघाहिं जाइ पढमो, निस्सं काउ रविकरे वि ॥ ५९७ ॥

—શ્રી પ્રવચનસારોદ્ધાર

વ્યંતર શબ્દની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રકારોએ અન્ય રીતે પણ કરી છે. જેમકે–' विगतमन्तरं मनुष्येभ्यो येषां ते व्यन्तराः । જેઓનું મનુષ્યોથી અંતર ગયું છે, તે વ્યંતર.' કેટલાક વ્યંતરો તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ વગેરે ઉત્તમ પુરુષોની ચાકરની પેઠે સેવા કરે છે, તેથી તેમની અને મનુષ્યોની વચ્ચે અંતર રહેતું નથી.

हुंति–હોય છે.

जोइसिया–જ્યોતિષ્ક.

તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે 'द्योतयन्ति–प्रकाशयन्ति जगदिति ज्योतींषि विमानानि, तेषु भवा ज्योतिष्काः । જે જગતને પ્રકાશિત કરે છે, તે: જ્યોતિષ-વિમાનો. તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે જ્યોતિષ્કો.' અથવા 'ज्योतिष एव ज्योतिष्काः ।' જ્યોતિષ-દેવો તે જ જ્યોતિષ્કો. અહીં સ્વાર્થમાં 'क' પ્રત્યય થયેલો છે. આ વ્યાખ્યાઓનું તાત્પર્ય એ છે કે જે દેવોના વિમાનો જગત્‌ને પ્રકાશિત કરે છે, તે જ્યોતિષ્ક કહેવાય છે.

पंचविहा—પાંચ પ્રકારના.

दुविहा—બે પ્રકારના.

वेमाणिया–વૈમાનિક.

વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય તે વૈમાનિક. અહીં વિમાનથી આકાશમાં રહેલી દેવોને વસવાની વિશિષ્ટ ભૂમિઓ સમજવાની છે. શાસ્ત્રકારોએ તેનો લાક્ષણિક અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો

છે : 'विशिष्टपुण्यैर्जन्तुभिर्मान्यन्ते उपयुज्यन्त इति विमानानि।' વિશિષ્ટ પુણ્યશાળી જીવો વડે જેનો ઉપયોગ કરાય તે વિમાનો.'

આકાશમાં ઉડવાની શક્તિવાળા વાહનોને લોકભાષામાં વિમાન કહેવામાં આવે છે, પણ તે અહીં પ્રસ્તુત નથી.

देवा—દેવો.

दिव् ધાતુ સંસ્કૃત ભાષામાં ક્રીડા, વિજિગીષા, દ્યુતિ, દીપ્તિ, મોદ, મદ, કાન્તિ, ગતિ આદિ અનેક અર્થમાં વપરાય છે. તેમાંથી અહીં મુખ્યપણે ક્રીડનશીલ, દ્યુતિમાન, દીપ્તિમાન, ગતિમાન એ અર્થો પ્રસ્તુત છે.

અન્વય

भवणाहिवई वाणमंतरा जोइसिया वेमाणिया देवा दसहा, अट्ठविहा, पंचविहा, दुविहा हुंति ।

ભાવાર્થ

દેવો ચાર પ્રકારના છે : (૧) ભવનપતિ, (૨) વ્યંતર, (૩) જ્યોતિષ્ક અને (૪) વૈમાનિક. તે અનુક્રમે દશ, આઠ, પાંચ અને બે પ્રકારના છે.

વિવેચન

પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં દેવની પણ ગણના થાય છે, એટલું જ નહિ પણ સુખ-વૈભવની અપેક્ષાએ તેમનું સ્થાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે.

નારક જીવોને સુખનો લેશ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી.

આઠ જૃંભકો અન્ન વગેરેની હાનિ-વૃદ્ધિ કરનાર છે. આ દેવો સામાન્ય રીતે તિર્યગ્જૃંભક નામથી ઓળખાય છે અને તેઓ અનુગ્રહ કરવાની તેમજ શાપ આપવાની શક્તિ ધરાવે છે. શાસ્ત્રકારોનું એ કથન છે કે જ્યારે તેઓ ક્રોધાતુર હોય, ત્યારે તેમનું દર્શન થાય તો શાપ મળે છે અને તેના લીધે અપકીર્તિ તથા અનાર્થના ભાગી બનાય છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ ખુશ મિજાજમાં હોય ત્યારે તેનું દર્શન થાય તો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના લીધે વિદ્યા તથા કીર્તિ વધે છે. શ્રી વયરસ્વામીને આ રીતે જૃંભક દેવો તરફથી વિદ્યા અને કીર્તિ મળ્યાનું વર્ણન ભગવતી સૂત્રના ચૌદમા શતકના આઠમા ઉદ્દેશકમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રથમના ૮૭ ઉત્તર ભેદો તથા આ ૮ અને ૧૦ ઉત્તર ભેદો મળી વ્યંતરના કુલ ઉત્તર ભેદો ૧૦૫ થાય છે.

જે દેવો જ્યોતિષ એટલે પ્રકાશમાન વિમાનોમાં રહે છે, તે જ્યોતિષ્ક કહેવાય છે. આ પ્રકાશમાન વિમાનોને લીધે જગતને પ્રકાશ મળે છે અને તેના ઉદયઅસ્ત અનુસાર દિવસ તથા રાત્રિની ગણના થાય છે.

જ્યોતિષ્ક દેવો પાંચ પ્રકારના છે: (૧) ચંદ્ર, (૨) સૂર્ય, (૩) ગ્રહ, (૪) નક્ષત્ર અને (૫) તારા. આ ક્રમ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આપેલો છે. જેમકે 'से किं तं जोइसिया? जोइसिया पंचविहा पन्नता । तं जहा चंदा, सूरा, गहा, नक्खत्ता, तारा।' પરંતુ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં 'सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च।' એમ જણાવ્યું છે. એટલે

નક્ષત્રો કરતાં તારાની ગતિ વધારે હોય છે. 'સસિ-રવિ-ગહ-નક્ખત્તા, તારાઓ હુંતિ જહુત્તરં સિગ્ઘા ।'

એક ચંદ્ર અને સૂર્યના પરિવારમાં ૮૮ ગ્રહો, ૨૮ નક્ષત્રો અને ૬૬૯૭૫ કોટાકોટિ તારાઓ હોય છે.

અઠયાશી ગ્રહોનાં નામ જૈન શાસ્ત્રોમાં આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે: (૧) અંગારક (મંગળ), (૨) વિકાલક, (૩) લોહિતાક્ષ, (૪) શનૈશ્ચર, (૫) આધુનિક, (૬) પ્રાધુનિક, (૭) કણ, (૮) કણક, (૯) કણકણક, (૧૦) કણવિતાનક, (૧૧) કણસંતાનક, (૧૨) સોમ, (૧૩) સહિત, (૧૪) આશ્વાસન, (૧૫) કાર્યોપગ, (૧૬) કર્બટક, (૧૭) અજકરક, (૧૮) દુંદુભક, (૧૯) શંખ, (૨૦) શંખનાભ, (૨૧) શંખવર્ણાભ, (૨૨) કંસ, (૨૩) કંસનાભ, (૨૪) કંસવર્ણાભ, (૨૫) નીલ, (૨૬) નીલાવભાસ, (૨૭) રૂપી, (૨૮) રૂપાવભાસ, (૨૯) ભસ્મ, (૩૦) ભસ્મરાશિ, (૩૧) તિલ, (૩૨) તિલપુષ્પવર્ણ, (૩૩) દક, (૩૪) દકવર્ણ, (૩૫) કાર્ય, (૩૬) વંધ્ય, (૩૭) ઇન્દ્રાગ્નિ, (૩૮) ધૂમકેતુ, (૩૯) હરિ, (૪૦) પિંગલ, (૪૧) બુધ, (૪૨) શુક્ર, (૪૩) બૃહસ્પતિ, (૪૪) રાહુ, (૪૫) અગસ્તિ, (૪૬) માણવક, (૪૭) કામસ્પર્શ, (૪૮) ધુર, (૪૯) પ્રમુખ, (૫૦) વિકટ, (૫૧) વિસંધિકલ્પ, (૫૨) પ્રકલ્પ, (૫૩) જટાલ, (૫૪) અરુણ, (૫૫) અગ્નિ, (૫૬) કાલ, (૫૭) મહાકાલ, (૫૮) સ્વસ્તિક, (૫૯) સૌવસ્તિક, (૬૦) વર્ધમાન, (૬૧) પ્રલંબ, (૬૨) નિત્યાલોક, (૬૩) નિત્યોદ્યોત,

ઉપરના ભાગમાં બ્રહ્મ નામનો દેવલોક આવેલો છે, જેમાં ૪ લાખ વિમાનો છે. તેની ઉપર એક-બીજાથી ઊંચે લાંતક, મહાશુક્ર, અને સહસ્રાર નામના દેવલોકો આવેલા છે, જેમાં અનુક્રમે ૫૦ હજાર, ૪૦ હજાર અને ૬ હજાર વિમાનો છે. તેની ઉપર એક બાજુ આનત દેવલોક અને બીજી બાજુ પ્રાણુત દેવલોક બનેના મળી ૪૦૦ વિમાનો છે; અને તેની ઉપર એક બાજુ આરણ અને બીજી બાજુ અચ્યુત દેવલોક છે, જે બેની વચ્ચે ૨૦૦ વિમાનો છે.

કિલ્બિષિક અને લોકાંતિક દેવો પણ આ કલ્પોમાં જ વસે છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકારના કિલ્બિષિકોનું સ્થાન પહેલા તથા બીજા દેવલોક નીચે, બીજા પ્રકારના કિલ્બિષિકોનું સ્થાન ત્રીજા દેવલોક નીચે તથા ત્રીજા પ્રકારના કિલ્બિષિકોનું સ્થાન છઠ્ઠા દેવલોક નીચે છે અને લોકાંતિક દેવોનું સ્થાન પાંચમા દેવલોકના અરિષ્ટ નામના ત્રીજા પ્રતરમાં છે. તેમના નવ ભેદો નીચે પ્રમાણે સમજવા : (૧) સારસ્વત, (૨) આદિત્ય, (૩) વાહ્નિ, (૪) અરુણ, (૫) ગર્દતોય, (૬) તુષિત, (૭) અવ્યાબાધ, (૮) મરુત અને (૯) અરિષ્ટ.

કલ્પાતીત દેવો બે પ્રકારના છે : (૧) ગ્રૈવેયક વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને (૨) અનુત્તર વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા.

ગ્રૈવેયક વિમાનો નવ પ્રકારના છે : (૧) સુદર્શન, (૨) સુપ્રતિબદ્ધ, (૩) મનોરમ, (૪) સર્વતોભદ્ર, (૫) વિશાલ, (૬) સુમન, (૭) સૌમનસ, (૮) પ્રીતિકર અને (૯) નંદિકર.

(૯) આભિયોગ્ય—જે સેવકનું કામ કરે છે.

(૧૦) કિલ્બિષિક—જે અંત્યજ સમાન હોય છે.

વ્યંતર અને જ્યોતિષ્કમાં આ દશ ભેદો પૈકી ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાલો હોતા નથી.

ઈન્દ્રોની સંખ્યા ચોસઠ ગણવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે :—

ભવનપતિના ૨૦

(૧) અસુરકુમારમાં–ચમર અને બલિ. દક્ષિણ અને ઉત્તર એમ બે શ્રેણિઓને આશ્રીને દરેક ભવનપતિ-નિકાયમાં બબ્બે ઈન્દ્ર હોય છે.

(૨) નાગકુમારમાં–ધારણ અને ભૂતાનંદ.

(૩) વિદ્યુત્ કુમારમાં–હરિ અને હરિષહ.

(૪) સુવર્ણકુમારોમાં–વેણુદેવ અને વેણુદારી.

(૫) અગ્નિકુમારોમાં–અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણવક.

(૬) વાયુકુમારોમાં–વેલંબ અને પ્રભંજન.

(૭) સ્તનિતકુમારોમાં–સુઘોષ અને મહાઘોષ.

(૮) ઉદધિકુમારોમાં–જલકાન્ત અને જલપ્રભ.

(૯) દ્વીપકુમારોમાં–પૂર્ણ અને વસિષ્ઠ.

(૧૦) દિક્કુમારોમાં–અમિતગતિ અને અમિતવાહન.

વ્યંતરના ૧૬

(૧) કિન્નરોમાં–કિન્નર અને કિંપુરુષ.

(૨) કિંપુરુષોમા–સત્પુરુષ અને મહાપુરુષ.

સંસારી જીવોના ભેદો પણ પૂર્ણ થયા. આ લોક, વિશ્વ કે જગતમાં છ ઇન્દ્રિયોવાળા કોઈ જીવો નથી, એટલે પંચેન્દ્રિય જીવો એ સંસારી જીવોની છેલ્લી સીમા છે અને તેને અહીં ચાર ભેદો વડે બરાબર સ્પર્શવામાં આવ્યા છે. હવે બાકી રહેલ સિદ્ધના ભેદો કહે છે.

આમ તો સિદ્ધ થયેલા સર્વ જીવો શક્તિ-સામર્થ્યમાં કે ગુણપ્રાપ્તિમાં સમાન છે; તેમની વચ્ચે કોઈ જાતનો ભેદ કે તફાવત નથી; પરંતુ સિદ્ધ થવાની રીત પરથી તેમના પંદર પ્રકારો પડે છે. તેમાંથી તીર્થસિદ્ધ અને અ-તીર્થસિદ્ધ આ બે ભેદો અહીં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યા છે અને બાકીના તેર આદિ પદથી ગ્રહણ કરવાના છે.

તીર્થસિદ્ધ એટલે શ્રી તીર્થંકર દેવોએ સ્થાપેલા શ્રમણપ્રધાન ચતુર્વિધ શ્રીસંઘરૂપ તીર્થની વિદ્યમાનતામાં સિદ્ધ થયેલા. જેના વડે તરાય તે તીર્થ કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યા મુજબ શ્રમણ, શ્રમણી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાનો બનેલો ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ તીર્થની સંજ્ઞા પામેલો છે, કારણ કે તેના આલંબન વડે સંસારસાગરને સરલતાથી તરી શકાય છે.

પરંતુ તીર્થની વિદ્યમાનતા ન હોય તો કોઈ જીવ સિદ્ધ ન થાય, એવું નથી. એવા સમયે પણ કેટલાક જીવો કર્મનો ક્ષય કરીને સિદ્ધિગતિની પ્રાપ્તિ કરે છે અને સિદ્ધોની પંક્તિમાં બિરાજે છે, તેથી બીજો પ્રકાર અતીર્થસિદ્ધનો કહ્યો છે.

તે તીર્થંકર કહેવાય છે અને બાકીના સામાન્ય કેવલી કહેવાય છે.

પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા પ્રકારમાં સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ અને બુદ્ધબોધિતસિદ્ધની ગણના થાય છે, તેનું રહસ્ય પણ સમજી લઈએ. એ તો નિશ્ચિત છે કે બોધ પામ્યા વિના મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થયા વિના સિદ્ધિપદ સાંપડતું નથી. બોધ પામવો એટલે સંસારની અસારતાનું પૂરેપૂરું ભાન થવું અને આત્મ-કલ્યાણ માટે સંયમાદિ અનુષ્ઠાનોની મહત્તા સમજાવી આ પ્રકારનો બોધ કેટલાક આત્માઓને જાતિસ્મરણાદિ જ્ઞાન વડે સ્વયં થાય છે, તો કેટલાક આત્માઓને કોઈ પણ નિમિત્ત મળવાથી થાય છે અને કેટલાક આત્માઓને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રસંપન્ન એવા આચાર્યાદિના ઉપદેશ વડે થાય છે. આ ત્રણ પ્રકારોને અહીં અનુક્રમે સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ અને બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ કહેવામા આવ્યા છે.

આઠમા, નવમા અને દશમા પ્રકરણમાં સ્રીલિંગસિદ્ધ, પુરુષલિંગ સિદ્ધ અને નપુંસકલિંગ સિદ્ધનો નિર્દેશ થયેલો છે. તેનો અર્થ એ છે કે આત્મા શરીરની અપેક્ષાએ સ્રી, પુરુષ કે નપુંસક ગમે તે લિંગમાં રહેલો હોય, પણ મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિમાં મસ્ત બને અને કર્મકટકનો સંહાર કરે તો એ અવશ્ય સિદ્ધિસદનમાં દાખલ થઈ શકે છે તથા નિરંજન-નિરાકાર એવા સિદ્ધ પરમાત્માની પંક્તિમાં બિરાજી શકે છે.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના પ્રથમપદે પણ 'ઇત્થીલિંગસિદ્ધા, પુરિસલિંગસિદ્ધા, નપુંસગલિંગસિદ્ધા' એવા સ્પષ્ટ શબ્દો છે, એટલે સ્ત્રી પણ પુરુષના જેટલી જ મોક્ષની અધિકારિણી છે, એમ માનવું જ યોગ્ય છે. જેમણે નગ્નત્વનો આગ્રહ સેવીને સ્ત્રીઓને મોક્ષની અનધિકારિણી ઠરાવી, તેમણે જૈન ધર્મના એક મૂળભૂત મહાન સિદ્ધાંતનો અપલાપ કર્યો છે, એમ કહીએ તો જરા પણ અત્યુક્તિ નથી. નગ્નત્વ કે અનગ્નત્વ એ કંઈ મોક્ષપ્રાપ્તિના સીધાં કારણો નથી. મોક્ષપ્રાપ્તિનું સીધું કારણ તો કર્મક્ષય જ છે અને તે નગ્ન કે અનગ્ન કોઈ પણ હાલતમાં થઈ શકે છે. દિગમ્બર ગ્રન્થોમાં પણ સ્ત્રીને ચૌદ ગુણસ્થાનક કહ્યા છે, છતાં કદાગ્રહથી તેઓ માનતા નથી.

અગિયારમા, બારમા અને તેરમા પ્રકારમાં સ્વલિંગ-સિદ્ધ, અન્યલિંગસિદ્ધ અને ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધને સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે. અહીં લિંગનો અર્થ વેદ (Sex) નથી, પણ વેશ છે. તાત્પર્ય કે કેટલાક જીવો આર્હત ધર્મમાં ઉપદેશાયેલા શ્રમણ-શ્રમણીના વેશે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને સિદ્ધ થાય છે, તો કેટલાક તાપસ વગેરેના વેશમાં રહ્યા છતાં તથાપ્રકારની આત્મવિશુદ્ધિનાં કારણે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને સિદ્ધ થાય છે. તો કેટલાક વળી ગૃહસ્થ વેશમાં રહ્યા છતાં પણ ભાવવિશુદ્ધિનું પ્રબળ નિમિત્ત પામીને ઘાતી કર્મનો ક્ષય કરવાને શક્તિમાન થાય છે અને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને છેવટે સિદ્ધ બને છે. અહીં એટલી સ્પષ્ટતા જરૂરી છે કે સ્વલિંગે સિદ્ધ થવું, એ

સિદ્ધિગતિ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા મનુષ્યભવમાં જ છે, એટલે મનુષ્યદેહ છૂટી ગયા પછી આત્મા આ સ્થળે કેવી રીતે પહોંચી જાય છે, તે જાણવું જરૂરી છે આત્માની સ્વાભાવિક ગતિ ઊર્ધ્વ છે, તેથી જ્યારે તેને કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મબંધન ન હોય ત્યારે સીધી ઊર્ધ્વરેખા પ્રમાણે જ ગતિ કરે છે, એટલે જે સ્થળેથી દેહ છોડ્યો હોય, તેના જ અગ્રભાગે સિદ્ધશિલામા સ્થિર થાય છે. આ ક્રિયાને પાણીમાં રહેલા તુંબડા સાથે સરખાવવામાં આવે છે. જેમ કોઈ તુંબડા ઉપર કપડું વીંટાળી તેના પર માટીનો લેપ કર્યો હોય, ફરી તેના પર કપડું વીંટાળી માટીનો લેપ કર્યો હોય, એ રીતે વારંવાર કપડું વીંટાળી માટીનો લેપ કર્યો હોય, તો એ તુંબડું ભારે બનીને પાણીના તળિયે બેસી જાય છે. હવે પાણીના દબાણ કે ઘર્ષણથી તેની માટી પલળતી જાય ને કપડાંનો એકેક આંટો ઉકેલાતો જાય, તો એક પછી એક તેના પરનાં બંધનો ઓછાં થતાં જાય છે; અને આ રીતે જ્યારે તેનાં બધાં બંધનો ઓછાં થઈ જાય છે, ત્યારે કપડાં અને માટીમાંથી એ તુંબડું સંપૂર્ણ મુક્ત થાય છે અને તેથી સીધું ઊર્ધ્વગતિ કરીને પાણીના મથાળે પહોંચી જાય છે. અહીં તુંબડાના સ્થાને જીવ, કપડાં અને માટીના લેપને સ્થાને કર્મબંધન અને પાણીના સ્થાને લોકાકાશમાં રહેલું ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય સમજવું.

શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન વગેરે પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ છે અને તે કર્મના લીધે જ સંભવે છે, પરંતુ સિદ્ધ જીવોને

કર્મનો સર્વથા અભાવ હોય છે, એટલે તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું શરીર, ઇન્દ્રિય કે મન હોતાં નથી; તેઓ માત્ર આત્મસ્વરૂપ જ હોય છે અને તે કારણે તેમને અશરીરી કહેવાય છે.

જ્યા શરીર નથી ત્યાં જન્મ કેવો? જરા પણ કેવી? અને મૃત્યુ પણ કેવું? વળી રોગ, શોક અને ભય પણ શરીરના કારણે જ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તેનો પણ સિદ્ધ જીવોને સર્વથા અભાવ હોય છે.

સિદ્ધ જીવો નિરંજન-નિરાકાર હોય છે, પણ તેમની હસ્તી ભૂંસાતી નથી કે તેમના સ્વરૂપમાં કોઈ પ્રકારનું પરિવર્તન થતું નથી; એટલે કે તેઓ અક્ષય-અચલ-અવ્યાબાધ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને સદાકાળ એ જ સ્થિતિમા રહે છે.

કેટલોક વર્ગ એમ માને છે કે 'સિદ્ધાલયમાં રહેલા સિદ્ધો જગતને દુઃખી જોઈને મૃત્યુલોકમા અવતાર ધારણ કરે છે અને દુઃખી જગતનો ઉદ્ધાર કરે છે.' પરંતુ જેઓ નિષ્ઠિતાર્થ છે, કૃતકૃત્ય છે અને સર્વ પ્રકારના કર્મોથી રહિત છે, તે ફરી અવતાર ધારણ કેમ કરે? જેમ બીજો બળી ગયા પછી તે ઉગવાની શક્તિ ધરાવતા નથી, તેમ કર્મો પણ દગ્ધ થયા પછી આત્માને ફરી જન્મ-જરા-મૃત્યુના બંધનમાં જકડી શકતા નથી. વધારે સ્પષ્ટ તો કર્મ એ કોઈ સ્વતં [illegible] એ ને

ઉપરાંતની સંખ્યાનો અસંખ્ય તરીકે વ્યવહાર કરે છે; ગણિતશાસ્ત્રીઓ પરાર્ધ એટલે અઢાર અંક ઉપરાંતની સંખ્યાનો અસંખ્ય તરીકે વ્યવહાર કરે છે, પરંતુ જૈન શાસ્ત્રોમાં શીર્ષ-પ્રહેલિકા એટલે ૧૯૪ અંકની સંખ્યા કહેલી છે અને તેની પછી પણ લાંબા અંતરે અસંખ્યાતનો વ્યવહાર માનેલો છે વળી અસંખ્યાતના પણ પરિત્ત, મધ્યમ, અસંખ્યાત અને તે દરેકના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ, એવા ત્રણ પ્રકારો માનતા અસંખ્યાતના કુલ નવ પ્રકારો માનેલા છે.

भाग–ભાગ.

सरीर–શરીર, કાયા, દેહ.

सरीर અને एगिंदियाण એ બે પદોની સંધિ થવાથી અહીં सरीरमेगिन्दियाण એવું પદ બનેલું છે.

एगिन्दियाण—એકેન્દ્રિયોનું, એકેન્દ્રિય જીવોનું.

सव्वेसिं—સર્વેનું.

जोयण-सहस्सं—એક હજાર યોજન.

जोयण-सहस्सं અને अहियं એ બે પદોની સંધિથી અહીં जोयण-सहस्समहियं એવું પદ બને છે.

जोयणनुं सहस्र પ્રમાણ તે जोयण-सहस्सं. जोयण–યોજન તે એક પ્રકારનું માપ છે. તેની ગણના આ પ્રમાણે થાય છે :–

अंगुलछक्कं पाओ, सो दुगुण विहत्थी सा दुगुण हत्थो।
चउहत्थं धणु दुसहस्स, कोसो ते जोअणं चउरो ॥

એટલે કે નાનામાંથી મોટું, મોટામાંથી નાનું, જાડામાંથી પાતળું, પાતળામાંથી જાડું, એકમાંથી અનેક, અનેકમાંથી એક એમ વિવિધ પ્રકારનું બની શકે તે વૈક્રિય કહેવાય. સૂક્ષ્મ અર્થનો સંદેહ નિવારણ કરવા માટે ચતુર્દશ પૂર્વ-ધારી મુનિ કેવલી ભગવંત પાસે જવા માટે વિશુદ્ધ પુદ્-ગલનું બનાવેલું જે અવ્યાઘાતી શરીર ધારણ કરે, તે આહારક કહેવાય. જે શરીર તેજસ્‌થી બનેલું કે તેજોમય હોય તે તૈજસ કહેવાય. અને આત્મપ્રદેશ સાથે એકતા પામેલો એવો કર્મનો સમૂહ, તે કાર્મણ શરીર કહેવાય.

ઔદારિક કરતાં વૈક્રિય, વૈક્રિય કરતાં આહારક, આહારક કરતાં તૈજસ અને તૈજસ કરતાં કાર્મણ શરીર વધારે સૂક્ષ્મ હોય છે.

આપણું શરીર ઔદારિક છે, પશુ-પક્ષી વગેરેનાં જે શરીરો જોઈએ છીએ, તે પણ ઔદારિક છે; અને વન-સ્પતિ વગેરેનાં શરીરો પણ ઔદારિક છે. નારક અને દેવોના જીવોને સ્વભાવથી જ વૈક્રિય શરીર હોય છે. આહારક શરીર તો ઉપર જણાવ્યું તેમ કોઈ કારણ પ્રસંગે જ ચતુર્દશ પૂર્વધર મુનિઓ દ્વારા ધારણ કરાય છે. તૈજસ શરીર દરેક સંસારી જીવને હોય છે, પણ તે ઔદારિક કે વૈક્રિયની અંદર રહેલું હોય છે અને કાર્મણ શરીર પણ દરેક સંસારી જીવને હોય છે, પણ તે આત્મા સાથે ઓતપ્રોત થયેલું હોય છે.

કોઈ પણ જીવ મરણ પામે ત્યારે તેનું ઔદારિક કે

વૈક્રિય શરીર પડી જાય છે, પણ તૈજસ તથા કાર્મણ એ બે શરીરો તેની સાથે જ રહે છે.

અહીં શરીર સંબંધી જે પ્રમાણ કહેવાનું છે, તે ઔદારિક તથા વૈક્રિયનું સમજવું.

એકેન્દ્રિય જીવોના કુલ બાવીશ ભેદો છે, તે આગળ કહેવાઇ ગયું છે. આ બાવીશ ભેદો પૈકી પ્રત્યેક વનસ્પતિ સિવાયના બાકીના બધા જીવોનું શરીર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું હોય છે. અલબત્ત, આમાં પણ તરતમતા એટલે નાના-મોટાપણું હોય છે, તે આ પ્રમાણે :-

(૧) સહુથી નાનું શરીર સૂક્ષ્મ નિગોદનું હોય છે. સૂક્ષ્મ નિગોદ એટલે સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિ.

(૨) તેનાથી અસંખ્યાતગણું મોટું સૂક્ષ્મ વાયુકાયનું હોય છે.

(૩) તેનાથી અસંખ્યાતગણું મોટું સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયનું હોય છે.

(૪) તેનાથી અસંખ્યાતગણું મોટું સૂક્ષ્મ અપ્કાયનું હોય છે.

(૫) તેનાથી અસંખ્યાતગણું મોટું સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયનું હોય છે.

(૬) તેનાથી અસંખ્યાતગણું મોટું બાદર વાયુકાયનું હોય છે

(૭) તેનાથી અસંખ્યાત ગણું મોટું બાદર અગ્નિકાયનું હોય છે.

વિવેચન

એકેન્દ્રિય એટલે પાંચ પ્રકારના સ્થાવર જીવો. તેની પછી વિકલેન્દ્રિયનો ક્રમ આવે છે કે જેમને સામાન્ય રીતે કીડાઓ અને જંતુઓ કહેવામાં આવે છે. તેમાં બે ઇન્દ્રિય-વાળા જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન બાર યોજનનું હોય છે. પરંતુ તે અઢીદ્વીપની બહાર સમુદ્રમાં રહેલા શંખાદિનું સમજવું. 'द्वादश-योजनानि द्वीन्द्रियाणां बहिः समुद्रवर्ति-शंखादीनाम् ।'

ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન ત્રણ ગાઉનું હોય છે, તે પણ અઢીદ્વીપની બહાર રહેલા કાનખજૂરા વગેરેનું સમજવું. 'तथा त्रीण्येव गव्यूतानि त्रीन्द्रियाणां बहिर्द्वीपवर्ति कर्णश्रृगाल्यादीनाम् ।'

અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન એક યોજનનું હોય છે. તે પણ અઢીદ્વીપ બહાર થતાં ભ્રમર આદિનું સમજવું. 'तथा योजनं चैकं चतुरिन्द्रियाणां बहि-र्द्वीपवर्तिभ्रमरादीनाम् ।'

મૂળ

धणु-सयपंच-पमाणा नेरइया सत्तमाइ पुढवीए ।
तत्तो अद्धद्धुणा नेया रयणप्पहा जाव ॥ २९ ॥

સંસ્કૃત છાયા

पञ्चशतधनुः प्रमाणा नैरयिकाः सप्तम्यां पृथिव्याम् ।
ततोऽर्द्धार्द्धोना ज्ञेया रत्नप्रभां यावत् ॥ २९ ॥

હાથનાં હોય છે. ત્યાર પછી બે, બે, બે, ચાર, ગ્રૈવેયકો અને અનુત્તરોમાં એક એકનું ઓછાપણું છે.

વિવેચન

દેવોનાં શરીરની ઊંચાઈ કેટલી હોય છે, તે અહીં દર્શાવ્યું છે. ઇશાન સુધીના દેવો એટલે ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોક સુધીના દેવતાઓના શરીરની ઊંચાઈ સાત હાથની હોય છે. ત્યાર પછી બે, બે, બે, ચાર, ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર દેવોની ઊંચાઈ એક એક હાથ ઓછી હોય છે. તાત્પર્ય કે—

સનતકુમાર અને મહેન્દ્ર દેવલોકના દેવોની ઊંચાઈ છ હાથ હોય છે.

બ્રહ્મ અને લાંતક દેવલોકના દેવોની ઊંચાઈ પાંચ હાથ હોય છે.

શુક્ર અને સહસ્રાર દેવલોકના દેવોની ઊંચાઈ ચાર હાથ હોય છે.

આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત એ ચાર દેવલોકના દેવોની ઊંચાઈ ત્રણ હાથ હોય છે.

નવ ગ્રૈવેયકના દેવોની ઊંચાઈ બે હાથ હોય છે અને પાંચ અનુત્તર દેવલોકના દેવોની ઊંચાઈ એક હાથ હોય છે.

[૩]

આયુષ્ય-દ્વાર

[જીવોના આયુષ્યનું પ્રમાણ]

મૂળ

बावीसा पुढवीए सत्त य आउस्स तिन्नि वाउस्स ।
वास-सहस्सा दस तरुगणाण तेऊ तिरत्ताऊ ॥ ३४ ॥

સંસ્કૃત છાયા

द्वाविंशतिः पृथिव्या सप्ताप्कायस्य त्रीणि वायुकायस्य ।
वर्षसहस्रा दश तरुगणानां तेजस्कायस्य त्रीण्यहोरात्राण्यायुः ॥ ३४ ॥

પદાર્થ

बावीसा—બાવીશ.
पुढवीए—પૃથ્વીનું, પૃથ્વીકાયિક જીવોનું.
सत्त—સાત.
य—અને.
आउस्स—અપ્કાયિક જીવોનું.

तिन्नि—ત્રણ.

वाउस्स—વાયુકાયિક જીવોનું.

वास-सहस्सा—હજાર વર્ષ.

वासनुं सहस्स ते वास-सहस्स. वास વર્ષ. सहस्स-હજાર.

આ પદ તેજસ્કાય સિવાયની ચારે કાયના જીવોના આયુષ્યપ્રમાણ સાથે જોડવાનું છે. તાત્પર્ય કે જ્યાં બાવીશ કહ્યા છે, ત્યાં બાવીશ હજાર, સાત કહ્યા છે ત્યાં સાત હજાર, ત્રણ કહ્યા છે ત્યાં ત્રણ હજાર તથા દશ કહ્યા છે, ત્યાં દશ હજાર સમજવા.

दस—દશ.

तरुगणाण—પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું. અહીં તરુગણથી પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય ગ્રહણ કરવી.

तेऊ—તેજસ્કાય, અગ્નિકાયિક જીવોનું.

तिरत्ताऊ—ત્રણ રાત્રિનું આયુષ્ય.

तिरत्तनुं आऊ ते तिरत्ताऊ.

અન્વય

पुढवीए आउस्स वाउस्स तरुगणाण बावीसा, सत्त तिन्नि य दस वास-सहस्सा, तेउ तिरत्ताऊ।

ભાવાર્થ

પૃથ્વીકાયિક જીવોનું આયુષ્ય બાવીશ હજાર વર્ષ, અપ્કાયિક જીવોનું આયુષ્ય સાત હજાર વર્ષ, વાયુકાયિક

જીવોનું આયુષ્ય ત્રણ હજાર વર્ષ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષ હોય છે અગ્નિકાયિક જીવોનું આયુષ્ય માત્ર ત્રણ રાત્રિનું હોય છે.

વિવેચન

આયુષ્યના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એવા ત્રણ પ્રકારો છે. જઘન્ય એટલે ઓછામા ઓછું, ઉત્કૃષ્ટ એટલે વધારેમા વધારે અને મધ્યમ એટલે તે બેની વચ્ચેનું. તેમાં જઘન્ય આયુષ્યનો ઉલ્લેખ અહીં કરેલો નથી, કારણ કે સર્વે ઔદારિક શરીરનું જઘન્ય આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત-પ્રમાણ હોય છે. અહી મધ્યમ આયુષ્યનો ઉલ્લેખ પણ કરેલો નથી, કારણ કે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની મર્યાદા સમજાયા પછી તેનો ખ્યાલ આપોઆપ આવી જાય છે.

જે ક્રમથી જીવોનુ શરીર-પ્રમાણ કહ્યું, તેજ ક્રમથી આયુષ્ય-પ્રમાણ કહે છે આ રીતે પાચેય સ્થાવરનો ક્રમ પહેલો આવે છે. તેનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આ પ્રમાણે સમજવુ :-

(૧) પૃથ્વીકાયિક જીવો ૨૨૦૦૦ વર્ષ
(૨) અપ્કાયિક જીવો ૭૦૦૦ વર્ષ
(૩) વાયુકાયિક જીવો ૩૦૦૦ વર્ષ
(૪) પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય ૧૦૦૦૦ વર્ષ
(૫) અગ્નિકાયિક જીવો ૩ અહોરાત્ર.

સાધારણ વનસ્પતિકાયનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આગળ આડત્રીશમી ગાથાના જણાવ્યું છે, તે મુજબ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે. આ આયુષ્યપ્રમાણ બાદર સ્થાવરોનું સમજવું.

સૂક્ષ્મ સ્થાવરોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યપ્રમાણ પણ અંતર્મુહૂર્ત જેટલું જ હોય છે.

હવે પૃથ્વીકાયિક જીવોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યમાં જે વિશેષતા છે, તે પણ કહીએ છીએ. તે અંગે બૃહત્સંગ્રહણીમાં કહ્યું છે કે—

सण्हा य सुद्धवालुअे, मणसिल सक्करा च खरपुढवी ।
इग बारस चोद्दस सोलट्ठार बावीस सम सहस्सा ॥

શ્લક્ષ્ણ-સુવાળી પૃથ્વીનું	ઉ.	આ૦	૧૦૦૦ વર્ષ
શુદ્ધ પૃથ્વીનું	,,	,,	૧૨૦૦૦ વર્ષ
વાલુકારૂપ પૃથ્વીનું	,,	,,	૧૪૦૦૦ વર્ષ
મણશિલનું	,,	,,	૧૬૦૦૦ વર્ષ
કાંકરાનું	,,	,,	૧૮૦૦૦ વર્ષ
અતિ કઠિન પૃથ્વીનું	,,	,,	૨૨૦૦૦ વર્ષ

પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, અગ્નિકાયિક, વાયુકાયિક તથા સાધારણ વનસ્પતિકાયના આયુષ્ય સંબંધી આપણે વિશેષ વિચારણા કરી શકીએ એમ નથી; કારણ કે તે આપણી બુદ્ધિની બહારનો વિષય છે; પણ પ્રત્યેક વનસ્પતિના આયુષ્ય અંગે આપણે કંઈક વિચારણા કરી શકીએ એમ છીએ.

શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજ ઉપર ઘણા જુના કાળનું રાયણનું ઝાડ વિદ્યમાન છે. પ્રયાગ પાસે ભોયરાનો વડ ૧૫૦૦ વર્ષ જુનો ગણાય છે. જેરૂસલેમમાં ઓલીવના ઝાડો વર્ષો-પુરાણાં મળી આવે છે અને શોધખોળ કરનારા-

ઓએ અમુક વૃક્ષો ૫૦૦૦ વર્ષ પુરાણા હોવાનું પણ જાહેર કર્યું છે, એટલે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-મર્યાદા ૧૦૦૦૦ વર્ષની હોવા બાબત કોઈ શંકા રહેતી નથી.

મૂળ

वासाणि बारसाऊ बेइंदियाण तेइंदियाणं तु ।
अउणापन्न-दिणाइँ चउरिंदीणं तु छम्मासा ॥ ३५ ॥

સંસ્કૃત છાયા

वर्षाणि द्वादशायुर्द्वीन्द्रियाणाँ त्रीन्द्रीयाणां तु ।
एकोनपञ्चाशद्दिनानि चतुरिन्द्रियाणां तु षण्मासा ॥३५॥

પદાર્થ

वासाणि—વર્ષ.
बारस—બાર.
आऊ—આયુષ્ય.
बेइंदियाण—બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવોનું.
तेइंदियाणं—ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવોનું.
अउणापन्न-दिणाइँ—ઓગણપચાસ દિવસોનું.
चउरिंदीणं—ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા જીવોનું.
तु—તો.
छम्मासा—છ માસ.

અન્વય

बेइंदियाण तेइंदियाणं तु चउरिंदीणं आऊ बारस वासाणि अउणापन्न-दिणाइँ, छम्मासा ॥

કુલ છ પ્રકારો થાય છે. તેમાંથી અહીં સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમનું પ્રયોજન છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, 'एएहिं सुहुमअद्धा पलिओवमसागरोवमेहिं – नेरइयतिरिक्खजोणियमणुयदेवाणं आउयाइं मविज्जंति ।' આ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ અને સાગરોપમો વડે નારક, તિર્યંચ યોનિ, મનુષ્ય અને દેવોના આયુષ્યો મપાય છે.

એક યોજન ઊંડા, પહોળા અને લાંબા ખાડામાં સાત દિવસના જન્મેલા યુગલિયા મનુષ્યના બાળકના એક વાળના સાતવાર આઠ આઠ કરેલા (૨૦૯૭૧૫૨) કકડા ઠાસી ઠાંસીને ભરી, તેમાંથી સો સો વર્ષે વાળનો એક એક કકડો કાઢતાં જેટલા કાળે એ ખાડો ખાલી થાય, તેટલા કાળને બાદર-અદ્ધા-પલ્યોપમ કહેવાય છે, અને એ દરેક ટુકડાના અસંખ્ય સૂક્ષ્મ ટુકડા કરીને સો-સો વર્ષે વાળનો એક એક ટુકડો કાઢીએ તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-પલ્યોપમ કહેવાય છે.

तित्तीसं—તેત્રીશ.

चउप्पय-तिरिय—તિર્યંચ ચતુષ્પદ.

चउप्पय-तिरिय અને मणुस्स તે चउप्पय-तिरिय-मणुस्स. चउप्पय-ચતુષ્પદ. तिरिय-તિર્યંચ. તાત્પર્ય કે તિર્યંચ ચતુષ્પદ.

मणुस्स—મનુષ્ય.

तिन्नि—ત્રણ.

य—અને.

पलिओवमा—પલ્યોપમો.

हुंति—હોય છે.

અન્વય

सुर-नेरइयाण उक्कोसा ठिई तित्तीसं सागराणि, य चउ-प्पय-तिरिय-मणुस्सा तिन्नि पलिओवमा हुंति ।

ભાવાર્થ

દેવ અને નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીશ સાગરોપમની તથા તિર્યંચ ચતુષ્પદ અને મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-ત્રણ પલ્યોપમની હોય છે.

વિવેચન

અહીં દેવની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે, તે અનુત્તર વાસી દેવોની અપેક્ષાએ કહી છે અને નારકની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે, તે સાતમી નરકના જીવોની અપેક્ષાએ કહી છે. તેમજ તિર્યંચ ચતુષ્પદ અને મનુષ્યની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે, તે દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ વગેરે યુગલિક ક્ષેત્રોની અપેક્ષાએ કહી છે

અહીં દેવો તથા નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ કહી નથી, તેમજ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પણ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન તથા સાતમી નારકની જ કહી છે, એટલે તેમની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન કરીશું.

ભવનપતિ તથા વ્યંતર દેવોનું જઘન્ય આયુષ્ય દશહજાર વર્ષનું હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જુદા જુદા વર્ગ પ્રમાણે ૧ પલ્યોપમથી માંડીને ૧ સાગરોપમથી કંઈક-અધિક સુધી હોય છે.

નપણે લાગેલો છે. जलयर–જલચર. उरग ઉરઃપરિસર્પ. भुयग–ભુજપરિસર્પ.

परमाऊ—ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય.

परम એવું आऊ ते परमाऊ, परम–ઉત્કૃષ્ટ. आऊ-આયુષ્ય.

होइ–હોય છે

पुव्व–कोडी–પૂર્વ ક્રોડ વર્ષનું.

'सप्ततिलक्षकोटयः षट्पंचाशच्च सहस्रकोटयो वर्षाणि एकं पूर्वमुच्यते ईदृक्कोटिपूर्वाणीत्यर्थः'—૭૦૫૬૦૦૦ ક્રોડ વર્ષનું એક પૂર્વ ગણાય છે. આવા એક ક્રોડ પૂર્વ એમ સમજવું. તાત્પર્ય કે ૭૦,૫૬૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ વર્ષનું એક પૂર્વ, તેને ગુણ્યા એક ક્રોડ એટલે ૭૦૫,૬૦૦,૦૦૦, ૦૦૦, ૦૦૦, ૦૦૦, ૦૦૦ પર્વ.

पक्खीणं—પક્ષીઓનું.

पुण—વળી.

भणिओ—કહ્યો છે.

असंखभागो—અસંખ્યાતમો ભાગ.

य—અને.

पलियस्स—પલ્યોપમનો.

અન્વય

जलयर–उर–भुयगाणं परमाऊ पुव्व–कोडी होई पुण य पक्खीणं पलियस्स असंख–भागो भणिओ ॥

ભાવાર્થ

જલચર, ઉરઃપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પનું ઉત્કૃષ્ટ

આયુષ્ય ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ હોય છે તથા પક્ષીઓને પલ્યો-પમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કહેલો છે.

વિવેચન

અહીં જલચર સંમૂચ્છિંમ અને ગર્ભજ બંનેનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ક્રોડ પૂર્વ વર્ષનું સમજવું, કારણ કે અન્ય ગ્રંથોમાં સંમૂચ્છિંમ ઉરઃપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પોનું આયુષ્ય જુદું ગણાવ્યું છે, પરંતુ સંમૂચ્છિંમ જલચરનું આયુષ્ય જુદું ગણાવેલ નથી.

સંમૂચ્છિંમ ચતુષ્પદનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૮૪૦૦૦ વર્ષ, ઉરઃપરિસર્પનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૫૩૦૦૦ વર્ષ અને ભુજપરિસર્પનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૪૨૦૦૦ વર્ષ હોય છે. સંમૂચ્છિંમ પક્ષીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૭૨૦૦૦ વર્ષનું હોય છે.

ગર્ભજ પક્ષીઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે.

જૈન હિતોપદેશમાં જણાવ્યું છે કે પંચમ કાલ તથા ભરતક્ષેત્રને આશ્રીને પક્ષીઓનું આયુષ્ય નીચે પ્રમાણે હોય છે:-

નામ	વર્ષ
૧ હંસ	૧૦૦
૨ કાગડો	,,
૩ ગીધ	..
૪ સારસ	૬૦
૫ ક્રૌંચ	,,

ઉત્સર્પિણી કાલ થાય. જેમાં વસ્તુના રસ-કસ અનુક્રમે ઉત્સર્પણ કરે-ચડતા જાય, તે ઉત્સર્પિણીકાળ. બીજો કાળ તેથી ઉલટો છે. તેમાં વસ્તુના રસ-કસ અનુક્રમે અવસર્પણ કરે છે, એટલે કે ઉતરતા જાય છે તેનું કાલમાન પણ એટલું જ છે, એટલે કે દશ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. ઉત્સર્પિણી પછી અવસર્પિણી અને અવસર્પિણી પછી ઉત્સર્પિણી એવો સનાતન ક્રમ ચાલ્યા જ કરે છે. ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણી કાળમાં છ-છ આરા હેય છે, તેમનો ક્રમ એક બીજાથી ઉલટો છે. ઉત્સર્પિણી કાળમાં પ્રથમ દુષમદુષમ, પછી દુષમ, પછી દુષમસુષમ, પછી સુષમ-દુષમ, પછી સુષમ અને છેવટે સુષમસુષમ નામનો આરો આવે છે, ત્યારે અવસર્પિણી કાલમાં પ્રથમ સુષમસુષમ અને છેલ્લો દુષમદુષમ આવે છે. આ આરાઓનું કાલમાન નીચે પ્રમાણે હોય છે:-

સુષમસુષમા આરો-	ચાર કોડાકોડી સાગરોપમ વર્ષ.
સુષમ આરો-	ત્રણ ,, ,, ,,
સુષમદુષમ આરો	બે ,, ,, ,,
દુષમસુષમ આરો	બેંતાલીશ હજાર વર્ષ ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમ વર્ષ
દુષમ આરો	૨૧૦૦૦ વર્ષ.
દુષમદુષમ આરો	૨૧૦૦૦ વર્ષ

આ રીતે ઉત્સર્પિણી તથા અવર્પિણીમાં દશ કોડાકોડી સાગરોપમ વર્ષ હોય છે અને તે બંને મળીને એક

કાલચક્ર પૂરું થયું ગણાય છે. અનંત કાલચક્રનું એક પુદ્ગલ પરાવર્ત બને છે. આ માપનો પણ જૈન શાસ્ત્રોમાં ઉપયોગ થયેલો છે.

અહીં ઉત્સર્પિણીનો નિર્દેશ છે, પણ તેની સાથે અવસર્પિણી પણ સમજી લેવાની છે.

सकायम्मि-પોતાની કાયને વિષે

उववज्जंति-ઉત્પન્ન થાય છે.

चयंति-ચ્યવે છે, મરણ પામે છે

य-અને.

अणंतकाया-અનંતકાય, સાધારણ વનસ્પતિકાય.

अणंताओ-અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી.

અન્વય

सव्वे एगिंदिया य अणंतकाया सकायम्मि असंख य
अणंताओ उस्सप्पिणी उववज्जंति य चयंति ।

ભાવાર્થ

સર્વે એકેન્દ્રિય જીવો અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી પોતાની જ કાયામાં એટલે પૃથ્વીકાય આદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે. અને અનંતકાય એટલે સાધારણ વનસ્પતિ કાયના જીવો અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી સુધી સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે.

આયુષ્યનો ક્ષય સાત પ્રકારે થાય છે. તે સંબંધી કહ્યું છે કે-

अज्झवसाणनिमित्ते, आहारे वेयणा पराघाए ।
फासे आणापाणू, सत्तविहं झिज्झए आउं ॥

(૧) પ્રબળ અધ્યવસાયથી.

કોઈ પુરુષ અથવા સ્ત્રીને અત્યંત કામાસક્તિ કે સ્નેહાસક્તિ હોય અને પ્રિયપાત્રનો વિયોગ થાય તો આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણ નીપજે છે.

(૨) નિમિત્તથી.

શસ્ત્રાદિકનો આઘાત થાય, વિષપાન કર્યું હોય કે દંડ-ચાબૂક વગેરેનો સખ્ત પ્રહાર થાય તો આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણ નીપજે છે.

(૩) આહારથી.

અતિ અલ્પ આહાર કરતાં શરીર કૃશ થતાં, અતિ સ્નિગ્ધ આહાર કરવાથી રોગાદિક થતાં અને બહુ ભારે, ઘણો તથા અહિતકર આહાર કરવાથી પણ આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણ નીપજે છે.

(૪) વેદનાથી.

શૂલ વગેરે ભયંકર વ્યાધિઓની વેદનાથી પણ આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણ નીપજે છે.

(૫) પરાઘાતથી.

અન્ય તરફથી થયેલા આઘાતથી, અથવા ઊંડા ખાડા

વગેરેમાં પડવાથી કે પર્વત પરથી ઝંપાપાત કરવાથી પણ આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણ નીપજે છે.

(૬) સ્પર્શથી.

ચામડીને તાલપુટ વિષનો સ્પર્શ થાય, અગ્નિનો સ્પર્શ થાય કે ભયંકર સર્પાદિક ઝેરી વસ્તુનો સ્પર્શ થાય કે વિષકન્યાદિનો સ્પર્શ થાય તો આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થાય છે અને મરણ નીપજે છે.

(૭) આણપ્રાણથી.

શ્વાસનું રુંધન થવાથી. કોઈ ગળે ફાંસો ઘાલે તો શ્વાસનું રુંધન થાય છે અથવા ગળા કે નાકમાં કોઈ પ્રકારની આડખીલી ઊભી થાય તો પણ શ્વાસનું રુંધન થાય છે વળી રોગાદિ કારણોએ પણ શ્વાસનું રુંધન થાય છે અને તેથી આયુષ્યનો શીઘ્ર ક્ષય થતાં મરણ નીપજે છે.

जोगबल—યોગબળ.

આત્મપ્રદેશમાં જે પરિસ્પંદન થાય છે, તેને યોગ કહેવાય છે. આ પરિસ્પંદનને લીધે જ મન, વચન અને કાયાને લગતો વ્યવહાર શક્ય બને છે. તેમાં જે યોગ-ક્રિયાથી મનને લગતો વ્યવહાર શક્ય બને, તે મનોયોગ કહેવાય છે અને તેની ગણના પ્રાણમાં થાય છે. જે યોગ-ક્રિયાથી વચનને લગતો વ્યવહાર શક્ય બને, તે વચનયોગ કહેવાય છે અને તેની ગણના પણ પ્રાણમાં થાય છે. તથા જે યોગક્રિયાથી કાયાને લગતો વ્યવહાર શક્ય બને, તે

(૩) અગ્નિકાય—અગ્નિ રૂપે.
(૪) વાયુકાય—વાયુ રૂપે.
(૫) વનસ્પતિકાય—ઝાડપાન રૂપે.
આ પાચેયને એક સ્પર્શનેન્દ્રિય જ હોય છે.

૪—વનસ્પતિકાયના બે ભેદ.

(૧) પ્રત્યેક-જે શરીરમાં એક જીવ હોય તે.
(૨) સાધારણ-જે શરીરમાં અનંત જીવો હોય તે.

૫—ત્રસકાયના ચાર ભેદ.

(૧) બેઇન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય તથા રસનેન્દ્રિય એ બેઇન્દ્રિયોવાળા. તે પોરા વગેરે.
(૨) તેઇન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, અને ઘ્રાણેન્દ્રિય એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળા. તે કીડી-મકોડા વગેરે.
(૩) ચઉરિન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિય એ ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા. તે વીંછી-કાનખજૂરા વગેરે.
(૪) પંચેન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાચ ઇન્દ્રિયોવાળા. તે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે.

આમાંના પ્રથમના ત્રણ ભેદોને વિકલેન્દ્રિય કહેવાય છે.

૬—પંચેન્દ્રિયના ચાર ભેદ.

(૧) નારક—નરકમાં ઉત્પન્ન થનારા.

(૨) તિર્યંચ—પશુ, પક્ષી વગેરે.
(૩) મનુષ્ય.
(૪) દેવ.

૭—નારકના સાત ભેદ.

(૧) રત્નપ્રભામાં ઉત્પન્ન થનાર
(૨) શર્કરા ,, ,, ,,
(૩) વાલુકા ,, ,, ,,
(૪) પંક ,, ,, ,,
(૫) ધૂમ ,, ,, ,,
(૬) તમ: ,, ,, ,,
(૭) તમસ્તમ: ,, ,, ,,

૮—તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના ત્રણ ભેદ.

(૧) જલચર—જલમાં રહેનારા. તે માછલી, કાચબા વગેરે.

(૨) સ્થલચર—જમીન ઉપર રહેનારા. તે ગાય, ભેંસ વગેરે

(૩) ખેચર—આકાશમાં ઉડનારા. તે કાગડા, કબૂતર, સમળી વગેરે

૯—સ્થલચરના ત્રણ ભેદ.

(૧) ચતુષ્પદ—ચાર પગવાળા તે હાથી, ઘોડા, ઊંટ વગેરે.
(૨) ઉર:પરિસર્પ—પેટે ચાલનારા તે સર્પ વગેરે.

(૩) અગ્નિકાય—અગ્નિ રૂપે.
(૪) વાયુકાય—વાયુ રૂપે.
(૫) વનસ્પતિકાય—ઝાડપાન રૂપે.
આ પાંચેયને એક સ્પર્શનેન્દ્રિય જ હોય છે.

૪—વનસ્પતિકાયના બે ભેદ.

(૧) પ્રત્યેક-જે શરીરમાં એક જીવ હોય તે.
(૨) સાધારણ-જે શરીરમાં અનંત જીવો હોય તે.

૫—ત્રસકાયના ચાર ભેદ.

(૧) બેઇન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય તથા રસનેન્દ્રિય એ બેઇન્દ્રિયોવાળા. તે પોરા વગેરે.

(૨) તેઇન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, અને ઘ્રાણેન્દ્રિય એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળા. તે કીડી-મકોડા વગેરે.

(૩) ચઉરિન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિય એ ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા. તે વીંછી-કાનખજૂરા વગેરે.

(૪) પંચેન્દ્રિય—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય એ પાચ ઇન્દ્રિયોવાળા. તે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે.

આમાંના પ્રથમના ત્રણ ભેદોને વિકલેન્દ્રિય કહેવાય છે.

૬—પંચેન્દ્રિયના ચાર ભેદ.

(૧) નારક—નરકમાં ઉત્પન્ન થનારા.

(૨) તિર્યંચ—પશુ, પક્ષી વગેરે.

(૩) મનુષ્ય.

(૪) દેવ.

૭—નારકના સાત ભેદ.

(૧) રત્નપ્રભામાં ઉત્પન્ન થનાર
(૨) શર્કરા „ „ „
(૩) વાલુકા „ „ „
(૪) પંક „ „ „
(૫) ધૂમ „ „ „
(૬) તમઃ „ „ „
(૭) તમસ્તમઃ „ „ „

૮—તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના ત્રણ ભેદ.

(૧) જલચર—જલમાં રહેનારા તે માછલી, કાચબા વગેરે.

(૨) સ્થલચર—જમીન ઉપર રહેનારા. તે ગાય, ભેંસ વગેરે.

(૩) ખેચર—આકાશમાં ઉડનારા તે કાગડા, કબૂતર, સમળી વગેરે.

૯—સ્થલચરના ત્રણ ભેદ.

(૧) ચતુષ્પદ—ચાર પગવાળાં તે હાથી, ઘોડા, ઊંટ વગેરે

(૨) ઉરઃપરિસર્પ—પેટે ચાલનારા તે સર્પ વગેરે

(૩) ભુજપરિસર્પ—હાથની મદદથી ચાલનારા. તે નોળિયા, કાચંડા વગેરે.

૧૦—મનુષ્યના ત્રણ ભેદ.

(૧) પંદર કર્મભૂમિમાં જન્મેલા.

(૨) ત્રીશ અકર્મભૂમિમાં જન્મેલા.

(૩) છપ્પન અંતરદ્વીપમાં જન્મેલા.

૧૧—દેવોના ચાર ભેદ.

(૧) ભવનપતિ.

(૨) વ્યંતર-વાણવ્યંતર.

(૩) જ્યોતિષ્ક.

(૪) વૈમાનિક.

તે દરેકના ઉત્તરભેદો અનેક છે.

[૩]

સંસારી જીવોના ૫૬૩ ભેદો

સ્થાવર	૨૨
વિકલેન્દ્રિય	૬
નારક	૧૪
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય	૨૦
મનુષ્ય	૩૦૩
દેવ	૧૯૮
	૫૬૩

પંચ-દ્વારનો યંત્ર

	શરીરની ઊંચાઈ	આયુષ્ય	સ્વકાયસ્થિતિ	પ્રાણ	યોનિઓ
સંસારીજીવો—					
સ્થાવર—					
પૃથ્વીકાય					
૧ બાદર	અંગુલનો અસંખ્યાતનો ભાગ	૨૨૦૦૦ વર્ષ	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	૭ લાખ
૨ સૂક્ષ્મ	અંગુલનો અસંખ્યાતનો ભાગ	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	
અપ્કાય—					
૩ બાદર	અંગુલનો અસંખ્યાતનો ભાગ.	૭૦૦૦ વર્ષ	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	૭ લાખ
૪ સૂક્ષ્મ	અંગુલનો અસંખ્યાતનો ભાગ.	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	

તેજસ્કાય–					
૫ બાદર	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.	ત્રણ અહોરાત્ર	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	૭ લાખ
૬ સૂક્ષ્મ	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	
વાયુકાય–					
૭ બાદર	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	૩૦૦૦ વર્ષ	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	૭ લાખ
૮ સૂક્ષ્મ	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.	અંતર્મુહૂર્ત	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	
વનસ્પતિકાય–					
સાધારણ–					
૯ બાદર	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.	અંતર્મુહૂર્ત	અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	૧૪ લા.
૧૦ સૂક્ષ્મ	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	અંતર્મુહૂર્ત	અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	
પ્રત્યેક–					
૧૧ બાદર	૧૦૦૦ યોજનથી અધિક	૧૦૦૦૦ વર્ષ	અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી	સ્પર્શનેન્દ્રિય, આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ	૧૦ લા.

ત્રસ— વિકલેન્દ્રિય— ૧૨ બેઇંદ્રિય	બાર યોજન	બાર વર્ષ	સંખ્યાત વર્ષ	વચનબળ, રસનેન્દ્રિય વધારે ૬	૨ લાખ
૧૩ તેઇંદ્રિય	૩ ગાઉ	૪૯ દિવસ	સંખ્યાત વર્ષ	ઘ્રાણેન્દ્રિય વધારે ૭	૨ લાખ
૧૪ ચઉરિંદ્રિય	૧ યોજન	૬ માસ	સંખ્યાત વર્ષ	ચક્ષુરિન્દ્રિય વધારે ૮	૨ લાખ
પંચેન્દ્રિય— નારકો—					
૧૫ પહેલીના	૭॥। ધનુષ ૬ અંગુલ	૧ સાગરોપમ	નથી	કુલ ૧૦, શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	૪ લાખ
૧૬. બીજીના	૧૫॥ ધનુષ ૧૨ અંગુલ	૩ સાગરોપમ		કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૧૭ ત્રીજીના	૩૧। ધનુષ	૭ સાગરોપમ		કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૧૮ ચોથીના	૬૨॥ ધનુષ	૧૦ સાગરોપમ		કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૧૯. પાંચમીના	૧૨૫ ધનુષ	૧૭ સાગરોપમ		કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૨૦ છઠ્ઠીના	૨૫૦ ધનુષ	૨૨ સાગરોપમ		કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૨૧ સાતમીના	૫૦૦ ધનુષ	૩૩ સાગરોપમ		કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	

તિર્યંચો– ગર્ભજ– ૨૨ જલચર	૧૦૦૦ યોજન	ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ	૭–૮ ભવ	કુલ ૧૦. શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	૪લાખ
સ્થલચર - ૨૩ ચતુષ્પદ	૭ ગાઉ	ત્રણ પલ્યોપમ	૭–૮ ભવ	કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૨૪ ઉરપરિસર્પ	૧૦૦૦ યોજન	ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ	૭–૮ ભવ	કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૨૫ ભુજપરિસર્પ	ગાઉપૃથકૃત્વ	ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ	૭–૮ ભવ	કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
૨૬ ખેચર	ધનુષ્પૃથકૃત્વ	પલ્યોપમનો અ-સંખ્યાતમાભાગ	૭–૮ ભવ	કુલ ૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિય મનોબળ સહિત	
સંમૂર્છિમ– ૨૭ જલચર—	૧૦૦૦ યોજન	ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ	૭–૮ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ	
સ્થલચર— ૨૮ ચતુષ્પદ	ગાઉપૃથકૃત્વ	૮૪૦૦૦ વર્ષ	૭–૮ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ	
૨૯ ઉરપરિસર્પ	યોજનપૃથકૃત્વ	૫૩૦૦૦ વર્ષ	૭–૮ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ	
૩૦ ભુજપરિસર્પ	ધનુષપૃથકૃત્વ	૪૨૦૦૦ વર્ષ	૭–૮ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ	
૩૧ ખેચર	ધનુષપૃથકૃત્વ	૭૨૦૦૦ વર્ષ	૭–૮ ભવ	મનવિના ૯ પ્રાણ	

મનુષ્ય—					
૩૨ ગર્ભજ ૩૩ સમૂર્ચ્છિમ	ત્રણ ગાઉ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	ત્રણ પલ્યોપમ અંતર્મુહૂર્ત	૭-૮ ભવ ૭ ભવ	૧૦ પ્રાણ મનવિના ૯ પ્રાણ	૧૪ લાખ
દેવો—					
ભવનપતિ—					
૩૪ અસુરકુમાર	૭ હાથ	૧ સાગરોપમથી અધિક	×	૧૦ પ્રાણ	
૩૫-૪૩ નાગકુમારાદિ	૭ હાથ	કંઈક ઓછા ૨ પલ્યોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
૪૪-૫૧ વ્યંતરો	૭ હાથ	૧ પલ્યોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
જ્યોતિષ્કો—					
૫૨ ચંદ્ર	૭ હાથ	૧ પલ્યોપમ ને ૧ લાખ વર્ષ	×	૧૦ પ્રાણ	
૫૩ સૂર્ય	૭ હાથ	૧ પલ્યોપમ ને ૧ હજાર વર્ષ	×	૧૦ પ્રાણ	
૫૪ ગ્રહ	૭ હાથ	એક પલ્યોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
૫૫ નક્ષત્ર	૭ હાથ	અર્ધ પલ્યોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
૫૬ તારા	૭ હાથ	[illegible] પલ્યોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	

વૈમાનિક દેવો—					
૫૭ કલ્પોપપન્ન—					
(૧) સૌધર્મ	૭ હાથ	૨ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	સર્વ દેવોની મળીને ૪ લાખ
(૨) ઈશાન	૭ હાથ	૨ સાગરોપમ-થી અધિક	×	૧૦ પ્રાણ	
(૩) સનત્કુમાર	૬ હાથ	૭ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૪) માહેન્દ્ર	૬ હાથ	૭ સાગરોપ-થી અધિક	×	૧૦ પ્રાણ	
(૫) બ્રહ્મલોક	૫ હાથ	૧૦ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૬) લાંતક	૫ હાથ	૧૪ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૭) મહાશુક્ર	૪ હાથ	૧૭ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૮) સહસ્રાર	૪ હાથ	૧૮ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૯) આનત	૩ હાથ	૧૯ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૧૦) પ્રાણત	૩ હાથ	૨૦ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૧૧) આરણ	૩ હાથ	૨૧ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૧૨) અચ્યુત	૩ હાથ	૨૨ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
૫૮ કલ્પાતીત—					
ગ્રૈવેયક—					
(૧) સુદર્શન	૨ હાથ	૨૩ સાગરોપમ	×		
(૨) સુપ્રતિબદ્ધ	૨ હાથ	૨૪ સાગરોપમ	×		
(૩) મનોરમ	૨ હાથ	૨૫ સાગરોપમ	×		

(૪) સર્વતોભદ્ર	૨ હાથ	૨૬ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૫) સુવિશાળ	૨ હાથ	૨૭ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૬) સુમનસ	૨ હાથ	૨૮ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૭) સૌમનસ્ય	૨ હાથ	૨૯ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૮) પ્રિયંકર	૨ હાથ	૩૦ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૯) નંદીકર	૨ હાથ	૩૧ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
અનુત્તરવૈમાનિક-					
(૧) વિજય	૧ હાથ	(૩૧ થી) ૩૩ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
(૨) વિજયંત	૧ હાથ		×	૧૦ પ્રાણ	
(૩) જયંત	૧ હાથ		×	૧૦ પ્રાણ	
(૪) અપરાજિત	૧ હાથ		×	૧૦ પ્રાણ	
(૫) સર્વાર્થસિદ્ધ	૧ હાથ	૩૩ સાગરોપમ	×	૧૦ પ્રાણ	
સિદ્ધજીવોને	નથી	નથી	સાદિ-અનંત	નથી	નથી

[૫]

પંચ-દ્વારની સંક્ષિપ્ત સમજૂતી.

સંકેતો

શ૦ શરીરની ઊંચાઈ.
આ૦ આયુષ્ય.
સ્વ૦ સ્વકાયસ્થિતિ.
પ્રા૦ પ્રાણ.
યો૦ યોનિ.

૧ પૃથ્વીકાય

શ૦—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આ૦—બાવીશ હજાર વર્ષ.

સ્વ૦—અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી.

પ્રા૦—૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ કાયબળ, ૪ શ્વાસોચ્છ્વાસ.

યો૦—સાત લાખ.

૨ અપ્કાય

શ૦—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આ૦—સાત હજાર વર્ષ.

સ્વ૦—અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી.

પ્રા૦—૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય ૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૪ કાયબળ.

યો૦—સાત લાખ

૩ તેજસ્કાય

શ૦—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આ૦—ત્રણ અહોરાત્રિ.

સ્વ૦—અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી

પ્રા૦—૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય. ૨ આયુષ્ય. ૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ. ૪ કાયબળ

યો૦—સાત લાખ.

૪ વાયુકાય

શ૦—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

આ૦—ત્રણ હજાર વર્ષ.

સ્વ૦—અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી

પ્રા૦—૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય. ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૪ કાયબળ

યો૦—સાત લાખ

૫ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય

શ૦—એક હજાર યોજનથી અધિક

આ૦—દશ હજાર વર્ષ.

સ્વ૦—અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી.

પ્રા૦—૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૪ કાયબળ.

યો૦—દશ લાખ.

૬ સાધારણ વનસ્પતિકાય

શ૦—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આ૦—અંતર્મુહૂર્ત.

સ્વ૦—અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી

પ્રા૦—૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય, ૨ આયુષ્ય, ૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૪ કાયબળ.

યો૦—ચૌદ લાખ.

૭ બેઇન્દ્રિય

શ૦—બાર યોજન.

આ૦—બાર વર્ષ.

સ્વ૦—સંખ્યાત વર્ષ.

પ્રા૦—સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ અને વચનબળ. (૬)

યો૦—બે લાખ.

૮ તેઇન્દ્રિય

શ૦—ત્રણ ગાઉ.

આ૦—૪૯ દિવસ.

સ્વ૦—સંખ્યાત વર્ષ.

પ્રા૦—સ્પર્શન-રસન-ઘ્રાણેન્દ્રિય, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ અને વચનબળ (૭)

યો૦—બે લાખ.

૯ ચઉરિન્દ્રિય

શ૦—ચાર ગાઉ.

આ૦—છ માસ.

સ્વ૦—સંખ્યાત વર્ષ

પ્રા૦—સ્પર્શન-રસન-ઘ્રાણ અને ચક્ષુરિન્દ્રિય. આયુષ્ય. શ્વાસોચ્છ્વાસ, કાયબળ અને વચનબળ (૮)

યો૦—બે લાખ.

૧૦ પ્રથમ નરકના જીવો

શ૦—૭॥ ધનુષ ને ૬ અંગુલ

આ૦—એક સાગરોપમ

સ્વ૦—નથી

પ્રા૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો. આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ ત્રણેય બળ (૧૦)

યો૦—સાતે ય નરકની ચાર લાખ

૧૧ બીજી નરકના જીવો

શ૦—૧૫॥ ધનુષ અને ૧૨ અંગુલ

આ૦—ત્રણ સાગરોપમ

સ્વ૦—નથી

પ્રા૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ. ૧૦

ચો૦—

૧૨ ત્રીજી નરકના જીવો

શ૦—૩૧। ધનુષ.

આ૦—સાત સાગરોપમ.

સ્વ૦—નથી.

પ્રા૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ. (૧૦)

ચો૦—

૧૩ ચોથી નરકના જીવો

શ૦—૬૨॥ ધનુષ.

આ૦—૧૦ સાગરોપમ.

સ્વ૦—નથી.

પ્રા૦—પાચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ. (૧૦)

ચો૦—

૧૪ પાંચમી નરકના જીવો

શ૦—૧૨૫ ધનુષ.

આ૦—૧૭ સાગરોપમ.

સ્વ—નથી.

પ્રા૦—પાચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ. (૧૦)

ચો૦—

૧૫ છઠ્ઠી નરકના જીવો

શ૦—૨૫૦ ધનુષ

આ૦—૨૨ સાગરોપમ.

સ્વ૦—નથી.

પ્રા૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ વગેરે બળ (૧૦)

યો૦—

૧૬ સાતમી નરકના જીવો

શ૦—૫૦૦ ધનુષ.

આ૦—૩૩ સાગરોપમ

સ્વ૦—નથી

પ્રા૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો આયુષ્ય. શ્વાસોચ્છ્વાસ, વગેરે બળ (૧૦)

યો૦—

૧૭ ગર્ભજ જલચર

શ૦—એક હજાર યોજન

આ૦—ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ

સ્વ૦—સાત ભવ

પ્રા૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો આયુષ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસ વગેરે બળ (૧૦)

યો૦—સર્વ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની યોનિ [illegible]

૧૮ ગર્ભજ સ્થલચર

૧. ચતુષ્પદ—

શ૦—છ ગાઉ

આ૦—ત્રણ પલ્યોપમ.

સ્વ૦—સાત-આઠ ભવ.

પ્રા૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ત્રણેય બળ. (૧૦)

યો૦—સર્વ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોની મળીને ચાર લાખ સમજવી.

૨. ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ—

શ૦—બેથી નવ ગાઉ (ગાઉ પૃથક્ત્વ)

આ૦—ક્રોડપૂર્વ વર્ષ.

સ્વ૦—સાત-આઠ ભવ.

પ્રા૦—યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૩. ગર્ભજ ઉરઃપરિસર્પ—

શ૦—એક હજાર યોજન.

આ૦—ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ.

સ્વ૦—સાત ભવ.

પ્રા૦—યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૧૯ ગર્ભજ ખેચર

શ૦—બેથી નવ ધનુષ. (ધનુષપૃથક્ત્વ).

આ૦—પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ

સ્વ૦—સાત-આઠ ભવ.

પ્રા૦—યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૨૦ સંમૂર્ચ્છિમ જલચર

શ૦—એક હજાર યોજન.

આ૦—ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ.
સ્વ૦—સાત-ભવ
પ્રા૦—પાંચ ઇન્દ્રિયો. કાયબળ, વચનબળ, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય (૯.)
યો૦—ઉપર પ્રમાણે.

૨૧ સંમૂર્ચ્છિમ સ્થલચર

૧. ચતુષ્પદ

શ૦—બેથી નવ ગાઉ (ગાઉપૃથક્ત્વ).
આ૦—૮૪૦૦૦ વર્ષ
સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૨. ભુજપરિસર્પ

શ૦—બેથી નવ ધનુષ (ધનુષ પૃથક્ત્વ)
આ૦—૪૨૦૦૦ વર્ષ
સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૨૨ સંમૂર્ચ્છિમ ખેચર

શ૦—બેથી નવ ધનુષ (ધનુષ પૃથક્ત્વ)
આ૦—૭૨૦૦૦ વર્ષ
સ્વ૦—પ્રા૦ યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૨૩ ગર્ભજ મનુષ્ય

શ૦—ત્રણ ગાઉ
આ૦—ત્રણ પલ્યોપમ

૨૪ સંમૂર્છિમ મનુષ્ય

શ૦—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

આ૦—અંતર્મુહૂર્ત.

સ્વ૦—સાત ભવ.

પ્રા૦—મન વિના નવ.

યો૦—સર્વ મનુષ્યોની ચૌદ લાખ.

૨૫ ભવનપતિ દેવો

શ૦—દરેકનું સાત હાથ.

આ૦—અસુરકુમાર-નિકાયના દેવોનું એક સાગરોપમથી અધિક. બાકીના નવ નિકાયના દેવોનુ દેશે ઊણું બે પલ્યોપમ.

સ્વ૦—નથી

પ્રા૦—દશ

યો૦—સર્વ દેવોની મળીને ચાર લાખ.

૨૬ વ્યંતર દેવો

શ૦—સાત હાથ

આ૦—એક પલ્યોપમ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૨૭ જ્યોતિષી દેવો

શ૦—સાત હાથ
આ૦—ચંદ્રમાનું એક પલ્યોપમ અને એક લાખ વર્ષ
સૂર્યનું૦—એક પલ્યોપમ અને એક હજાર વર્ષ.
ગ્રહોનું૦—એક પલ્યોપમ.
નક્ષત્રોનું૦—અર્ધ પલ્યોપમ
તારાનું૦—૧ પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ.
સ્વ૦—પ્રા૦—ચો૦—ઉપર પ્રમાણે

૨૮ સૌધર્મ દેવલોકના દેવતા

શ૦—સાત હાથ
આ૦—બે સાગરોપમ.
સ્વ૦—પ્રા૦—ચો૦—ઉપર પ્રમાણે.

૨૯ ઈશાન દેવલોકના દેવો

શ૦—સાત હાથ
આ૦—બે સાગરોપમથી અધિક
સ્વ૦—પ્રા૦—ચો૦—ઉપર પ્રમાણે.

૩૦ સનત્કુમાર દેવલોકના દેવો

શ૦—૭ હાથ.
આ૦—સાત સાગરોપમથી અધિક.
સ્વ૦—પ્રા૦—ચો૦—ઉપર પ્રમાણે.

૩૧ માહેન્દ્ર દે[illegible]ા દે[illegible]

શ૦—૭ હાથ.

આ૦—સાત સાગરોપમથી અધિક.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૩૨ બ્રહ્મ દેવલોકના દેવો

શ૦—પાંચ હાથ.

આ૦—દશ સાગરોપમ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે

૩૩ લાંતક દેવલોકના દેવો

શ૦—પાંચ હાથ.

આ૦—ચૌદ સાગરોપમ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૩૪ મહાશુક્ર દેવલોકના દેવો

શ૦—ચાર હાથ

આ૦—સત્તર સાગરોપમ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૩૫ સહસ્રાર દેવલોકના દેવો

શ૦—ચાર હાથ.

આ૦—અઢાર સાગરોપમ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૩૬ આનત દેવલોકના દેવો

શ૦—ત્રણ હાથ.

આ૦—ઓગણીશ સાગરોપમ.

સ્વ૦—પ્રા૦-યો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૩૭ પ્રાણત દેવલોકના દેવો

શ૦— ત્રણ હાથ.
આ૦— વીશ સાગરોપમ
સ્વ૦ - પ્રા૦ ચો૦- ઉપર પ્રમાણે.

૩૮ આરણ દેવલોકના દેવો

શ૦—ત્રણ હાથ.
આ૦—એકવીશ સાગરોપમ.
સ્વ૦—પ્રા૦-ચો૦- ઉપર પ્રમાણે.

૩૯ અચ્યુત દેવલોકના દેવો

શ૦—ત્રણ હાથ.
આ૦—બાવીશ સાગરોપમ
સ્વ૦—પ્રા૦-ચો૦-ઉપર પ્રમાણે.

૪૦ નવ ગ્રૈવેયકના દેવો

શ૦—બે હાથ.
આ૦—નીચે પ્રમાણે.

પહેલા	ગ્રૈવેયકે	૨૩	સાગરોપમ.
બીજા	,,	૨૪	,,
ત્રીજા	,,	૨૫	,,
ચોથા	,,	૨૬	,,
પાંચમા	,,	૨૭	,,
છઠ્ઠા	,,	૨૮	,,

ત્રીજા કિલ્બિષકના દેવો.

૭—છ હાથની ઊંચાઈ.

સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર દેવલોકના દેવો

બીજા કિલ્બિષકના દેવો.

૮—સાત હાથની ઊંચાઈ.

દશ ભવનપતિ દેવો.

આઠ વ્યંતર દેવો.

આઠ વાણવ્યંતર દેવો.

દશ તિર્યંગ્ જૃંભક દેવો.

પાંચ ચર જ્યોતિષ્ક દેવો.

પાંચ સ્થિર જ્યોતિષ્ક દેવો.

સૌધર્મ દેવલોકના દેવો.

ઈશાન દેવલોકના દેવો.

પહેલા કિલ્બિષકના દેવો.

૯—ધનુષ પૃથક્ત્વ (બેથી નવ ધનુષ).

ગર્ભજ અને સંમૂચ્છિમ ખેચર.

સંમૂચ્છિમ ભુજપરિસર્પ

૧૦—નારકોની ઊંચાઈ.

પહેલી નરક ૭॥ ધ. ૬ અં.

બીજી નરક ૧૫॥ ધ. ૧૨ અં.

ત્રીજી નરક ૩૧। ધ.

ચોથી નરક ૬૨॥ ધ.

પાંચમી નરક ૧૨૫ ધ.

છઠ્ઠી નરક ૨૫૦ ધ.

સાતમી નરક ૫૦૦ ધ.

૧૧—ત્રણ ગાઉ ઊંચાઈ.

તેઇન્દ્રિય.

ગર્ભજ મનુષ્ય

૧૨—છ ગાઉ ઊંચાઈ.

ગર્ભજ ચતુષ્પદ.

૧૩—ગાઉ પૃથક્ત્વ (બેથી નવ ગાઉ).

ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ.

સંમૂર્ચ્છિમ ચતુષ્પદ.

૧૪—એક યોજન ઊંચાઈ.

ચઉરિન્દ્રિય

૧૫—બાર યોજન ઊંચાઈ.

બેઇન્દ્રિય.

૧૬—યોજન પૃથક્ત્વ.

સંમૂર્ચ્છિમ ઉરઃપરિસર્પ.

૧૭—એક હજાર યોજન ઊંચાઈ.

ગર્ભજ અને સંમૂર્ચ્છિમ જલચર.

ગર્ભજ ઉરઃપરિસર્પ

૧૮—એક હજાર યોજનથી અધિક ઊંચાઈ.

બાદર પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય

[૭]

આયુષ્યનો ક્રમ

૧—અંતર્મુહૂર્ત.

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય અને વાયુકાય.

સૂક્ષ્મ અને બાદર સાધારણ વનસ્પતિકાય.

૨—ત્રણ અહોરાત્રિ.

તેજસ્કાય.

૩—ઓગણપચાસ દિવસ.

તેઇન્દ્રિય.

૪—છ માસ.

ચતુરિન્દ્રિય.

૫—બાર વર્ષ.

બેઇન્દ્રિય.

૬—ત્રણ હજાર વર્ષ.

બાદર વાયુકાય.

૭—સાત હજાર વર્ષ.

બાદર અપ્કાય.

૮—[illegible] હજાર વર્ષ.

[illegible]

[illegible]

૯—[illegible] હજાર વર્ષ.

[illegible]

૧૦—બેંતાળીસ હજાર વર્ષ

સમુચ્છિંમ [illegible]

૧૧—ત્રેપન હજાર વર્ષ.

સમુચ્છિંમ [illegible]

૧૨—બોંતેર હજાર વર્ષ.

સમુચ્છિંમ [illegible]

૧૩—ચોરાશી હજાર વર્ષ.

સમુચ્છિંમ ઉરપર

૧૪—ક્રોડ પૂર્વ વર્ષ.

સમુચ્છિંમ અને ગર્ભજ [illegible]

ગર્ભજ [illegible]

૧૫—પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ.

ગર્ભજ ખેચર (પક્ષી)

૧૬—ત્રણ પલ્યોપમ.

ગર્ભજ મનુષ્ય.

ગર્ભજ ચતુષ્પદ.

૧૭—તેત્રીશ સાગરોપમ.

નારક અને દેવતાઓ.

卐

૮૯ અચલરાજ આબુ
૯૦ પાવાગઢનો પ્રવાસ
૯૧ અજંતાનો યાત્રી (ખંડકાવ્ય)
૯૨ ઈલુરાનાં ગુફામંદિરો
૯૩ વીર વિઠ્ઠલભાઈ (ચ. એ. સોસાયટી)
૯૪ કોયડાસંગ્રહ ભાગ પહેલો
૯૫ ,, ,, ભાગ બીજો
૯૬ આલમની અજાયબીઓ
૯૭ કુમારોની પ્રવાસકથા
૯૮ રમુજી ટુચકા
૯૯ મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ (બે લાખ નકલો)
૧૦૦ શ્રીમંત રાજર્ષિ ગાયકવાડ
૧૦૧ સિક્કીમની વીરાંગના
૧૦૨ નેકીનો રાહ
૧૦૩ વિમાની હુમલો અને તેમાંથી બચવાના ઉપાયો.
૧૦૪ સ્મરણકલા (પ્રાપ્ય. મૂ રૂા. ૫-૦૦)
૧૦૫ ગણિત-ચમત્કાર (,, ,, ,,)

૨૨૪ + ૧૦૫ = ૩૨૯

દરેક જૈને અવશ્ય વાંચવા-વિચારવા યોગ્ય.
દરેક મુમુક્ષુએ અવશ્ય અભ્યાસ કરવા યોગ્ય.

એક અનેરું પ્રકાશન

વિ. સં. ૨૦૨૨ ના ફાગણ-ચૈત્રમાં પ્રકટ થશે.
તેનું શુભ નામ છે

નવ-તત્ત્વ-દીપિકા

યાને

જૈન ધર્મનું અદ્‌ભુત તત્ત્વજ્ઞાન

આ ગ્રંથની રચના અનેક યશસ્વી ગ્રંથોના લેખક અને સંપાદક સાહિત્યવારિધિ શતાવધાની પંડિત **શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ** કરી રહ્યા છે. ગીતાર્થ મુનિઓના સંશોધન બાદ તે મુદ્રણાલયમાં જશે અને સુંદર સ્વરૂપે પ્રકટ થશે લગભગ ૫૦૦ પૃષ્ઠ, પાકું પૂઠું, રંગીન જેકેટ સં. ૨૦૨૧ની

દીવાળી સુધી લવાજમ ભરનાર માટે

મુંબઈ તથા અમદાવાદમાં રૂપિયા ૫-૦૦ અન્ય સ્થળેથી લવાજમ મોકલનારે પોસ્ટેજના રૂ. ૧-૭૦ વધારે ગણીને કુલ રૂ. ૬-૭૦ પૈસાનો મનીઓર્ડર કરવો. ત્યાર બાદ

મૂલ્ય રૂા. ૬-૦૦ તથા પોસ્ટેજ અલગ રહેશે

તમારી નકલો આજે જ નોંધાવી દો—

જૈન સાહિત્ય-પ્રકાશન-મંદિર

લધાભાઈ ગણપત બીલ્ડીંગ, ચીંચબંદર, મુંબઈ-૯

ગણિત-ચમત્કાર

આંકડાની રમતો, કોયડાઓ
ચમત્કારિક પ્રયોગો વગેરે.

લેખકઃ-
શતાવધાની પંડિત
શ્રી ધીરજલાલ શાહ

મૂલ્ય ૫ રૂપિયા

આ ગ્રંથ

ગણિતના નિષ્ણાતોને ગમે તે રીતે લખાયેલો છે

— નાના મોટા સહુને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપે એવો છે

— જેમાં આ ગણિતની આંકવિષય રમતો અને કોયડાઓ ઉપરાંત ગણિતના અનેક ચમત્કારિક પ્રયોગોનું રહસ્ય ખુલ્લું કરવામાં આવ્યું છે

— આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરનાર મિત્રમંડળ મિજલસ, તેમજ મોટી પરિષદોમાં ગણિતના ચમત્કારિક પ્રયોગો કરવાને શક્તિમાન બને છે અને તેથી યશ તથા લાભ બંનેની પ્રાપ્તિ કરે છે

— શુભ પ્રસંગે વિદ્યાર્થીઓ તથા મિત્રોને ભેટ આપવા યોગ્ય છે

મૂલ્ય રૂ. ૫-૦૦

રજી બુ પોથી મગાવતા પોસ્ટેજના રૂ ૧-૨૫ પૈસા.

પ્રજ્ઞા-પ્રકાશન

C/o જૈન સાહિત્ય-પ્રકાશન-મંદિર

લધાભાઈ ગુણપત બીલ્ડીંગ ચીંચબંદર, મુંબઈ

મુંબઈ તથા અમદાવાદના જાણીતા બુકસે પાસેથી પણ મળી શકશે.

જિન ભગવંતની ઉપાસનાનું

સાચું રહસ્ય જાણવું હોય, તેના વિધિવિધાનથી
સુપરિચિત થવું હોય તથા તેની દરેક ભૂમિકા
સંબંધી પ્રમાણભૂત માહિતી મેળવવી
હોય તો—

સાહિત્યવારિધિ શતાવધાની પંડિત
શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ
વિરચિત

જિનોપાસના ગ્રંથ

અવશ્ય વાંચો :—

'વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે.
આગેવાનોએ આ ગ્રંથને ભારે આદર આપ્યો છે.
હવે તેની જુજ નકલો જ બાકી રહી છે.

મૂલ્ય રૂા. ૬=૦૦
(રજી. બુ.) પોસ્ટેજ રૂા. ૧=૭૦

પ્રકાશક :

જૈન સાહિત્ય-પ્રકાશન-મંદિર
લધાભાઈ ગુણપત બીલ્ડીંગ, ચીંચબંદર મુંબઈ-૯.

જિનોપાસના ગ્રંથ અંગે

કેટલાક અભિપ્રાયો

[૧]

આ 'જિનોપાસના' [illegible]

પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજ

[૨]

આ ગ્રંથમાં શ્રી જિનેશ્વરદેવની ઉપાસના માટે [illegible] છે, અને તેથી તે દરેક જૈનોને માટે વાંચવા, વિચારવા તથા મનન કરવા યોગ્ય બન્યું છે. સમાજને આવી એક સુંદર કૃતિ ભેટ આપવા માટે તેના લેખક શતાવધાની પંડિત શ્રી ધીરજલાલભાઈ ને ધન્યવાદ!

–પ. પૂ. આ. શ્રી વિજયસમુદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

[૩]

આ 'જિનોપાસના' એક એવું પ્રકાશન છે, જે વિશ્વમાં વધતા જતા અનાત્મવાદી સાહિત્યમાં આત્મવાદની પ્રતિષ્ઠા કરે છે અને ઉપાસનાબળે આત્મા કેવી કલ્પનાતીત ઉન્નતિ કરી શકે છે, એનું સચોટ નિદર્શન કરાવે છે.

–પ. પૂ. પં. શ્રી ધુરંધરવિજયજી ગણિવર્ય

(હાલમાં પ. પૂ. આ. શ્રી વિજયધર્મધુરંધરસૂરીશ્વરજી મ.)

[૪]

'જિનોપાસના' નું લખાણ વાચ્યું. પ્રભુભક્તિથી વંચિત જૈનોને પ્રભુભક્તિની સચોટ પ્રેરણા કરે એવું લાગ્યું. ઉપાસનામાં કેટલી પ્રતિપત્તિપૂજા યાને દેશવિરતિ–સર્વવિરતિ આજ્ઞાપાલન શાસ્ત્રે વિહિત કરેલ છે, તે ઠીક જ આ લખાણમાં લખાયેલ છે. બીજી પણ અનેકાનેક બાબતોનું આમાં સરળ સ્પષ્ટ વર્ણન છે. મને લાગે છે કે આજના કાળે આવા ગ્રન્થોનો જૈન પ્રજામાં ખૂબ પ્રચાર કરી અર્હદ્‌ભક્તિ અને જિનાજ્ઞાપાલનનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

–પ. પૂ. પં. શ્રી ભાનુવિજયજી ગણિવર્ય

જિન ભગવંતની ઉપાસનાનું

સાચું રહસ્ય જાણવું હોય, તેના વિધિવિધાનથી
સુપરિચિત થવું હોય તથા તેની દરેક ભૂમિકા
સંબંધી પ્રમાણભૂત માહિતી મેળવવી
હોય તો—

સાહિત્યવારિધિ શતાવધાની પંડિત
શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ
વિરચિત

જિનોપાસના ગ્રંથ

અવશ્ય વાંચો :—

'વિદ્વાનોએ આ ગ્રંથની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે.
આગેવાનોએ આ ગ્રંથને ભારે આદર આપ્યો છે.
હવે તેની જુજ નકલો જ બાકી રહી છે.

મૂલ્ય રૂા. ૬=૦૦
(રજી. બુ.) પોસ્ટેજ રૂા. ૧=૭૦

પ્રકાશક :

જૈન સાહિત્ય-પ્રકાશન-મંદિર

લધાભાઈ ગુણપત બીલ્ડીંગ, ચીંચબંદર [illegible]

જિનોપાસના ગ્રંથ અંગે

કેટલાક અભિપ્રાયો

[૧]

આ 'જિનોપાસના' [illegible]

—પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજ

[૨]

આ યુગમાં આ જિનોપાસનાની [illegible] છે, અને તેવી તે દરેક જૈનોને માટે વાંચવા, વિચારવા તથા આચરવા યોગ્ય બન્યું છે. સમાજને આવી એક સુંદર કૃતિ ભેટ આપવા માટે તેના લેખક [illegible] પંડિત શ્રી ધીરજલાલભાઈને ધન્યવાદ !

—પ. પૂ. આ. શ્રી વિજયસમુદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

[૩]

આ 'જિનોપાસના' એક એવું પ્રકાશન છે, જે [illegible] વધતા જતા અનાત્મવાદી સાહિત્યમાં આત્મવાદની પ્રતિષ્ઠા કરે છે અને ઉપાસનાબળે આત્મા કેવી કલ્પનાતીત ઉન્નતિ કરી શકે છે, એનું સચોટ નિદર્શન કરાવે છે

—પ. પૂ. પં. શ્રી ધુરંધરવિજયજી ગણિવર્ય

(હાલમાં પ પૂ આ શ્રી વિજયધર્મધુરંધરસૂરીશ્વરજી મ)

[૪]

'જિનોપાસના' નું લખાણ વાચ્યું પ્રભુભક્તિથી વંચિત જૈનોને પ્રભુભક્તિની સચોટ પ્રેરણા કરે એવું લાગ્યું ઉપાસનામાં છેલ્લી પ્રતિપત્તિપૂજા યાને દેશવિરતિ-સર્વવિરતિ આજ્ઞાપાલન શાસ્ત્રે વિહિત કરેલ છે, તે ઠીક જ આ લખાણમાં લખાયેલ છે બીજી પણ અનેકાનેક બાબતોનું આમાં સરળ સ્પષ્ટ વર્ણન છે. મને લાગે છે કે આજના કાળે આવા ગ્રન્થોનો જૈન પ્રજામાં ખૂબ પ્રચાર કરી અર્હદ્ભક્તિ અને જિનાજ્ઞાપાલનનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

—પ. પૂ. પં. શ્રી ભાનુવિજયજી ગણિવર્ય

[૫]

'જિનોપાસના' નામનું પુસ્તક હું સાદ્યંત વાંચી ગયો છું. લેખકશ્રીએ આ ગ્રંથમાં લોકભોગ્ય શૈલિથી વિવિધ વિષયોનું વિશદ વિવેચન કરી સુંદર માર્ગદર્શન આપ્યું છે. વિશેષમાં વર્ષોથી ઘર કરી ગયેલી અનેક શંકા-કુશંકાઓનું નિરસન કરી ભક્તિના પ્રકારો, વગેરે અનેક વિષયોને ચર્ચી પુસ્તકને રસપ્રદ બનાવ્યું છે. જિનભક્તિ કરનાર ભાવિક ભક્તોએ આ પુસ્તક અવશ્ય એક વાર વાંચી જવું જરૂરી છે.

—પં. શ્રી કીર્તિવિજયજી ગણિવર્ય

[૬]

આપે રચેલો 'જિનોપાસના' ગ્રંથ થોડા દિવસ ઉપર વાંચ્યો ને ઘણો ઉપયોગી જણાયો. નાના મોટા સહુને વાંચવા-વિચારવા જેવો બન્યો છે. અમે પરમાર ક્ષત્રિયોને જૈન ધર્મમાં જોડવાનો ને સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ, તેમને જિનભક્તિનો રંગ લગાડવા માટે તમોએ ખરેખર એક ઉત્તમ સાધન પૂરું પાડ્યું છે.

—પ. પૂ. મુ. શ્રી જિનભદ્રવિજયજી મહારાજ

[૭]

'જિનોપાસના' જિનેશ્વર દેવકી ઉપાસના યાને સાધના, જૈસા નામ વૈસા હી ગુણો મે ભરા હુઆ યહ ગ્રંથ હૈ. ઈસ ઉપાસના કે રહસ્ય કો સમજને કે લિયે આજ દિન તક એસા ઠોસ સામગ્રી સે સમ્પન્ન ગ્રંથ દૃષ્ટિગોચર નહી હુઆ. ઈસમે સાધ્ય-સાધન-સાધક કે સ્વરૂપકો ભલી ભાંતિ બતાને કા પ્રયાસ કિયા ઈતના હી નહી અપિતુ અનેક પ્રકરણ લિખ કર ગ્રંથ કી ઉપાદેયતા મે ચાર ચાંદ લગા દિયે ઔર સાથહી શિલ્પકી દૃષ્ટિસે ભી મૂર્તિકલા, મંદિર નિર્માણ-વિધાન આદિ વિષય ભી બડા સુન્દર પ્રતિપાદન કિયા હૈ. આપકા પ્રયાસ ન કેવલ સ્તુત્ય હૈ બલ્કિ ઉપાદેય એવં અનુકરણીય ભી હૈ.

—મુમુક્ષુ શ્રી ભવ્યાનંદવિજયજી મહારાજ

'જિનોપાસના' માં આપનો સતત પરિશ્રમ તરી આવે છે ને મુમુક્ષુઓને આ પુસ્તક વાંચવા માટે આપ્યું એ બહુને ગમી જાય છે.

–પૂ. મુ. શ્રી ભદ્રગુપ્તવિજયજી મ.

[૯]

"જિનોપાસના" ની એક પ્રતના દર્શન થયા. આ ગ્રંથ ના મહાન લાભદાયક છે જ, પરન્તુ તેની સાધના-ગણો લાભદાયક નથી બનતા જેના માટે છે, તેમ મને આ ગ્રંથના વાચન-મનનથી જણાય છે.

–પૂ. મુ. શ્રી પ્રભાકરવિજયજી મ.

[૧૦]

જિન ભગવાનની ઉપાસના કરવા માટે પ્રબળ પ્રેરણા આપે એવી આ ગ્રંથની વિશિષ્ટ સંકલના છે. આવા ગ્રંથો જૈન સમાજમાં આદરથી વંચાય-વિચારાય એ અભીષ્ટ છે. જૈનેતર સમાજે પણ આ ગ્રંથ વાંચવા-વિચારવા જેવો છે.

–પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ પંડિતરત્ન શ્રી લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી.

[૧૧]

"જિનોપાસના" પુસ્તક મિલી ધન્યવાદ. પુસ્તક એક અભાવકી પૂર્તિ કરતી હૈ. આપકી લેખિની મેં જો ભી લિખા જાતા હૈ, વહ સરલ ભાષામેં પઠનીય વ જ્ઞાનવર્ધક હોતા હૈ.

–શ્રી અગરચંદજી નાહટા

[૧૨]

'જિનોપાસના' કા અવલોકન કિયા. ભાવ, ભાષા એવં વિભૂષા તીનોં હી આપ કે અગાધ જ્ઞાનકી ગરિમા મેં ગૌરવાન્વિત હો રહે હૈં. સતત સ્વાધ્યાય ઔર સાધના સે પ્રસૂત યહ 'ઉપાસના' મુમુ[illegible] લિયે પાથેય રૂપ હૈ. ચિરકાલ કે ચિન્તન કી ચારુતા મેં ચમ[illegible] ઇસ રચના મેં ચારો ઓર આપકા યશ વિસ્તૃત હોગા, એવં [illegible]

મેમ્બરો કે ઇતિહાસ મે સ્વર્ણિમ પૃષ્ઠ અંકિત કરેગા ઐસી સદાશા હૈ
—સાહિત્ય-સાંખ્ય-યોગાચાર્ય પંડિત શ્રીરુદ્રદેવ શાસ્ત્રી એમ. એ.

[૧૩]

તમારો લખેલો '**જિનોપાસના**' ગ્રંથ વાંચ્યા પછી હું એવા અભિપ્રાય પર આવ્યો છું કે એ પુસ્તક ઘણું જ સુંદર છે અને તે માત્ર જૈનોએ જ નહી પરંતુ જૈનેતરોને પણ વાંચવા જેવું છે તમારી લેખનશૈલી ઘણી ભાવવાહી અને રોચક છે તેથી મને લાગે છે કે જે જેઓ વાંચશે તેઓ તેમાથી ઘણું જ પામશે આવા સુંદર પ્રકાશન બદલ તમોને ધન્યવાદ **—શેઠ શ્રી જીવતલાલ પ્રતાપશી**

[૧૪]

આ પુસ્તક પ્રત્યેક વ્યક્તિએ વાંચવા લાયક છે, એટલું જ નહિ પરંતુ શિક્ષણ સંસ્થાઓના અભ્યાસક્રમમા દાખલ કરવા યોગ્ય છે, તેમજ તેની હિંદી અને અંગ્રેજી આવૃત્તિ થવાની જરૂર છે ભાઈશ્રી ધીરજલાલે આજ સુધીમા અનેક મનનીય પુસ્તકો લખ્યા છે તેમા આ પુસ્તકથી એક સમૃદ્ધ ઉમેરો થાય છે **—શ્રી ફત્તેહચંદ ઝવેરભાઈ**

[૧૫]

આપણી પાઠશાળાઓ, જ્ઞાનભંડારો તેમજ ઉપાશ્રયો ઉપરાંત દરેક શ્રાવકના ઘરમા આ ગ્રંથની ઓછામા ઓછી એક નકલ તો હોવી જ જોઈએ, એવી છાપ આ ગ્રંથ વાંચતા મારા મન પર પડી છે આવો અનુપમ અને અમૂલ્ય ગ્રંથ તૈયાર કરવા માટે શ્રી ધીરજલાલભાઈને મારા હાર્દિક અભિનંદન

—શ્રી મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા.

[૧૬]

વિષયની ક્રમબદ્ધ ખીલવણી, ભાષાની સરળતા અને પ્રશ્નોની સુંદર છણાવટ આ પુસ્તકની મહત્તામા વૃદ્ધિ કરે છે જીવનની સાધના કરનાર જિજ્ઞાસુ સાધક માટે આ પુસ્તક અતિ ઉપયોગી છે

—શ્રી પ્રાણજીવન હરગોવિંદદાસ ગાંધી.

જ્યોતિષીઓ નવરત્નમા મુકતા એટલે મોતી અને પ્રવાલનો પણ સમાવેશ કરે છે.

विद्रुम–પ્રવાલ, પરવાળાં.

પરવાળાં દરિયાઈ બેટમાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે લાલ-રંગના હોય છે અને માળા બનાવવા માટે, વીંટીઓમાં નંગ તરીકે જડવા માટે તથા ઔષધિપ્રયોગ માટે વપરાય છે.

આજના શોધકો પરવાળા માટે નીચેની હકીકત રજૂ કરે છે. ' ઉષ્ણકટિબંધના દરિયામાં અસખ્ય ઝીણા જંતુઓ રહે છે; તે મરી જાય છે ત્યારે તેના કઠણ હાડપિંજરો એક બીજાની સાથે બાઝી જાય છે, એટલે એ રીતે દરિયામાં એક જાતના ટાપુ બને છે. આવા ટાપુને પરવાળાના ટાપુ (Coral-iland) કહે છે. પરવાળાના ટાપુ પર ખાસ કરીને નાળિયેરીના ઝાડ વિશેષ થાય છે. વેસ્ટ ઇંડીઝમા બાહામાનો ટાપુ છે, તે પરવાળાનો ટાપુ છે.'

પરવાળાને હિન્દીમા 'મૂંગા' ફારસીમા 'મિગ્જાન' અને અંગ્રેજીમા 'રેડ કોરલ' કહે છે

हिंगुल–હિંગળોક.

લાલરંગનો ખનીજ પદાર્થ છે તેનો ઉપયોગ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ સેંથો પૂરવામાં કરે છે અને રસાયણ-શાસ્ત્રીઓ પારો મેળવવા માટે કરે છે હિંદી ભાષામા તેને ઇંગુર, ફારસી ભાષામા સીંગરફ અને અંગ્રેજી ભાષામાં સલ્ફયુરેટ ઓફ મર્કયુરી (Sulphurate of Mercury) કહે છે. બજારમાં હિંગળોકના ગાગડા વેચાય છે. તેનાં

'રૂમી સીંગરફ' સહુથી સારો ગણાય છે અને ૧ શેર જેટલા આ હિંગળોકમાંથી પોણા શેર જેટલો પારો નીકળે છે.

हरियाल–હરતાલ

આ પણ એક જાતનો ખનીજ પદાર્થ છે કે જે ગંધક અને સોમલના મિશ્રણથી થાય છે. હરતાલના અનેક પ્રકારો છે, તેમાં પત્રી હરતાલ ઉત્તમ ગણાય છે. તે રંગે પીલી હોય છે અને રંગ રસાયણ તથા ઔષધિમાં વપરાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં તેને ઓર્પિમેન્ટ (Orpiment) કહેવામાં આવે છે.

मणसिल–મનશીલ, મણશીલ.

આ એક જાતનો ઝેરી પદાર્થ છે અને ઔષધિ તથા રસાયણોમાં વપરાય છે. કેટલાક તેને હરતાલનો જ એક પ્રકાર માને છે. હિન્દીમાં તેને 'मैनसील' અને અંગ્રેજીમાં 'રિઅલગાર' (Realgar) કહે છે.

रसींदा—રસેન્દ્ર, પારો.

रसींद એ મૂળ શબ્દ છે. બહુવચનમાં दा એવો પ્રયોગ થયેલો છે. બધા રસોમાં ઉત્તમ હોવાથી તેને રસેન્દ્ર કહેવામા આવે છે પારદ, પારો એ તેના પર્યાયશબ્દો છે. પારો ખાણમાથી નીકળે છે અને વજનમા ખૂબ ભારે હોય છે. ઔષધિમા તથા રસાયણમાં તેનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. અનાજ સડી ન જાય તે માટે તેમાં પારાની ગોટીઓ (માટીમાં મિશ્રણ કરેલી) મૂકવામાં આવે છે. તેને હિન્દીમાં

છે, કારણ કે એ વખતે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું જીવન રહેતું નથી,

सेढी—ખડી.

ટીકાઓમાં 'सेढि त्ति' खटिका એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે, એટલે તેનો અર્થ ખડી સમજવાનો છે કે જે ઘરને ધોળો રંગ આપવામાં, તેમ સ્લેટ વગેરે પર અક્ષરો લખવામાં વપરાય છે.

वन्निय—રમચી, સોનાગેરુ.

ટીકાઓમાં વર્ણિકાનો અર્થ रक्तमृत्तिका એટલે એક પ્રકારની લાલ માટી કરવામાં આવ્યો છે કે જેને વર્તમાન ભાષામાં રમચી અથવા સોનાગેરુ કહે છે. વાસણો વગેરેને લાલ રંગ ચડાવવા માટે તેનો ખાસ ઉપયોગ થાય છે.

अरणेट्टय—અરણેટક.

ઉપા૦ શ્રીક્ષમાકલ્યાણકજીએ વૃત્તિમાં કહ્યુ છે કે 'अरणेट्टक' पाषाणखंडमिश्रितश्वेतमृत्तिकारूपो देशप्रसिद्धः' તે પત્થરના ટુકડાથી મિશ્રિત શ્વેત માટીરૂપ હોય છે અને અમુક દેશમાં अरणेट्टक નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

पलेवा—પલેવક, એક જાતનો પોચો પત્થર.

पलेव એ મૂળ શબ્દ છે. બહુવચનમાં पलेवा એવો પ્રયોગ થયેલો છે વૃત્તિકારોના અભિપ્રાયથી તે પાષાણની એક જાતિ છે સંસ્કૃત ભાષામાં पेलव શબ્દ પોચાના અર્થમાં વપરાય છે. તેમા માત્રાનો વ્યત્યય થવાથી पलेव

અન્યો હોય એ સંભવિત છે. એ રીતે તેનો અર્થ એક જાતનો પોચો પત્થર થાય છે.

અહીં એટલી સ્પષ્ટતા કરવી ઉચિત છે કે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર આદિમાં પૃથ્વીકાયની ગણના પ્રસંગે સેઢી, वन्निय, अरणेट्टय અને પલેવનો ઉલ્લેખ આવતો નથી, પણ પ્રકરણ-રચનાકાલે આ વસ્તુઓ પ્રસિદ્ધ હોવાથી અને તેનો પૃથ્વી સાથે ખાસ સંબંધ હોવાથી તેની ગણના પૃથ્વીકાયમાં કરેલી છે.

अब्भय–અભ્રક, અબરખ.

પડવાળો ચમકદાર એક પ્રકારનો ખનીજ પદાર્થ છે. તે રસાયણ તથા ઔષધિમાં વપરાય છે. અને તે પાચે ય પ્રકારના રંગમાં મળી આવે છે અંગ્રેજીમાં તેને મીકા (Mica) કહે છે.

तूरी–તુરી, ફટકડી.

ટીકાકારોએ તૂરીનો અર્થ 'વસ્ત્રોને રંગનો પાશ આપનારી એક જાતની માટી' કર્યો છે 'तूरी वस्त्राणां पाशहेतुर्मृत्तिकाविशेषः।' જો તૂરીનો અર્થ તુવરી કરીએ તો ફટકડીનો એ પર્યાયશબ્દ છે અને ખનીજ હોવાથી પૃથ્વીકાયનો જ એક પ્રકાર છે. વળી કપડાને રંગ ચડાવવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે

કેટલાક તૂરીનો અર્થ તેજંતુરી પણ કરે છે કે જેનો ઉલ્લેખ કથાસાહિત્યમાં લોટાનું સુવર્ણ બનાવનારી એક પ્રકારની માટી તરીકે આવે છે.

ભાવાર્થ

સ્ફટિક, મણિ, રત્ન, પરવાળાં, હિંગળોક, હરતાલ, મણુસીલ, પારો, સોનું વગેરે સાત ધાતુઓ, ખડી, રમચી, અરણેટ્ટક, પલેવક, અબરખ, તૂરી, ખારો, માટી અને પત્થરની અનેક જાતો, સૂરમો તથા મીઠું વગેરે પૃથ્વી-કાયના ભેદો છે.

વિવેચન

સ્થાવર જીવોમાં પ્રથમ નિર્દેશ પૃથ્વીનો–પૃથ્વીકાયનો કરેલો છે, એટલે તેનું સ્વરૂપ પ્રથમ વર્ણવ્યું છે.

સ્ફટિક, મણિ, રત્ન, પ્રવાલ આદિ વસ્તુઓ જ્યારે પૃથ્વીના પેટમાં હોય છે, ત્યારે સચિત્ત હોય છે, જીવન-શક્તિથી યુક્ત હોય છે, તેથી તેની ગણના પૃથ્વીકાયમાં કરેલી છે. આ વસ્તુઓ ખાણમાથી બહાર નીકળ્યા પછી શસ્ત્ર, અગ્નિ, રસાયણ વગેરેના પ્રયોગથી જીવરહિત બને છે, એટલે તેની ગણના અચિત, અજીવ કે જડમાં થાય છે.

આ પરથી એમ પણ સમજવાનું છે કે પૃથ્વીને ખોદતાં અનેક પ્રકારના અસંખ્યાત પૃથ્વીકાય જીવો હણાય છે, તેથી તેની જયણા કરવી જોઈએ. જયણા એટલે યતના, દયા પાળવાનો પ્રયત્ન.

[४]

અપ્કાય

મૂળ

भोमंतरिक्खमुदगं, ओसा-हिम-करग-हरितणू महिया ।
हुंति घणोदहिमाई, भेदा णेगा य आउस्स ॥

સંસ્કૃત છાયા

भौमान्तरीक्षमुदक, अवश्यायो हिमं करको हरिततनुर्महिका ।
भवन्ति धनोदध्यादयो भेदा अनेके चापूकायस्य ॥ ५ ॥

પદાર્થ

भोमंतरिक्खमुदगं—ભૂમિનું અને આકાશનું પાણી.

भोम અને अंतरिक्ख તે भोमंतरिक्ख. भोम એટલે ભૂમિ સંબંધી, ભૂમિમાંથી નીકળતું. अंतरिक्ख એટલે અંતરીક્ષ સંબંધી, આકાશમાંથી પડતું. કૂવા. વાવ વગેરેમા પાણીની જે સરવાણીઓ તળિયેથી ફૂટે છે, તે ભૌમ કે ભૂમિનું પાણી ગણાય છે અને જે પાણી વરસાદમાં પડે છે, તે આંતરીક્ષ કે આકાશનું ગણાય છે.

ओसा—ઝાકળ.

हिम—બરફ.

करग—કરા.

વરસાદમાં બરફના નાના ગોળ ટુકડા પડે છે, તેને કરા કહેવામાં આવે છે.

हरितणु—દર્ભ કે ઘાસ પરનાં જલબિંદુઓ.

ટીકામા કહ્યુ છે કે 'हरितणू त्ति' स्नेहकाले दर्भाग्रेषु जलविन्दवः—હરિતણુ એટલે પ્રાતઃકાળમાં દર્ભ (કે ઘાસ)ના અગ્રભાગ પર દેખાતા જલબિંદુઓ.

महिया—ધુમ્મસ.

हुंति—છે.

घणोदहिमाई—ઘનોદધિ આદિ.

પૃથ્વી તથા વિમાનો ઘનોદધિના આધારે ટકેલા છે. ઘનોદધિ એટલે ઘન થઈ ગયેલા–જામી ગયેલા પાણીનો સમૂહ પૃથ્વી ઘનવાતના આધારે અને ઘનવાત તનુવાતના આધારે ટકી રહેલ છે.

આદિ પદથી બીજા પણ આવા પ્રકારો ગ્રહણ કરવા.

भेआणेगा—અનેક ભેદો.

य—અને.

आउस्स—અપ્‌ના, અપ્‌કાયના.

અન્વય

भोम-अन्तरिक्खं उदगं ओसा-हिम-करग-हरितणू महिया य घणोदहिमाई आउस्स (अ)णेगा भेया हुंति ॥

ભાવાર્થ

ભૂમિનું પાણી, આકાશનું પાણી, ઝાકળ, બરફ, કરા, દર્ભ કે ઘાસ પરનાં જલબિંદુઓ, ધુમ્મસ અને ઘનોદધિ આદિ અપ્કાયના અનેક ભેદો છે.

વિવેચન

પૃથ્વીકાય પછી અપ્કાયનો પરિચય ક્રમપ્રાપ્ત છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમા 'सुद्धोदए य उस्से, हरतणू महिया हिमे' એ પદોથી અપ્કાય જીવોના પાચ પ્રકારો બતાવેલા છે: (૧) શુદ્ધોદક. (૨) ઝાકળ, (૩) ઘાસ પરનાં જલબિંદુઓ, (૪) ધુમ્મસ અને (૫) બરફ અહીં ભૌમ અને આંતરીક્ષ એવા બે ભેદો બતાવ્યા છે, તે શુદ્ધોદકના જ સમજવા. કરાનો સમાવેશ બરફમાં સમજવો. ઘનોદધિ અને હિમમાં અપેક્ષાવિશેષથી ભેદ નથી, એટલે તેની ગણના પાંચ પ્રકારમાં કરેલી નથી

કેપ્ટન સ્કોર્સબીએ સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર વડે પાણીના એક ટીપામાં ૩૬૪૫૦ હાલતાચાલતા સૂક્ષ્મ જીવો જોયા એવું વર્ણન કેટલાક આધુનિક વિજ્ઞાનના પુસ્તકોમા આવે છે. પણ તે પાણીથી જુદા સમજવા પાણી પોતે સ્થાવર છે અને તેમા ઉત્પન્ન થતા આ જીવો ત્રસ છે, એટલે કે બે ઇન્દ્રિયવાળા છે.

કેટલાક કહે છે કે, પાણી તો ઓક્સિજન અને હાઇડ્રોજન નામના બે વાયુ મળવાથી થાય છે. પછી તેમાં જીવ શી રીતે હોઈ શકે ?' તાત્પર્ય કે તે એક પ્રકારનો ભૌતિક

સ્થાવરોમા ચડિયાતું છે. ધાન્યના કેટલા પ્રકારો છે? શાક-ભાજીના કેટલા પ્રકારો છે? ફળ-ફૂલના કેટલા પ્રકારો છે? અને વનૌષધિ તથા જડીબુટ્ટીઓના પણ કેટલા પ્રકારો છે? આ બધાનો વિચાર કરીએ તો કહેવું જ પડે કે પ્રકારોની બાબતમાં કોઈ પણ પ્રાણી વનસ્પતિકાયની હરિફાઈ કરી શકે એમ નથી.

જેમ સમગ્ર જીવોના સિદ્ધ અને સંસારી એવા બે મુખ્ય પ્રકારો છે, તેમ સમગ્ર વનસ્પતિકાયના (૧) સાધારણ અને (૨) પ્રત્યેક, એવા બે વિભાગો છે. તેમાં સાધારણનું મુખ્ય લક્ષણ અનંતકાયિત્વ છે, એટલે કે એક જ શરીરમાં અનંત જીવોનું સાથે રહેવાપણુ છે. આ લક્ષણને લીધે સાધારણ વનસ્પતિકાયને અનંતકાય એવા બીજા નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

અહીં કદાચ પ્રશ્ન થશે કે 'દરેક દેહ કે શરીરમાં એક જીવ રહી શકે, પણ અનત જીવો શી રીતે રહી શકે?' તેનો ઉત્તર એ છે કે ઓરડામાં જેમ એક દીવાનો પ્રકાશ રહી શકે છે અને અનેક દીવાઓનો પ્રકાશ પણ રહી શકે છે, તેમ એક શરીરમાં એક જીવ પણ રહી શકે છે અને અનેક જીવો પણ રહી શકે છે જેમ દીવાના અનેક પ્રકાશો સાથે રેહેવા છતાં એક બીજા સાથે ટકરાતા નથી, પણ અંદરઅંદર સમાઈ જાય છે, તેમ અનંત જીવો સાથે રહેવા છતા એક-બીજા સાથે ટકરાતા નથી, પણ અંદરોઅંદર સમાઈ જાય છે વળી અનેક દીવામાથી એક

દીવો બહાર લઈ જઈએ તો તેનો પ્રકાશ પણ તેની સાથે જાય છે, તેમ આ અનંત જીવોમાંથી કોઈ જીવ છૂટો પડે તો તેનું વ્યક્તિત્વ પણ સાથે જ જાય છે. તાત્પર્ય કે અનંત જીવો સાથે રહેવા છતાં તેમનું વ્યક્તિત્વ લય પામતું નથી.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

समगं वक्कंताणं, समगं तेसिं सरीरनिप्फत्ती ।
समगमाहारगहणं, समगं उसासनिस्सासा ॥ १ ॥
एगस्स उ जं गहणं, बहूणं साहारणाण तं चेव ।
जं बहुआण गहणं, समासओ तंपि एगस्स ॥ २ ॥
साहारणमाहारो, साहारणमाणपाणगहणं च ।
साहारणजीवाणं, साहारण लक्खणं एयं ॥ ३ ॥

'સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો પ્રથમની યોનિમાંથી વ્યુત્ક્રમીને સાથે જ આવે છે અને તેમની શરીરનિષ્પત્તિ પણ સાથે જ થાય છે. તેઓ આહાર સાથે જ ગ્રહણ કરે છે અને શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ સાથે જ લે છે.

એકનું જે ગ્રહણ છે, તે જ બહુ એવા સાધારણનું ગ્રહણ છે. અથવા જે બહુનું ગ્રહણ છે, તે સમાસથી એકનું જ ગ્રહણ છે.

સાધારણ આહાર અને સાધારણ શ્વાસોચ્છ્વાસ એ સાધારણ જીવોનું સાધારણ લક્ષણ છે.'

તાત્પર્ય કે સાધારણ જીવોની જીવનક્રિયા ભિન્નભિન્ન હોતી નથી. પણ એકી સાથે અને એક પ્રકારે જ થાય છે.